

Vědeckotechnický pohyb a náš soudobý sociální systém*

PAVEL MACHONIN
BOHUMIL JUNGMAHN

Ústav marxismu-leninismu UK, Praha

O čínském mudrci Chuang Tzu (3. století před naším letopočtem) se vypráví následující historka: Jednoho dne pozoroval zahradníka, který s vědrem namáhavě zavodňoval své zelinářství, a poradil mu, aby si ke studni pořídil rumpál. „Kdybys tu měl takové zařízení, pravil Tzu, mohl bys za den zavodnit stokrát více země a přece by to byla nepatrná práce ve srovnání s tímhle tvým plahočením.“ Zahradník odpověděl: „Slyšel jsem od svých učitelů, že lidé, kteří používají takovoto vychytralá zařízení, jsou i ve svých záležitostech vychytrali, mají ve svých srdcích lest. Pak ale nejsou jejich srdce čistá, nýbrž zkažená. Jejich myšlení je nepokojné. Avšak lidé, kteří jsou nepokojní, se nehodí do svatyně TAO. Nejde o to, že bych o podobných zařízeních, jaká má radši, nevěděl; stydl bych se však je používat.“¹

Tato historka je neobyčejně instruktivní; přesně totiž postihuje ústřední problém, kterým se chceme v této stati zabývat: Technická možnost se nestává automaticky a fatálně sociální nutností, kulturní inovace narážejí na četné sociální a sociálně psychologické bariéry (v naší historce je to hodnotový a normativní systém ve své explicitní nábožensko-ideologické formulaci) a jejich difúze do sociokulturního systému předpokládá přiměřený typ sociální struktury i dominantního sociálního charakteru individuí. Nová technická, technologická, organizační, ekonomická atd. řešení působí jako výzva jen

v určitém sociokulturním prostředí, které „prožitek kontrastu“ statu quo a možného stavu dokáže transformovat v racionálně zacílenou aktivitu, v němž se vývojové impulsy setkávají s příznivou individuální či kolektivní motivací, kde kromě iniciátorů kulturních a sociálních inovací existuje síť jejich nositelů. Obecně řečeno: dynamická společnost předpokládá jistý vyhraněný stupeň sociální subjektivity, ať už je jejím konkrétním nositelem kdokoli: jednotlivá individua, určité skupiny, instituce, organizace atd.²

Z naznačeného hlediska můžeme dnes najít celou škálu kulturních typů: od statického tradicionalismu preindustriálních kultur³ až k opačnému extrému: „tradicionalismu technického pokroku“ (Riesman), k víře v ekonomický růst jako svěbytnou hodnotu o sobě a k diktátu vědeckotechnických možností, akceptovaných bezmyšlenkovitě jako nutnost.⁴ „Nereflektovaný tradicionalismus statu quo“ a „nereflektovaný tradicionalismus změny“, to jsou dva extrémní póly kontinua, na němž se pohybují dnešní společnosti. Zároveň je možno uvažovat o druhé škále, postihující vývojový stupeň sociální subjektivity, stupeň aktivní participace příslušníků společnosti na sociálním a kulturním rozvoji.

Do obecných teoretických úvah na tato témata se však neustále vnucuje konkrétní znepokojující otázka: Jak vypadá z tohoto hlediska situace v naší soudobé společnosti a které možné alternativy součas-

* Tato stat byla napsána koncem roku 1967 jako příspěvek ke konferenci o vědeckotechnické revoluci, jež se konala v dubnu 1968 v Mariánských Lázních. V únoru k ní autoři připojili pouze několik drobných poznámek. Nemohli tudíž reagovat obsahem stati na společenský vývoj po lednu 1968. Přesto však soudí, že jejich základní úvaha o demokracizaci i restruktizaci československé společnosti jakožto podmínkách vědeckotechnického pokroku zůstává plně v platnosti.

¹ Srv. Peter F. Hofstätter, *Das Stereotyp der Technik*, in: H. Freyer, J. Ch. Papalekas, G. Weipert (Eds.), *Technik im technischen Zeitalter*, Düsseldorf 1965, str. 190.

² Obrací-li se v poslední době pozornost pracovníků mezlaborového týmu, studujícího společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce,

k otázkám formování subjektivity, jejich limitů v soudobé industriální společnosti a jejich konkrétních sociálních nositelů – jak ukazuje např. studie R. Richty, *Ekonomika jako civilizační dimenze* (mezilaborový výzkumný tým „Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce“, studijní materiál č. 42, cyklostylovaný) –, svědčí to o podobném směru úvah a vytváří tak zároveň vnitřní předpoklady pro reálnější sociální zakotvení koncepcí vědeckotechnické revoluce, vypožené v práci *Civilizace na rozcestí*, Praha 1966.

³ Srv. Richard F. Behrendt, *Soziale Strategie für Entwicklungsländer*, Frankfurt 1965.

⁴ Srv. například David Riesman, *Abundance for What?* New York 1964, něm. překlad *Wohlfahrt wofür?*, Frankfurt 1966, str. 82–84.

ného stavu máme k dispozici? Je vědeckotechnická revoluce jedinou možnou alternativou? Jak působí současný sociální systém naší společnosti na vědeckotechnický pohyb?

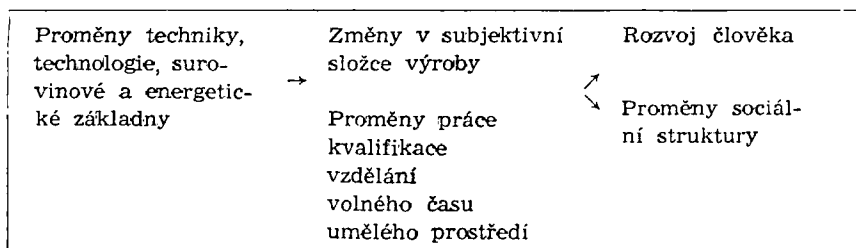
Tím je vymezen rámec našeho příspěvku, v němž se stručně dotkneme některých metodologických a teoretických problémů daného tématu ze zorného úhlu sociologie a pak se pokusíme z naznačených hledisek charakterizovat sociální systém soudobé československé společnosti a odhadnout jeho možné a pravděpodobné vývojové varianty.

I.

Sledování souvislostí mezi kulturními procesy, jež bývají souhrnně označovány jako vědeckotechnická revoluce, a proměnou sociální struktury není jen dílčím tématem při zkoumání „společenských a lidských souvislostí“ vědeckotechnického pohybu. Toto téma otevírá řadu podstatných metodologických i teoretických problémů

ký pohyb uvažován jen jako nezávislá proměnná, struktura pracovních činností ve společnosti jako zprostředkující proměnná a sociální struktura jako závislá proměnná. Domníváme se totiž, že obvykle sledovaný logický pojmový řetěz (viz níže) není ireverzibilní, protože jeho komponenty jsou interdependentní a je vetkán do širších sociálních a kulturních souvislostí, v nichž by měl být nazírán a vědomě analyzován. Zkoumání soudobých vědeckotechnických proměn a změn ve struktuře práce ze zorného úhlu sociální struktury tedy předpokládá formulaci sociologického přístupu k procesům směřujícím k vědeckotechnické revoluci a situování těchto procesů do rámce celkové sociokulturní dynamiky tzv. industriální společnosti. To je ovšem pro sociologii vůbec a zejména pro naši vznikající marxistickou sociologii otevřený úkol.

Nedostáváme se však formulaci tohoto požadavku — tj. zkoumání vědeckotechnic-

samotného výzkumu vědeckotechnické revoluce. Pojem sociální struktury či struktury sociálního systému (jako jedné komponenty výchozího sociologického konceptuálního „trojúhelníku“: kulturní systém, sociální systém, personální systém) totiž představuje jednu z centrálních kategorií sociologie a zároveň postihuje její specifický referenční rámec, k němuž sociologie vztahuje všechny sociální jevy, jichž se dotýká.⁵ Vzhledem k tomuto konstitutivnímu významu kategorie sociální struktury pro speciální teoreticko-empirickou vědeckou disciplínu, kterou je sociologie, nezdá se nám pro pojednání uvedeného tématu zcela přiměřené často používané metodologické schéma, v němž je vědeckotechnic-

kého pohybu, popřípadě vědeckotechnické revoluce, cestou speciální vědy, která svou teoretickou invenci neustále uzemňuje příkazem empirického ověření (kontroly) — do rozporu s „komplexním“ charakterem vědeckotechnických přeměn, postižitelným pouze „mezioborovým“ přístupem, či do rozporu s jejich „perspektivní orientací“, zachytitelnou jen „futurologickou previzí“, ale neviditelnou pro empirickou vědu, orientovanou především na současnost?

Předně: s jevem tohoto typu se sociologie nesetkává poprvé; značná část jevů, jimiž se sociologie zabývá, zejména všechny sociální aktivity, se vyznačuje podobně „komplexním“ charakterem jako procesy vědeckotechnické revoluce. Sociologie zná

⁵ Ke konceptuálním východiskům této statí srv. zejména: M. Kaláb, Z. Šírmiska, *K některým otázkám marxistického pojetí sociologické teorie*, in: Sociologický časopis 1967/1; dále pak P. Machonin, *K obecnému vymezení pojmu „sociální struktura“*, in: P. Machonin a kol., *Sociální struktura socialistické společnosti*, Praha 1966; P. Machonin, B. Jungmann, *Sociální diferenciacce socialistické spo-*

lečnosti a diferenciacce v charakteru práce (Náčrt teoretické koncepce výzkumného programu), in: Sociologický časopis 1966/6; P. Machonin, B. Jungmann, M. Petrusek, Z. Šafář, *Sociologicko-statistické výběrové šetření vertikální sociální diferenciacce a mobility obyvatelstva ČSSR*, in: Sociologický časopis 1967/6.

pojmem „totálního společenského jevu“ (*phénomène social total* ve formulaci M. Mause, G. Gurvitche, R. Königa), prostupujícího a formujícího různé vrstvy sociální skutečnosti, postžitelného integraci sociologického, ekonomického, psychologického a sociálně psychologického, etnologického, historického atd. přístupu, přičemž sociologický pohled jako řádově nejobecnější zůstává dominantním referenčním rámcem.

Za druhé: položíme si otázku, v které fázi poznávacího procesu je tento kombinovaný přístup vůbec možný? Domníváme se, že svými možnostmi nepřesahuje rámec odhalování *možných* souvislostí a jejich formulace v hypotézy, tedy rámec označovaný zpravidla jako *context of discovery* (Reichenbach): hypotézy, formulované v procesu vzájemného oplodňování různých přístupů, jsou pak začleněny do teoretické souvislosti toho či onoho oboru a podrobeny jeho metodologickým pravidlům; jsou tedy zdůvodňovány a prověřovány procedurami obvyklými v té které disciplíně. Tento *context of justification* nových hypotéz je tedy přísně oborově specifický, s výjimkou oněch případů, kdy se na hranici dvou či několika oborů vytvoří nová vědecká disciplína s vlastním referenčním rámcem, vlastní konceptuální sítí, metodologií a empirickouází.

Narážíme tedy na silné stránky i meze tzv. mezioborového přístupu. Při jeho posuzování je si třeba v každém konkrétním případě položit alespoň tyto otázky:

1. Z jakého důvodu dochází ke kooperaci odborníků několika vědeckých disciplín? Je to příznak zralosti těchto věd, z nichž každá již vyčerpala všechny své vnitřní možnosti při zkoumání daného jevu a další objevy jsou možné jen na styčných plochách, či je to příznak nedostatečné rozvinutosti těchto věd, které si na „příliš velké sousto“ nového problému troufnou jenom v houfu? Je zřejmé, že zatímco v prvním případě jde o vývojově vyšší fázi vědeckého poznání, v druhém případě tomu tak není a oborový přístup představuje přinejmenším rovnocennou možnost poznání.

2. V jaké fázi poznávacího procesu do-

chází k mezioborové kooperaci? Přesahuje zmíněný rámec *context of discovery*?

3. Jakou logickou strukturu mají teoretické produkty mezioborově organizovaných výzkumných skupin? V jakém poměru jsou použité konceptuální prostředky a teoretické výroky k pojmovým a teoretickým systémům jednotlivých zastoupených věd? Jedná se jen o inkonzistentní soubor pojmů a teoretických formulací různé provenience - případně nějak fiktivně homogenizovaný - nebo jsou zde náznaky tvorby specifické systematické teorie s vlastní specifickou metodologií?

4. V jakém kontextu a jakými metodami jsou teoretické výroky nebo jejich soustavy empiricky ověřitelné? Je k dispozici vlastní empirická báze se specifickým výzkumným instrumentáři?

Domníváme se, že v současné době může být mezioborová kooperace při výzkumu procesů vědeckotechnické revoluce především cenným impulsem pro další samostatný rozvoj zastoupených věd, což platí i pro sociologii.

Posléze poznámka k otázce „perspektivní orientace“ vědeckotechnické revoluce. Není-li „previze“ budoucího stavu společnosti pevně zakotvena v současné realitě soustavou konkrétních podmínek, za nichž může předvídaný stav nastat, nejsou-li analyzovány jednak vývojové mezistupně, jednak možné vývojové alternativy, které se mohou realizovat za změněných podmínek, vzniká nebezpečí, že „previze“ ztratí charakter vědecké prognózy a nabude charakteru „proroctví“ — ať už proroctví *ad hoc* jako u utopických vizionářů, nebo proroctví logicky odvozeného z nějakého údajně univerzálně a nepodmíněně platného principu ovládajícího život společnosti, což bývá častější případ spekulativní sociální filosofie, zejména hegelovské provenience. I když respektujeme sociální funkce podobných „proroctví“⁶, je zřejmé, že hranice kompetence vědy je v nich jasně překročena. Na druhé straně: reálné podmíněné prognózy je schopna poskytovat jen teoreticko-empiricky koncipovaná věda, která je také možným zdrojem informací o obtížích, které se stávají praktické činnosti do cesty, je-li předvída-

⁶ Uznáváme nepochybné sociální funkce těchto „proroctví“, která často sehrála historicky pokrokovou roli a uznáváme možnost, že se za určitých okolností takováto nepodmíněná proroctví tak či onak „naplní“, což brilantně analyzuje Merton ve své studii o „self-fulfilling prophecy“, in: *Social*

Theory and Social Structure, Glencoe 1957, str. 421–436. Takovéto vyplnění nepodmíněného proroctví není ovšem jen důkazem poznávací hodnoty, ale především příznakem jeho ideologické působnosti a schopnosti podstatně ovlivnit chování lidí.

ný cíl považován za žádoucí a je společenskou praxí intendován, i zdrojem informací o možných bezděčných a nechtěných vedlejších důsledcích této praktické činnosti. V tomto smyslu se tedy procesy vyúsťující ve vědeckotechnickou revoluci jako objekt vědeckého poznání nevyznačují žádnou zvláštní specifikou, která by nás opravňovala k suspendování standardů obvyklých v empirické vědě.

Přehlédneme-li z naznačených hledisek práci na výzkumu procesů vědeckotechnické revoluce a jejího sociálního kontextu, která byla dosud vykonána v socialistických zemích a u nás⁷, můžeme konstatovat řadu obecných předností i nedostatků.

Základní význam a přínos těchto prací vidíme především v tom, že odhalily nedostatečnost přístupů k analýze sociální skutečnosti, zdomácnělých ještě před několika lety v marxistickém společenskovědním myšlení, které se omezovaly na sledování určitých sociálních forem (vlastnických, mocenských, ideologických atd.) izolovaných od reálného obsahu společenských procesů v nich probíhajících, tj. procesů produkce a reprodukce společenského života ve všech jeho sférách a sektorech, a nepřihlížejících k stupni kulturní rozvinutosti — neboli, řečeno slovy autorů *Civilizace na rozcestí*, stupni civilizační úrovně — těchto procesů. Diskuse o funkci jakékoliv sociální formy socialistické společnosti, např. o dělnické samosprávě, o demokratizaci politického života apod., které zcela odhlíží od těchto skutečností, nutně ústí v čistou ideologii. Za druhý významný moment považujeme skutečnost, že v těchto pracích bylo sneseno mnoho konkrétního empirického materiálu k analýze reálného kulturního stavu našich společností. Práce výzkumných týmů v této oblasti můžeme přirovnat — sit venia verbo — k práci kulturních antropologů, pro něž je deskripce a srovnávací analýza materiálních a duchovních kulturních výtvorů člověka východiskem k analýze jejich funkce v celkovém sociokulturním systému.

Odhalením této vázanosti sociálních forem byly vytvořeny předpoklady pro novou detailní analýzu vzájemných souvis-

lostí kulturních procesů a jejich konkrétních sociálních forem. Tento krok však většinou učiněn nebyl a sociální formy, pokud byly vzaty v úvahu, byly uvažovány jen jako determinované, nikoli jako možné bariéry kulturních procesů. Přitom z celého souhrnu determinujících faktorů nebyla vzata v úvahu celá rozsáhlá součást kultury: normativní a hodnotová sféra, sociální regulativy nejrůznějšího druhu, vzory chování, horizonty očekávání atd., tj. zpravidla nejstabilnější součást kulturního systému, jen velmi zdlouhavě a zprostředkovaně ovlivňovaná převratem v materiálních složkách kultury a kladoucí rozvoji primárních složek kultury přesné meze, fungující tedy jako zdroj sociokulturní kontinuity. Technické, technologické a podobné změny nemají nikdy přímý vliv na sociální systém. Působí zprostředkovaně v celém souhrnu kultury, který pro ně tvoří předpoklady i meze.

Logickým důsledkem přehlédnutí složité interdependence této primární kulturní sféry a sociálního systému dochází k tomu, že ve studiích o vědeckotechnické revoluci zpravidla chybí sociologický mezičlánek mezi obecnými filosoficko-antropologickými východisky na straně jedné a ekonomicko-technickými atd. úvahami na straně druhé. Chybějící sociologické zprostředkování pak zabstrahuje filosofická východiska a na druhé straně nepřiměřeně zkonkrétnuje úvahy o sféře techniky a ekonomiky a zároveň problematizuje metodologickou strukturu celého zkoumání: mezera mezi oběma rovinami obecnosti, znemožňující logickou integraci, operacionalizaci nejobecnějších tezí atd. podstatně ztěžuje možnost empirického ověření. Rozvoj sociologické teorie a i deskriptivního verifikujícího výzkumu v této oblasti je podle našeho názoru jedinou cestou k překonání tohoto současného stavu. Proto také všechny následující teoretické úvahy i pokus o hrubý náčrt současného stavu sociálního systému Československa z hlediska rozvoje kulturních sfér a z hlediska možných vývojových alternativ jsou úvahami, které spojujeme s již probíhajícím empirickým výzkumem a které tomuto výzkumu slouží jako zdroj hypotéz.

⁷ Jde zejména o práce společenskovědních pracovníků SSSR a NDR, jejichž poměrně úplný výčet podává Kurt Tessmann ve svém referátu *Technika a společenský systém socialismu* (Studijní

materiály mezolaborového týmu č. 43, cyklostylováno); u nás jde především o práce R. Richty a jím řízeného výzkumného týmu.

II.

Zde je na místě učinit několik poznámek k pojmovému aparátu, s kterým pracujeme⁸. Jak již zčásti vyplynulo z předchozího textu, chápeme sociální systém jako společenskou formu pohybu kultury, jako relativně autonomní „interakční“ stránku kulturního systému, vázanou na jeho druhý aspekt — soubor kulturních výtvorů nesměřujících bezprostředně k interakci. Tato druhá stránka kulturního systému je bezprostředněji přírodně podmíněna a v tomto smyslu primárnější než sociální systém. Sociální systém reguluje rozporné vztahy mezi touto „primární“ stránkou kulturního systému (v dalším textu používáme termínu primární kultura) a potřebami lidské osobnosti. Tato zprostředkující funkce mezi dvěma relativně nezávislými komponenty sociální skutečnosti a značný stupeň závislosti na cílově zaměřené lidské aktivitě umožňuje, že se sociální systém rozvíjí do značné míry autonomně vůči primární kultuře a zároveň tedy umožňuje vznik relativně odlišných sociálních systémů na téže nebo podobné primární kulturní bázi.

Sociální strukturou pak rozumíme sít relativně stálých podstatných funkcionálních vztahů sociálního systému jako celku a jeho elementů, i jeho elementů navzájem, specifický pro daný sociální systém v daných časových a prostorových souřadnicích.

Procesy rozrůžňování a sjednocování společnosti, sociální diferenciace a integrace, jejichž produktem je sociální struktura, mají dvě stránky: jde v nich jednak o diferenciaci sociálních pozic a jim odpovídajících rolí, tj. činností, sociálního chování atd., které jsou s těmito pozicemi institucionálně spjaty, jednak o diferenciaci lidí, jejich sociální podoby, sociálního charakteru v procesu obsazování těchto pozic a osvojování si rolí jim příslušejících.

Mezi oběma aspekty — diferenciace pozic-rolí a diferenciace lidí — existuje stále vzájemné napětí vyplývající z toho, že časové struktury a determinanty obou procesů nejsou totožné. Temporalita procesu diferenciace pozic-rolí je dána zejména pohybem kulturního systému jako celku, zatímco rytmus procesu diferenciace lidí

závisí na zákonitostech pohybu osobnostního systému, především na dynamice demografických struktur. Oba procesy se vzájemně limitují: nelze například zvětšovat sociální homogenitu společnosti, jestliže se poziční systém vyvíjí k stále větší rozrůžněnosti (pokud nesáhneme k takovým opatřením, jako je nivelizace, unifikace ve sféře konzumu, životního stylu atd., jejichž disfunkční působení se brzo ukáže); podobně nelze prudce měnit poziční struktury bez ohledu na kvality lidí, kteří je mají naplnit, tedy zejména bez ohledu na dominantní sociální charakter příslušníků společnosti (zde vznikají nejčastější problémy při pokusech o industrializaci či jiné formy dynamizace málo rozvinutých oblastí, zejména preindustriálních společností).

Sociální strukturu je tedy možno z jistého hlediska popsat jako poziční systém obsazený lidmi, kteří mají tendenci chovat se tak, jak jim jejich pozice ukládají. Kvalitativně stejné typy pozic-rolí tvoří v industriální společnosti ucelené systémy, které mají makrostrukturální charakter. Každý plně sociálně integrovaný člověk je takto začleněn nejméně do čtyř základních makrosystémů: rodinné příbuzenského, lokálně sídlitního, pracovního profesionálního a politicko-mocenského. (S rozšiřováním sféry konzumu a volného času lze pozorovat tendenci k její krystalizaci v podobný institucionalizovaný systém.) Pracovní profesionální a politicko-mocenský systém mají na rozdíl od ostatních zmíněných systémů výrazný vertikální rozměr, daný odstupňováním složitosti, odúševnělosti, tvořivosti práce, profesionálního prestiže, moci, autority, vlivu atd.

Charakteristickým rysem industriální společnosti je dominance pracovního profesionálního systému a skutečnost, že sociální zralosti se zde dosahuje teprve začleněním do tohoto systému, osvojením si funkčně specifických dovedností, nutných k výkonu pracovního profesionální role. Tato pozice i příslušné kvalifikační předpoklady nejsou získány automaticky, živelně a samozřejmě jako v preindustriální společnosti. Procesy přiřazování lidí k pozicím jsou ve stále větší míře z jedné strany záležitostí vědomé volby, z druhé strany jsou regulovány institucionalizovaným systémem sociální selekce, vybírajícím lidi podle určitých spe-

⁸ Srv. práce uvedené v poznámce 5, kde rovněž jsou odkazy na další literaturu.

cifických hodnotových kritérií. Viděno obecně, v pracovních profesionálním systému industriální společnosti se historicky nejdříve uplatňuje princip výkonu jako univerzální vzorec sociální selekce, regulátor sociální mobility, a odtud proniká do ostatních oblastí společenského života. S pracovních profesionální pozicí se zpravidla věcně pojí pozice v různých distributivních systémech, rozdělovacích různé sociální hodnoty materiální a ideální povahy, jako je příjem, prestiž, autorita, sociální jistota apod., a volněji či těsněji jsou s ní spjaty ostatní pozice a role individua, vytvářející souhrnný sociální status individua.

Průmyslové společnosti se liší různým stupněm souladu či nesouladu dílčích komponentů sociálního statusu, jinak řečeno stupněm jeho vnitřní konzistence. Mezi stupněm vyhraněnosti sociálního statusu a stupněm vyhraněnosti sociální stratifikace té které společnosti existuje pozitivní souvislost.

Sociální revoluce ve společnosti vybudované na industriální bázi modifikuje především celkové sociální rozpětí vertikální diferenciace a modifikuje mechanismy sociální selekce, mění „specifickou váhu“ jednotlivých komponentů sociálního statusu a vede tak k jeho rozkolísání, narůstání inkonzistence a v důsledku toho k částečné destratifikaci. Tento zásah do

sociální struktury může kulturní procesy nejen urychlovat, ale též na značnou dobu retardovat. Jak z tohoto hlediska vypadá naše společnost?

III.

Při úvahách o stavu současného sociálního systému ČSSR a jeho vnitřní struktury si musíme všimnout především reálného stavu primární kultury. Kolektiv zabývající se problematikou vědeckotechnické revoluce i další vědecké pracovníci (zejména ekonomové, sociologové a statistici) shromáždili v poslední době množství faktů, umožňujících dosti přesnou analýzu stupně rozvoje hlavních aspektů primární kultury v současném Československu. Tyto údaje se týkají stupně technického rozvoje a produktivity práce v československém hospodářství, vztahu primárního, sekundárního a terciálního sektoru, stupně technické vybavenosti práce (zejména práce dělnické), kvalifikační a vzdělanostní struktury obyvatelstva, životní úrovně, stupně urbanizace, rozsahu volného času a tzv. způsobu života ve volném čase.⁹

Všechny nám známé údaje týkající se nejrozličnějších ukazatelů stupně vývoje primární kultury v Československu¹⁰ nás vedou k závěru, že Československo nepatří dosud k vyspělým industriálním společnostem, nýbrž že se stále ještě nachází ve

⁹ Právě tyto a některé další s nimi spjaté momenty považujeme za základní ukazatele stupně vývoje primární kultury, jež se v žádném případě nedá redukovat pouze na oblast výrobních sil. Domníváme se, že je v dohledu možnost vypracovat na základě těchto ukazatelů škálu, jež umožní poměrně exaktní hodnocení stupně vývoje té které země, od kultury preindustriální ke kultuře industriální a posléze postindustriální.

¹⁰ Viz souborné údaje a analýzy v těchto publikacích: R. Richta a kolektiv, *Civilizace na rozcestí*, Praha 1966, zejména příloha část: Sociologický časopis č. 2 1966; *Společenská produktivita práce v ČSSR*, Praha 1966; J. Goldmann, K. Kouba, *Hospodářský růst v ČSSR*, Praha 1967; Z. Vergner, M. Souček, *Teoretické otázky ekonomického růstu v ČSSR*, Praha 1967; O. Laciná, *Výhled dlouhodobého rozvoje ekonomiky ČSSR*, Plánované hospodářství č. 1 1967; Jan Vachek, *Postavení ČSSR ve světové ekonomice*, Plánované hospodářství č. 3, 1967; M. Veverka, *K účinnosti technického rozvoje*, Statistika č. 11 1966; V. Nachtigal, *K problematice vyjadřování kvalitativní stránky hospodářského vývoje*, Statistika č. 8 1967; *Statistická ročenka ČSSR 1967*, Praha 1968; V. Srb, *Demografická příručka*, Praha 1967; *Vývoj společnosti ČSSR v číslech*, Praha 1965; pramenné materiály Státní plánovací komise a Státní komise pro techniku z r. 1967.

Další údaje a analýzy k otázkám produktivity práce viz např. J. Kux, *Některé problémy dosažitého vývoje produktivity práce v československém průmyslu*, Statistika č. 9 1967; M. Pick, *Zkušenosti závodu s nejvyšší úrovní produktivity práce*, Plánované hospodářství č. 3 1967; L. Smid, *Dlouhodobé zaměření strojírenské výroby*, Plánované hospodářství č. 4 1967.

Další údaje a analýza k otázkám odvětvové a kvalifikační struktury pracujících, respektive vzděla-

nostní úrovně obyvatelstva viz T. Frejka, *Dlouhodobý vývoj odvětvové struktury společenské pracovní síly*, Politická ekonomie č. 8 1966; J. Auerhan, *Technika, kvalifikace, vzdělání*, Praha 1965; M. Polák, *Zitrěk patří kvalifikovaným pracujícím*, Praha 1967; K. Paděvět, *Prognózy o vlivu technického rozvoje na změny ve struktuře a kvalifikaci pracujících v ČSSR do roku 1985*, cyklostylováno, Praha 1967; K. Paděvět, *Souhrnná studie o předpokládaném vlivu technického rozvoje na změny ve struktuře, kvalifikaci a charakteru práce do roku 1985*, cyklostylováno, Praha 1967; J. Snížek, *K některým problémům odborné kvalifikace duševních pracovníků*; Z. Zajíček, J. L. Fischer, *Hypotéza pracovního profilu odborného dělníka a středního odborného pracovníka v odvětví strojírenství*, Zprávy výzkumného ústavu odborného školství v Praze, svazek 1, Praha 1964; Z. Zajíček, J. L. Fischer, *Struktura pracujících ve strojírenství*, Zprávy výzkumného ústavu odborného školství v Praze, svazek 2, Praha 1965; pramenné materiály ministerstva školství 1967.

Další údaje a analýza k otázkám životní úrovně viz např. V. Čáp, S. Dubský, *Životní úroveň v letech 1961–1965*; Z. Urbánek, *Postavení ČSSR v životní úrovni obyvatel*, Rudé právo 25. 8. 1967; Z. Urbánek, *Životní náklady*, Rudé právo 29. 8. 1967; Z. Urbánek, *Současná a budoucí spotřeba v ČSSR*, Rudé právo 13. 8., 20. 8., 27. 8. 1966.

Další údaje a analýza týkající se stupně urbanizace viz například R. Kuba, *Pohyb obyvatelstva a urbanizace*, Plánované hospodářství č. 7, 1967; statistické údaje ve Statistice č. 2 1967, str. 179–180–185. Údaje a analýzy týkající se způsobu života ve volném čase, viz B. Filipcová, *Člověk – práce – volný čas*, Praha 1967; A. Cervinka, *Práce a volný čas*, Praha 1966, M. Svigová, *Volný čas a my*, Praha 1967.

fázi extenzivní industrializace. Intenzivní industrializace opírající se o střední škály technického rozvoje (zejména komplexní mechanizace) dosud v Československu neprevládla.¹¹ Prvky vědeckotechnické revoluce a vůbec postindustriálního vývoje jsou u nás zaznamenatelné ve zcela zanedbatelné míře.

Cesty dalšího vývoje primární kultury československé společnosti nejsou samozřejmě fatálně předurčeny. Za určité souhry mezinárodních a vnitřních, kulturních a sociálních, ekonomických a politických, objektivních a subjektivních podmínek je možný progresivní vývoj, za jiné situace regres nebo stagnace. Nejpravděpodobnějšími alternativami vývoje se nám zdají být progres nebo pokračující stagnace s nevyhnutelným následujícím regresem. O tom, která z nich se v praxi prosadí, rozhodují podle našeho názoru za současné situace především podmínky vnitřní, sociální, politické, subjektivní. Jednou ze subjektivních podmínek, jež mohou sehrát pozitivní roli při prosazování progresivní alternativy vývoje, je střízlivá analýza současného stavu primární kultury a rozumný odhad pravděpodobných konkrétních směrů progresu.

V předpokládaném a žádoucím rozvoji primární kultury u nás představuje vědeckotechnická revoluce poměrně vzdálenou etapu. Nevycházíme-li ze zbožných přání, nýbrž z faktů, zjišťujeme, že Československo není ani v etapě vědeckotechnické revoluce, ani na jejím prahu, nýbrž v nejlepším případě před jejím prahem, a to ještě v poměrně velké vzdálenosti. Reálným obsahem progresivní varianty vývoje pro nejbližších 10 — 15 let může být:

a) Postupné zastavení extenzivní indu-

strializace a překonávání jejich nejhorších důsledků.

b) Postupný přechod k intenzivním industriálním procesům.

c) Koncepční ujasnění reálné podoby vědeckotechnické revoluce v dlouhodobých prognózách.

d) Příprava vědeckotechnické revoluce cestou přestavby školského systému a vědeckovýzkumné základny, změn technicko-ekonomické politiky atd.

d) Prosazení několika prvních kroků vědeckotechnické revoluce v oblasti výrobní základny, nikoli tedy masový rozvoj vědeckotechnické revoluce.

Tempo realizace těchto kroků však může být velmi různé a záleží především na změnách sociálního systému a akceptování té či oné koncepce ekonomického vývoje.

Výsledkem tohoto pohybu může být v nejlepším případě dosažení úrovně primární kultury, příznačné pro soudobou industriální společnost, jež je podmínkou pro masový rozvoj vědeckotechnické revoluce.

O oprávněnosti tohoto směru úvah o budoucím vývoji Československa nás přesvědčuje několik okolností:

1. Evidentní nemožnost lineárního a všestranného rozvíjení vědeckotechnické revoluce bez vytvoření náležitých kulturních a sociálních podmínek, především bez vytvoření předpokladů v oblasti produktivity práce a tím i materiálních zdrojů. Mezi fází extenzivní industrializace, rozvíjející průmyslovou výrobu na úkor primárního sektoru, především zemědělství, a fází vědeckotechnické revoluce, rozvíjející terciární sektor na úkor rozvoje sektoru sekundárního, leží nutně další mezifáze intenzivní industrializace, která dokončuje in-

¹¹ Pojem intenzivní industrializace, kterým si vy-
pomáháme pro nedostatek jiných vhodných termi-
nologických prostředků, může někomu znít jako
contradictio in adiecto. Představa intenzivního ek-
onomického vývoje v posledních letech splýnula
(díky intenzivní propagandě) s představou vědecko-
technické revoluce. Jenže je zřejmé, že mezi exten-
zivní industrializací rozvíjející průmyslovou výrobu
tak, že základním zdrojem růstu je růst pracov-
ních sil, a mezi intenzivním ekonomickým vý-
vojem, který je příznačný pro fázi postindustri-
álních procesů, leží mezifáze, v níž dochází
především k prudkému růstu produktivity práce
uvnitř průmyslu efektivnějším využitím pracovní
síly na bázi hromadné výroby s využitím vysoké-
ho stupně mechanizace, který však nevyklučuje,
nýbrž předpokládá použití fyzické práce jako
doplňku a spojujícího článku mezi strojními
operacemi a rozhodně jako prostředku řízení
a kontroly mechanismu, posleze však s vyu-
žitím poloautomatických strojů a mechanických
výrobních linek vyžadujících rovněž jistý podíl to-
hoto typu pracovní činnosti. Někdy se spojují tyto

články technického rozvoje pod společným ozna-
čením komplexní mechanizace. I když se v této
fázi již prosazují prvky vědeckotechnické revoluce
a i když ona sama vytváří ekonomické předpo-
klady k její budoucí realizaci (což se právě pokou-
šíme vystihnout termínem „intenzivní“), jde tu v
zásadě ještě o pokračování a dovršení tendence
industrializační fáze vývoje (proto industrializace).
Také v posledních rozbořech Státní plánovací
komise, které jsou velmi zdrženlivé pokud jde o
možnost realizace prvků vědeckotechnické revoluce
do r. 1980, se přesto ekonomický vývoj v nastá-
vající fázi vývoje označuje jako intenzivní. Ostat-
ně at názory na zařazení této mezifáze do etapy
industrializace či vědeckotechnické revoluce jsou
jakékoliv, v aspektu podstatném pro naše téma je
zjevný rozdíl mezi tímto typem rozvoje a vědecko-
technickou revolucí: důsledky pro vývoj kvalifi-
kační struktury a řada sociálních důsledků této
fáze vývoje primární kultury jsou principiálně
odlišné od důsledků očekávaných pro vývoj typu
vědeckotechnické revoluce.

ustrializační proces, vytvářá předpoklady k vědeckotechnické revoluci a uskutečňuje její první kroky: rozvíjí sice již terciární sektor, ale pokračuje především v kvalitativním rozvíjení sektoru sekundárního jako základního zdroje dalšího progresivního vývoje. Tato mezifáze má charakter vývoje industrializačního, nikoli postindustrialního. Nespadá zřejmě do období vědeckotechnické revoluce, nýbrž je její přípravou.

2. Empirické údaje potvrzující existenci tohoto vývoje v poválečných letech ve vyspělých západoevropských zemích, jež začínaly se stupněm primární kultury obdobným našemu dnešnímu.¹²

3. Empirické údaje a úvahy o současném stavu naší ekonomiky a vůbec oblasti primární kultury, jakož i celá série střízlivě laděných úvah o dalším vývoji, popřípadě dílčích prognóz pocházejících z nej-

zřejmějších pramenů a myšlenkových okruhů svědčí o tom, že Československo se nachází v této nutné mezifázi.¹³

Úvahy jiného typu se do seriózních publikací dostávají dvojím způsobem: buď záměnou jakéhokoliv vědeckotechnického pokroku s vědeckotechnickou revolucí, tedy záměnou různých stupňů kulturního vývoje,¹⁴ nebo jako důsledek spekulativně normativních metod považujících vývoj odvozený z nějakého abstraktního principu za nutný, bez ohledu na to, zda je možné, aby se za daných sociálních a kulturních podmínek odehrál.¹⁵

4. Úvahy o stavu vnějších i vnitřních sociálních souvislostí kulturního progresu v Československu a tedy o politickém systému a subjektivním faktoru dalšího pohybu (viz níže) nás vedou rovněž ke značné zdrženlivosti, pokud jde o jednoznačné optimistické prognózy vývoje.

¹² Srovnej M. Cihák, *Ekonomická vyspělost a strukturální přeměny*, Rudé právo 29. 9. 1966.

¹³ Viz zejména poslední úvahy ze Státní plánovací komise o výhledu dlouhodobého rozvoje ekonomiky ČSSR; O. Lacina, c. d., i J. Goldmann, K. Kouba, c. d., zejména str. 125–127, L. Smíd, c. d.; M. Bečka, *Modernizace ve strojírenství*, Plánované hospodářství č. 10 1966, M. Plíck, c. d., K. Paděvět, obě c. d. Mnoho střízlivých a věcných úvah nacházíme i v ostatní výše uvedené literatuře a pramenech, i když jsou někdy misty překryty obecnými deklaracemi o vědeckotechnické revoluci.

¹⁴ Typickým příkladem je jeden z pramenných materiálů, který jsme měli možnost v poslední době studovat. Soustavně se v něm nerozlišuje vědeckotechnická revoluce a vědeckotechnický pokrok, a neméně soustavně se klade do téže roviny: výstavba rozvinuté socialistické společnosti a další předpokládané etapy rozvoje. V poznámce se dokonce v tomto materiálu tento přístup výslovně zdůvodňuje tvrzením, že nelze pochopitelně vést hranici, kdy končí průmyslová revoluce a kdy začíná vědeckotechnická revoluce. Jejich prvky se vzájemně prolínají a budou se pochopitelně ještě dlouho vzájemně prostupovat, neboť různé vědy a různá odvětví materiální výroby jsou na různém stupni aktivní a pasivní připravenosti na tento významný převrat ve vývoji civilizace. Jenže právě proto, že se procesy industrializace a postindustrialního vývoje (vědeckotechnické revoluce) prolínají, je nezbytné velmi pečlivě v praxi i v teorii oddělit pro jednotlivé úseky a zejména pro společnost jako celek v jednotlivých etapách, kdy převažují procesy jedné a kdy druhé fáze. Jestliže to neučiníme, můžeme přispět hlavně k dezorientaci společnosti, k nesmyslnému přeskokování etap, a diskreditovat samu ideu vědeckotechnické revoluce. V obecné části zmíněného materiálu se vědeckotechnická revoluce liší jako základní klíčový úkol srany pro příští vývojovou etapu, jako neoddelitelná součást budování rozvinuté socialistické společnosti, základ postupného budování společenské a materiální technické základny komunismu. (Už zde je zcela zřetelně směšování etap.) V této šíři podle materiálu znamená ovládnutí procesu vědeckotechnické revoluce východisko (!) k řešení ekonomických problémů..., základní předpoklad vytváření tvořivého ovzduší a tvůrčí aktivity... Jde o společensko-politický program, jehož realizace musí být objektivním základním kritériem hospodářské a politické práce.

Po těchto deklaracích následuje ovšem řada výhrad formulovaných rovněž v obecné rovině, jež poněkud oslabují optimistického ducha uvedených úvah.

A v jedné z příloh k materiálům nalezneme tabulku, v níž se uvádí potřeba dělníků pro manipulaci materiálem v r. 1980. Kdyby se nezměnil současný stav mechanizace, který je v tomto rozboru odhadován na 15%, musel by vzrůst počet dělníků zaměstnaných manipulací materiálem z 1 500 000 v r. 1965 na 3 200 000 v r. 1980. Jestliže se zvýší podíl mechanizovaných prací na 32%, vzroste podle této tabulky počet dělníků v manipulaci materiálem z 1 500 000 na 2 100 000. A tak od deklarací o vědeckotechnické revoluci v preambuli se dospívá až k propočítávání variant, jež naprosto neodpovídají ani požadavkům dovršování industrializačních procesů a jsou patrně chybné.

A to ještě jde o práce poučené, zatímco v běžné propagandě a publicistice se z vědeckotechnické revoluce stalo univerzální základadlo naprosto stejného druhu jako někdejší fráze o třídním boji, diktatuře proletariátu, komunismu atd.

¹⁵ Někteří autoři vypracovávají na základě empirického bádání velmi správné a seriózně fundované modely vývoje. Když pak je mají aplikovat na konkrétní vývoj v Československu, zaleknou se logických důsledků vlastních úvah, poněvadž se jim zdají být v rozporu s některými obecnými principem nebo postulátem socialismu, komunismu, etap vývoje určené vědeckotechnickou revolucí apod. Podřídí potom své další úvahy tomuto principu. To se stává i takovým autorem, jako je Auerhan, který v citovaném dile po znamenité úvaze nad kádrovými modely odpovídajícími jednotlivým stupňům technického rozvoje, v níž důsledně uplatňuje historickou metodu, najednou prohlásí, že období 1970–1980 by mělo již být obdobím širokého přechodu k automatizaci ve všech odvětvích průmyslu a že do r. 1980 komplexní automatizace by měla být běžnou výrobní technikou, převažující u většiny odvětví našeho průmyslu. Z toho vyvozuje podle našeho názoru ne zcela oprávněné závěry pokud jde o zvyšování kvalifikace, jako ostatně většina autorů zabývajících se touto problematikou (viz níže). Analogicky postupuje i J. Matoušek v článku *Vzdělání a kvalifikace*, Hospodářské noviny č. 14 1967. Z. Zajíček a J. L. Fischer v citovaném dile provedli na výborné metodologické úrovni rozbor vývoje pracovního profilu odborného dělníka ve strojírenství a zcela oprávněně konstatují dequalifikační tendenci spojenou se středním stupněm technického rozvoje, ba i s počátky automatizace. Aniž by z tohoto jevu vyšli jako ze zjištěné tendence a uvažovali o tom, jakými sociotechnickými opatřeními eventuálně zmírnit jeho nepříznivé následky, deklarují prostě, že dequalifikační tendence jsou politicky škodlivé.

Toto naše zdrženlivé stanovisko ovšem naprosto neznamená nějakou objektivistickou neangažovanost ve vztahu k žádoucímu progresivnímu vývoji. Naopak: soudíme, že není rozumnější cesty, jak pomocí pokrokovému vývoji, než si plně uvědomit všechny překážky, které se mu staví do cesty, a dlouhodobost a složitost problémů, jež je nutno v jeho zájmu vyřešit. Vědeckotechnická revoluce znamená patrně velmi významný přelom v dějinách lidstva. Takové přelomy se neodehrávají stylem krátkodobých sociálně politických revolucí. Netrpělivost a verbální nadšení takovým převratům spíše škodí než pomáhá a častěji je diskredituje než popularizuje.

IV.

Sociální systém soudobého Československa je samozřejmě podstatnou měrou ovlivňován stavem primární kultury. Je na druhé straně také plodem relativně autonomního a poměrně radikálního sociálně politického vývoje uplynulých let. Zejména ty stránky sociálního systému, jež jsou produktem revolučního vývoje, vytvářejí další dodatečné podmínky pro ten či onen typ rozvoje primární kultury.

Při analýze sociálního systému soudobého Československa je nezbytné zbavit se spekulativně normativního přístupu zanebávajícího nutnost empirického ověření teoretických tvrzení. Skutečnost, že náš sociální systém je výsledkem revoluce socialistického typu a že v něm významnou roli hrají socialistické vztahy, nás ještě nikterak neopravňuje k tomu, abychom zaměřovali existující sociální systém za svou vlastní představu zralého socialismu.¹⁶

Ať už je náš model zralého socialistického uspořádání více nebo méně reálný a střízlivý, více nebo méně náročný, můžeme se patrně shodnout na tom, že sou-

dobá československá společnost není zralou socialistickou společností. Soudobý sociální systém v Československu je svéráznou kombinací několika typů sociálního uspořádání.

Relativně nevelkou váhu a spíš odvozenou existenci a význam mají v sociálním uspořádání soudobé československé společnosti prvky spjaté s buržoazní a maloburžoazní minulostí. Daleko silnější je váha třídních vztahů (třídních vztahů „nového typu“, ne už třídních vztahů „v pravém slova smyslu“) mezi dělnickou třídou a ostatními sociálními makroskupinami. Tento typ vztahů zčásti odpovídá objektivně existujícím rozdílům ve formách vlastnictví výrobních prostředků a dělbě práce na fyzickou a duševní¹⁷, zčásti vděčí za svou nynější reálnou podobu zjevným přežitkům období diktatury proletariátu. Máme tu na mysli celou soustavu ekonomických, politických a ideologických preferencí dělnické třídy jako celku, bez ohledu na její vnitřní diferenciaci. Rozdíly ve formách vlastnictví však nehrají v soudobé československé společnosti podstatnější úlohu. Diference nositelů fyzické a duševní práce jsou jednak natolik složité a mnohorozměrné, jednak natolik relativizované objektivním rozvojem primární kultury (všimněme si velké skupiny fyzických prací téhož stupně složitosti a kvalifikovanosti, jako je řada prací duševních a naopak), že nepřipadají v úvahu jako stratifikační dominanta, objektivní základ sociálního rozvrstvení.

Vážnou úlohu ve srovnání s jmenovanými diferenciácemi má v soudobém československém sociálním systému dimenze mocenskopolitická, zejména pak rozdíly podílu na moci. Zjevná existence byrokratismu v „marxovském slova smyslu“ (jakožto samoučelného a nekvalifikovaného výkonu moci mimo rámec funkčních potřeb dané kultury a jejího rozvoje) a

¹⁶ To je kupodivu velmi běžná metoda, při níž se prostě jakýsi účinek, který jsme podle našich představ o socialismu neočekávali, prohlásí za pouhou „vadu na kráse“, která není vlastní podstatě naší soustavy a vyplývá pouze z toho, že jsme dosud nedostatečně poznali zákonitosti vývoje socialismu. Omyl v tomto postupu spočívá v tom, že pojem „naše soustava“ je dvojznačný – jednou se jím pokoušíme označovat svou představu o socialismu, po druhé reálnou společenskou soustavu, ve které žijeme. Je možné, že ten či onen negativní moment vývoje nebude vlastní podstatě možného zralého socialistického uspořádání (i když i tu je krajní střízlivost a zdrženlivost v soudech na místě). Ale jestliže se v masové, společensky relevantní podobě u nás vyskytují, je vlastní podstatě naší sociální soustavy a problém netkví v jeho

slovním odsouzení, nýbrž ve věcném rozboru příčin a podmínek, jež v této naší dnešní soustavě ty či ony účinky plodí.

¹⁷ Za nepřilíší šťastný a v podstatě ideologický přístup považujeme snahu vyhnout se problému tohoto typu vztahů zahrnutím velké části nebo dokonce celé masy inteligence do dělnické třídy. Tím sice formálně smíříme ideologii vedoucí úlohy dělnické třídy a vedoucí úlohy inteligence, ve skutečnosti však jenom použitím neobvyklé terminologie formálně posuneme skutečný problém do oblasti vnitřní diferenciace takto uměle konstruované „dělnické třídy“. Za scestnou rovněž považujeme obdobnou snahu vyhnout se problému tím, že prostě deklarujeme neexistenci tohoto typu vztahu na základě normativního přístupu: socialismus má být společností bez tříd.

omezení demokratických principů význam této dimenze sociálního systému zvětšují natolik, že ji činí jednou z dominant sociální stratifikace.¹⁸

Dělba práce uskutečňovaná v pracovním profesijním systému, zejména pak diferenciace mezi nositeli prací různé složitosti, kvalifikovaných a efektivních, je nesporně další významnou dominantou soudobého sociálního systému.

Všeobecně známé a v literatuře mnohokrát prokázané i analyzované jevy nivelizace a rovnostářství však relativní váhu tohoto typu vztahů v rámci celého sociálního systému oslabují. Rovnostářství ovšem nechápeme vulgárně jako pouhou nivelizaci v příjmech či v životní úrovni. Základní vrstvu rovnostářských vztahů nacházíme již v rovině pracovním profesijním. Relativně nedostatečná kvantitativní i kvalitativní váha prací složitých, kvalifikovaných a nejvýkonnějších (ve srovnání s vyspělými zeměmi) vytváří objektivní nivelizaci pracovníků na průměru a podprůměru složitosti, kvalifikovanosti a efektivnosti práce. Slabá kvalifikační úroveň řídicích pracovníků a rozsáhlé nevyužití pracovníků kvalifikovaných tuto nivelizaci dále prohlubují. Podíl kvalifikovaných lidí na různých stupních řízení a anomálie, které v tomto směru u nás existují, jsou dalším momentem dekompozice sociální stratifikace a rovněž podtrhují nivelizaci.

Zmíněné jevy jsou spjaté s celým rovnostářsky fungujícím mechanismem sociální selekce a obsazování sociálních pozic. Tento mechanismus pracuje v jakémsi hodnotovém vakuu: Porevoluční kritéria sociální selekce, mezi nimiž výrazně dominovaly některé askriptivní složky (např. třídní původ, politická příslušnost, národnost), ztratila již svou působnost, ale nebyla dosud plně nahrazena jednoznačnou orientací na funkčně specifický profesijní výkon. Tuto tezi by bylo možno již dnes doložit rozsáhlým empirickým materiálem, ačkoli soustavný výzkum zde zatím bohužel chybí. Právě analýza mecha-

nismu sociální selekce a kritérií, podle nichž tyto mechanismy fungují, empiricky realizovatelná sledování mezigenerační a vnitrogenerační sociální mobility, poskytuje cenný klíč k pochopení sociální struktury společnosti a jejích vlivů na formování specifického typu převládajícího sociálního charakteru individuí. Existující mechanismy sociální selekce dnes preferují onen typ, jehož dominantní vlastností je adaptace na průměr nejen ve sféře profesijní, ale i mimo ni, což prohlubuje objektivní tendence k nivelizaci i v ostatních sociálních sektorech a sférách.

Vedle nivelizace platové a celkové nivelizace v životní úrovni, která se do dnešního dne nepřestala fakticky prohlubovat, je třeba vzít v úvahu i unifikaci způsobu trávení volného času, nízký stupeň sebeuvědomění společenských vrstev (pod zřejmým vlivem rovnostářské, popřípadě „třídní“ ideologie) a silné prvky nivelizace v oblasti sociálního prestiže. Krátce řečeno, jde o výrazné rovnostářské rysy v celém sociálním systému.

Domníváme se, že tyto rysy soudobého československého sociálního uspořádání nejsou ani nahodilé, ani nepodstatné. Považujeme je spíše za produkt masové rovnostářské revoluce, která u nás od roku 1945 probíhala a která svým způsobem navázala i na četné významné historicko-kulturní tradice dřívějšího vývoje naší společnosti. Je otázka, zda rovnostářství je u nás pouhým důsledkem extenzivního typu rozvoje. Domníváme se naopak, že živelné rovnostářský typ revoluce a přízpusobivost politického systému vůči rovnostářským požadavkům rozsáhlých sociálních seskupení jsou jednou z podstatných příčin extenzivního typu rozvoje.¹⁹

Je ovšem pravda, že unifikační a nivelizační tendence existuje ve všech „masových“ industriálních společnostech, bez ohledu na typ jejich společenského uspořádání. Rovnostářské tendence v Československu se však přece prosadily z hle-

¹⁸ Výsledky významného zasedání ÚV KSČ z ledna 1968 otevírají po této stránce velmi nadějné perspektivy. Od vytyčení rozumných demokratických požadavků a jejich efektivní společenské realizace se sociálně relevantními důsledky však nás dělí přinejmenším čas, a samozřejmě i mnoho objektivně existujících sociálních překážek.

¹⁹ Jak jinak lze vysvětlit konstatování Vergnera a Součka v citovaném díle, str. 81: „To tedy znamená, že počet pracovníků ve výrobní sféře se vyvíjel relativně nezávisle na možnostech jejich účinného uplatnění.“

Stejně tak by se mohlo konstatovat, že živelné rovnostářství ve všech oblastech a nejvíce v oblasti mezd a životní úrovně (ostatně těsně spjaté s extenzivním rozvojem zaměstnanosti) se rozvíjelo a prosazovalo bez ohledu na efektivnost tohoto typu sociálního uspořádání pro oblast primární kultury. Tato i četné jiné stránky revolučního vývoje u nás, do značné míry nezbytné z hlediska autonomního pohybu sociálního systému, se ukázaly být brzdicími momenty z hlediska rozvoje primární kultury.

diska rozvoje primární kultury předčasně a v nežádoucí míře. Musíme ovšem současně konstatovat, že rovnostářské tendence nebyly společnosti nikým zvenčí ani shora nadekretovány. Vyjádřily skutečné, živelně vzniklé bezprostřední zájmy širokých vrstev pracujících. Jejich uplatnění nepřineslo společnosti pouze negativní důsledky. Z hlediska všestrannějšího rozvoje lidí, aktuálních humánních potřeb, znamenaly výsledky rovnostářské revoluce u nás podstatně pozitivní přínos. Ovšem z hlediska perspektivních potřeb rozvoje kultury, a v důsledku toho i rozvoje lidské osobnosti, mají důsledky převážně negativní.

Za náhodnou nepovažujeme ani částečně protikladnou symbiózu silných prvků rovnostářství a byrokratismu. Rovnostářské uspořádání společnosti patrně nezbytně vyžaduje a plodí autoritárně byrokratické formy politického řízení (v určité specifické podobě, mj. s akcentem na nízkou kvalifikaci vládců a byrokratů) jakožto jedinou možnou násilnou ochranu rovnostářského uspořádání před kulturním pokrokem. Jsou-li jednou vytvořeny, nabývají ovšem tyto formy řízení samostatné existence a mohou převzít i celou řadu dalších společenských funkcí.

Soudobý československý sociální systém tedy vcelku představuje svéráznou, historicky vzniklou kombinaci vztahů socialistického typu (založených na diferenciaci lidí podle složitosti, kvalifikovanosti a výkonnosti práce) se vztahy rovnostářskými a byrokratickými, se silnými přežitky vztahů „diktatury proletariátu“ a méně silnými přežitky vztahů buržoazních a maloburžoazních. Nevelkou úlohu zatím hrají (spíše ideologické) náznaky jevů technokratických či elitářských.²⁰

Tento systém je přirozeně mnohorozměrně objektivně protikladný, což se promítá i do zájmových rozporů sociálních skupin, z nichž se skládá. Každé z uvedených dílčích charakteristik soudobého československého sociálního systému odpovídají jisté „možné“ (a více či méně reálné a pravděpodobné) tendence vývoje: k restauraci kapitalismu, k restauraci diktatury proletariátu, k uchování a rozšíření byrokratických prvků, k uchování

a rozšíření rovnostářských vztahů, k prosazení socialistického typu vztahů, včetně denivelizace, racionalizace a demokratizace řízení, k demokratizaci bez denivelizace a snad i k neúměrnému prosazování zájmů „technokratické“ či intelektuální elity. Za každým z těchto směrů stojí sociální seskupení bezprostředně zainteresované na jejich prosazení. To je tvrzení ze sociologického hlediska jistě významnější a pravděpodobnější než tvrzení o perspektivní zainteresovanosti různých sociálních seskupení nebo celé společnosti na realizaci vědeckotechnické revoluce.

Reálný pohyb společnosti bude záviset v dohledné době především na výsledcích střetání těchto sociálních seskupení jakožto sociálních sil, sociálních hnutí, sociálních subjektů v rovině ekonomické, politické i ideologické. Nakolik je zřejmé, že uvedené možné směry sociálního vývoje více či méně odpovídají výše naznačeným možným tendencím vývoje primární kultury, včetně výrobních sil, jsou i osudy Československa po této stránce v současné době závislé především na vývoji v této sociální sféře, jejíž autonomní pohyb přinejmenším významnou měrou spolurozhoduje o reálných změnách v primární kultuře. Je ovšem těžké předvídat, který z možných směrů vývoje se objektivně prosadí, a v jakých formách, lůtách a dimenzích se prosadí, což jen dále posiluje naši zdrženlivost při odhadu možností vědeckotechnické revoluce. Lze však jistě dojít k názoru, že tendence označená námi jako socialistická (k důslednému uplatnění vztahů socialistického typu) zhruba odpovídá výše naznačeným progresivním tendencím v oblasti primární kultury. Tato varianta sociálního systému by se tedy mohla stát relativně přiměřenou sociální formou, v níž by se u nás prosadily etapy kulturního vývoje, předcházející budoucí vědeckotechnické revoluci a razící její cestu, stejně jako sociální formou nejpružněji umožňující rozvoj vědeckotechnické revoluce. Její význam vidíme mimo jiné v jejím možném vlivu na modifikaci dosavadního dominujícího sociálního charakteru, orientovaného na pasivní akceptování statu quo ve „veřejné“ sféře a pilně budujícího svůj „soukromý“ blahobyt, usilujícího o prů-

²⁰ Rada údajů a analýz soudobého československého sociálního systému je obsažena v těchto pracích: *Sociální struktura socialistické společnosti*, Praha 1967; *Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje*,

Praha 1967; *Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje*, cyklostylováno, Praha 1966; *Sociologický časopis* č. 6/1967; Z. Valenta, *Fyzická a duševní práce za socialismu*, Praha 1965.

měr ve všech oblastech života, práce i konzumu, a vyžadujícího tento průměr jako záruku své sociální jistoty. Tento v podstatě „preindustriální“ typ sociálního charakteru, při jehož formování se spolupodílely již zmíněné procesy „rovnostářské revoluce“ i tendence politického systému (v porevolučním období vyplývající z funkční nutnosti jeho urychlené stabilizace) preferovaly postoje akceptující a receptivní před postoji kriticky negujícími a tvůrčími, ať už jakéhokoliv druhu, představují vedle stavu sociálního systému nejvýznamnější bariéru jakéhokoliv kulturního rozvoje, tedy i vědeckotechnické revoluce.

Obsahem naznačeného směru sociálního vývoje, podle našeho názoru žádoucího a relativně pravděpodobného, by byly přeměny, které podmiňují odpovídající přeměny oblasti primární kultury, a naopak jsou jimi podmiňovány. Tyto přeměny však mohou být — a budou-li se realizovat, patrně i budou — v rozporu nejen s řadou tendencí dosavadního vývoje a s názory s nimi spjatými, nýbrž i s řadou charakteristik, které se, ať už právem či neprávem, předpokládají pro sociální sféru v etapě vědeckotechnické revoluce.

Půjde především o denivelizaci v celém sociálním systému, sociologicky řečeno o restrukturalizaci společnosti, založenou na diferenciaci podle složitosti, kvalifikovanosti a výkonnosti práce, ovšem tak, aby přitom nebyla překročena socialistická míra rovnosti v oblasti ekonomické (návratem ke kapitalistickým formám vlastnictví a rozdělování) a aby naopak byla zároveň podstatně rozvinuta socialistická míra rovnosti v oblasti politické.

Dosud navrhované či předpokládané formy denivelizace se nám zdají být jednak pomalé, jednak nedostatečně komplexně pojaté. Zejména chceme upozornit, že nezbytné další články technického vývoje vyvolají v životě denivelizaci i v oblasti charakteru práce a kvalifikace. Střední články technického rozvoje, především

komplexní mechanizace, jak známo, umožňují zvyšování kvalifikace a složitosti práce u řídicího personálu a postupné odstraňování pomocných fyzicky namáhavých prací, i částečné rozšíření kvalifikovaných dělnických prací, nutně však zároveň přinášejí i nepříjemné účinky v rozšiřování jednostranných a jednoduchých prací zaškoleného dělníka v hromadné mechanizované výrobě a v jeho dequalifikaci ve srovnání s univerzálním strojním dělníkem epochy extenzivní industrializace.²¹

Dosavadní úvahy o rozvoji vzdělání, kvalifikace, školství atd. neberou komplikovanost a protikladnost těchto procesů dostatečně na vědomí,²² ačkoli na druhé straně zjevně zanedbávají možnosti a potřeby rozvoje vysokého školství. Jsou tedy samy ještě poplatny rovnostářské ideologii, stejně jako celý školský a vzdělávací systém, preferující průměrnou masu a opomíjející stimulaci individuálního výkonu. Školský a vzdělávací systém se zde přirozeně nemůže vyhnout působení normativního a hodnotového systému této společnosti, jen projevy tohoto působení jsou zde velmi markantní a absurdní.

Prosazování principu výkonu (stejně jako celá řada dalších nutných „zel“, vyvolávaných v životě primární kulturou industriální společnosti) je do značné míry v rozporu s iluzemi o možnostech rychlého stírání rozdílů mezi lidmi, vytváření „souhrnné dělnické třídy“, vyrovnávání rozdílů ve vzdělání a kvalifikaci, překonávání dělby práce a specializace, všestrannějšího rozvoje lidské osobnosti, „překonání odcizení“ atd. Jenže cesta k vědeckotechnické revoluci a tím i k uskutečnění předpokládaných humanistických přeměn komunistického typu nevede zřejmě jinudy než přes socialistickou společnost demokracie a výkonu na základě kultury industriálního typu. Socialistická forma může „nutná zla“ industriální fáze vývoje zmírnit, ne však odstranit. Ostatně při posu-

²¹ Skutečný vývoj je ještě daleko složitější, než bylo schematicky naznačeno: střední stupně technického rozvoje prohlubují diferenciaci složitosti práce a kvalifikace v masě dělníků mechanizované produkce, kde dochází k dílčí ztrátě původní kvalifikace, tj. funkčně specifických dovedností širokého profilu, a zároveň vedou k změnám vzájemného poměru dovedností funkčních a mimofunkčních. Prohloubení dělby práce a specializace má nesporně negativní, v podstatě dequalifikační výsledky, ovšem jen tam, kde mimofunkční dovednosti jsou „kulturní samozřejmosti“, tj. v tradiční strojírné velkovýrobě. Všude jinde (tento proces je možno dobře sledovat např. ve stavebnictví a v zemědělství) je prohloubení dělby práce předpokla-

dem osvojení pracovního stylu industriálního typu a představuje tak obecné kulturní pokrok, bez ohledu na prohloubení sociálního rozpětí mezi činnostmi vysoce a málo kvalifikovanými.

²² Domníváme se například, že z tohoto hlediska by stálo za úvahu podívat se na předpokládané trendy vývoje učňovského školství a středního všeobecného vzdělání, pokud nemá sloužit k přípravě pro vysokoškolské studium. Otázka zní: Jakou míru dodatečného odborného nebo všeobecného vzdělání, jež není nezbytné pro výkon profese zaškoleného dělníka nebo některé analogické profese v oblasti duševní práce, si může socialistické zřízení dovolat dát z humanistických hledisek „navíc“?

zování tohoto problému stačí postavit si otázku, zda naše současná společnost trpí více „zly“ industriální fáze vývoje nebo negativními rysy nedostatečné industrializace.²³

Restratifikace společnosti znamená především prohloubení konzistence sociálního statusu velké masy členů společnosti, tj. dosažení soulaďu dílčích složek sociálního statusu, daného postavením individua na vertikálně orientované škále složitosti práce, vzdělání a kvalifikace, podílu na řízení, životní úrovň, životního slohu i sociálního prestiže. Znamená také patrné prohloubení vědomí sociálního rozvrstvení ve společnosti a snad i vyhranění preferencí ve vzájemných kontaktech členů společnosti, tedy vyhranování sociálních vrstev ve všech rovinách společenské skutečnosti.

V oblasti řízení společnosti jde především o racionalizaci, z odbornění při rozhodování i realizaci přijatých rozhodnutí. — V tomto procesu má ohromnou roli restrukturalizace soudobé politickomocenské elity cestou sblížování s elitou kvalifikace a výkonu. Podstatným momentem tohoto procesu je rovněž omezení byrokracie v „marxovském slova smyslu“ a rozšiřování byrokracie ve „weberovském slova smyslu“, tj. kvalifikovaného úřednictva. Je snad zbytečné poznamenávat, že tento proces není v neslučitelném rozporu s demokratizací společnosti, neboť moderní racionální demokracie je formou vlády za účasti lidu i vlády pro lid a vyžaduje tedy racionální odborné rozhodování i racionální správu. Jsme si přitom ovšem plně vědomi vnitřní rozpornosti obou stránek moderní demokracie a obtížnosti praktického i teoretického řešení jejich vzájemného vztahu. Stejně jako jsou autoritární byrokratické formy řízení spjaté s rovnostářstvím, předpokládá socialistická restratifikace nutně racionální demokracii jako ochranu před nekvalifikovanou byrokracií a technokracií.

Tak dalekosáhlé sociální přeměny vyžadují ovšem aktivní účast společenského subjektu — jejich realizace závisí proto do značné míry na tom, zda a jak brzy se

vytvoří a institucionálně prosadí jakási sociální avantgarda tohoto typu vývoje, sdružující lidi jednak sociálně politicky aktivní, jednak kvalifikované a výkonné, schopné věcně správně řešit problémy a realizovat progresivní opatření, a to bez ohledu na to, ke které z tradičních sociálních kategorií přísluší. Za předpokladu probíhání vnitřních rozporů uvnitř politického systému naší společnosti je možné, aby komunistická strana jakožto koncepční politická síla realizovala v těchto procesech vedoucí úlohu, a aby socialistický stát se stal významným mocenským organizátorem těchto procesů. Realizace uvedených přeměn by si ovšem vyžádala podstatné vnitřní změny celého politického systému, což se vymyká z rámce této stati.

V návaznosti na tyto v nejbližších desetiletích aktuální a žádoucí směry vývoje by se jaksí „uvnitř nich“ mohly v závislosti na pokroku v oblasti primární kultury rozvinout ony sociální tendence, o nichž se v obecných úvahách o vědeckotechnické revoluci hovoří jako o jejich sociálních důsledcích, společenských a lidských souvislostech.

V.

Naše v zásadě sociologické koncepte přístupu k oné vývojové tendenci v oblasti primární kultury, již jsme si navykli nazývat vědeckotechnickou revolucí, se dá stručně shrnout asi takto:

1. Vědeckotechnická revoluce je jedním z významných empiricky zjištěných trendů ve vývoji primární kultury soudobých industriálních společností. Není však trendem jediným a vyvíjí se zevnitř složitých a protikladných zprostředkujících mezičlánků kultury preindustriální a industriální.

2. Sociální systémy jsou důležitou a v některých situacích určující formou rozvoje primární kultury, včetně vědeckotechnické revoluce.

3. Československo nestojí na prahu vědeckotechnické revoluce, nýbrž v etapě završování industrializačních procesů a —

²³ Skutečné veřejné mínění se bude v této věci asi dosti lišit od mínění filosofů. J. Solar, P. Ovesný, I. Mošný v publikaci *Jak se máte?* (Brno 1967, cyklostylované) na str. 59 uvádějí výsledky výzkumu veřejného mínění, v němž byla položena otázka „Co přináší civilizace?“ Ukázalo se, že hlavně nevýhody spojuje s civilizačním pokrokem 2,7 % respondentů, spíše nevýhody 9,4 %, výhody

i nevýhody 29,5 %, spíše výhody 36,6 %, hlavně výhody 21,8 %. Uvážíme-li, že s pojmem civilizace se obvykle spojuje představa běžného pokroku v oblasti výrobní techniky a životního komfortu, zdá se tento výzkum přesvědčivě ukazovat, že ve veřejném mínění není tolik obav z negativních důsledků vývoje industriální společnosti, jako je tomu někdy v kruzích filosofů.

за jistých předpokladů — přípravy budoucí vědeckotechnické revoluce.

4. Zmíněná progresivní varianta vývoje se může realizovat jen za předpokladu podstatných přeměn stávajícího sociálního systému ve směru socialistické restratifikace společnosti, zahrnujících i racionalizaci a demokratizaci jejího řízení.

Tato koncepce je sice doložena řadou empirických údajů, přesto však jako celek má charakter hypotézy a částečně i hypotézy—predikce (i když naše predikce nejde do tak vzdálené budoucnosti, jako je rozvíjející se vědeckotechnická revoluce).

Vyžaduje proto zevrubnou empirickou verifikaci. V jejím zájmu rozvíjíme celou soustavu empirických výzkumů. Strategický význam má zejména nyní zpracovávané rozsáhlé a komplexní sociologicko-statistické šetření vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR.

Резюме

Павел Махонин - Богумил Юнгманн: Научно-техническое движение и наша современная социальная система

Авторы занимаются проблемой, ясная формулировка которой в современных работах, посвященных анализу социальных взаимосвязей научно-технического движения и научно-технической революции отсутствует; социальная структура общества и преобладающий социальный характер их работников не обусловлен односторонне научно-техническим движением, но наоборот является лимитирующим, следовательно и совместно определяющим фактором этого движения. Реализация научно-технического развития предполагает отчетливую степень социальной субъективности на всех степенях социальной структуры общества. Упомянутая общая проблема служит пояснительным примером отношения между научно-техническим движением и социальной системой современного чехословацкого общества.

В первой части статьи авторы ссылаются на теоретические и методологические преимущества и недостатки существующих до сих пор подходов для изучения процессов научно-технической революции. Думают о возможностях и пределах так называемого междустроительного изучения научно-технических преобразований и их социальных взаимосвязей, ссылаются на его проблематическую методологическую структуру и требуют формулировки специфически социологического подхода, исходящего из концепции социологии как эмпирической науки. Социологическое исследование социальной стратификации и подвижности населения ЧССР, которое авторы в настоящее время реализуют и в связи с которым возникла эта статья, считают одним из

возможных шагов для формулировки упомянутого социологического подхода.

В дальнейшей части авторы анализируют чехословацкую реальность. С точки зрения культурного развития Чехословакия не принадлежит по их мнению к развитым индустриальным обществам. Научно-техническая революция представляет для ней сравнительно удаленную эволюционную возможность, конкретная реализация которой зависит прежде всего от дальнейшего развития социальной системы, которая в настоящее время в последствие „развития и уравниловки“ в ряде размеров несоответственно нивелирована и искусственно сгомогенизирована. Нивелировка в трудовой профессиональной сфере и в области потребления жизненного стиля и т. д. сопровождается несоответствующей поляризацией в политико-господствующей сфере и многими моментами нефункционального бюрократизма. Такое состояние социальной структуры мешает последовательному применению принципов достижения и приостанавливает развитие социальной субъективности во всех областях. В особенности ведет потом к формированию социального характера, сориентированного на достижение и сохранение среднего в работе и потреблению и принятию „статус кво“. Таким образом такое состояние социальной системы становится основным барьером любого культурного развития. Авторы обсуждают ряд возможных эволюционных альтернатив современного состояния и намечают, которые социальные группировки заинтересованы на их реализации. Осуществление культурного развития, направленного в своих последствиях на научно-техническую революцию, предполагает по мнению авторов, рестратификацию общества, стратификационной доминантой которого была бы дифференциация сложности, творчества, эффективности труда, далее повышение консенсенции социального статуса индивида, последовательное применение принципов достижения как критерий социальной селекции и обширной демократизации в политико-господствующей сфере. Вот так модифицирована социальная система была бы способна стимулировать научно-техническое движение по направлению на предполагаемую научно-техническую революцию. Реализацией этой альтернативы интересуются носители сложной квалифицированной работы из всех социальных группировок, которые больше всего постигнуты современной нивелирующей социальной системы.

Summary

Pavel Machonin — Bohumil Jungmann: Scientific-Technical Motion and Our Contemporary Social System

The authors deal with a problem, the clear formulation of which they miss in contemporary studies devoted to the analysis of the social context of both the scientific-technical motion and the scientific-technical revolution: the social structure of a society and the dominant social character of its members is not unilaterally determined by the scientific-technical motion, but is a li-

miting and thus also a co-determining factor of this motion. The realization of the scientific-technical development presupposes a definitely set degree of social subjectivity on all levels of the social structure of society. This general problem is exemplified on the relation between the scientific-technical motion and the social system of the contemporary Czechoslovak society.

In the first part of the paper the authors point out the theoretical and methodological advantages and disadvantages of the present approaches to studying the processes of the scientific-technical revolution. They consider the possibilities and limits of the so-called interdisciplinary research of the scientific-technical transformations and their social context; they show its problematical and methodological structure and call for a formulation of a specifically sociological approach based on the conception of sociology as an empirical science. The authors consider the sociological investigation into the social stratification and mobility of the Czechoslovak population they are carrying out at present, in connection with which this paper was written, to be one of the possible steps towards the formulation of this sociological approach.

In the following part the authors pass on to the analysis of the Czechoslovak reality. It is their conviction that, from the viewpoint of cultural development, Czechoslovakia does not belong to the developed industrial societies and that the scientific-technical revolution represents its relatively remote developmental possibility. Its concrete realization depends primarily on the further development of the social system which, due to the "equalitarian revolution", is at present inadequately levelled and artificially homogenized in a series of dimensions. The le-

velling in the working-professional sphere as well as in the area of consumption, of the style of living, etc., is accompanied by an undue polarization in the sphere of political power and by numerous moments of non-functional bureaucratism. This condition of the social structure hinders the consistent application of the principle of performance and paralyses the development of social subjectivity in all areas. It leads primarily to the formation of the social character oriented to attaining and preserving the average both in work and consumption, and to accepting the status quo. Thus, this condition of the social system becomes a basic obstacle to any cultural development. The authors consider a number of possible developmental alternatives of the contemporary state and indicate which social groupings are interested in their realization. According to the authors' opinion, the realization of the cultural development leading in its consequences to the scientific-technical revolution presupposes the restratification of the society, the stratification dominant of which would be the differentiation of the complexity, creativity and effectivity of work, further the increased consistence of the social status of the members of society, the consistent application of the principle of performance as a criterion of social selection and the extensive democratization in the sphere of political power. The social system modified in this way would be capable of stimulating the scientific-technical motion towards the presupposed scientific-technical revolution. The bearers of complex qualified work in all social groupings, who are most affected by the contemporary levelling of the social system, are interested in the realization of this alternative.

Přestože nové vynálezy otevírají vzrušující perspektivy, lidé šedesátých let jsou ovládáni třemi hlavními starostmi, které odpovídají třem možným, často signalizovaným bezvýhodným situacím. Za prvé. rozšíření masových komunikačních prostředků nezlepšilo komunikaci mezi lidmi tak, jak by se dalo očekávat a komunikace mezi skupinami a národy naráží na dosud nepřekonatelné překážky, které jsou příčinou konfliktů a válek. Za druhé se zdá, že je nemožné uvést v soulad ekonomický a kulturní rozvoj ve světovém měřítku. Nerovnosti z toho vyplývající jsou příčinou dalších napětí a také přispívají k rozdělení světa na protichůdné tábory. Konečně je stále obtížnější vymezit vztahy mezi jednotlivcem a společností, a osvobození, které by mohla přinést nová technika, je příliš často brzděno nebo potlačováno novými druhy nátlaku, zejména proto, že technická moc a politická moc splývají.

Pochopení této situace a z ní vyplývajících starostí by mohlo vzbudit a vyvolat aspirace společně lidem všech společností. Mnoho aspirací však závisí na sociálním prostředí a na skutečných životních situacích. Aspirace jsou vázány na životní podmínky, na chování, představy, předsudky, víry, systémy hodnot a světové názory té které kultury a subkultury. Protože existují rozdíly a protiklady mezi těmito kulturami, mohli bychom předpokládat, že aspirace jsou divergentní. Ale je tomu tak vždycky? Abychom mohli odpovědět na tuto otázku, je bezpodmínečně nutné znát aspirace různých sociálních tříd, různých společností a různých ideologických bloků. Znalost těchto aspirací by mohla umožnit řešení mnoha pro-

blémů, na něž neustále naráží plánování, rozvoj, výchova a mezinárodní vztahy.

Snadno se mluví o sociálním plánování, o demokratickém režimu, o účasti lidu na rozhodování, o neustálém vzdělávání, o kultuře pro všechny, o mezinárodních programech, o porozumění mezi lidmi. Je však méně snadné přejít od slov k činům. Důvody a důsledky této obtíže zaměstnávají techniky i nositele moci ve společnostech s velmi rozdílnou ekonomickou a politickou strukturou. Badatelé v oblasti sociálních věd netvrdí, že znají řešení těchto problémů. Ale jejich práce může vytyčit předběžné otázky a přinést některé odpovědi, bez nichž jakékoli pokusy o praktické řešení jsou odsouzeny k neúspěchu. Proto je zásadně důležité zkoumat procesy interakce technických, ekonomických a sociálních změn a vývoje potřeb. Ale sám pojem potřeby je nejasný, pokud není podložen výzkumem zájmů, přání a aspirací. Všechny tyto pojmy je třeba analyzovat a prodiskutovat. To jsme již učinili a v dalším se tím budeme zabývat podrobněji. V této fázi považujeme za ústřední pojem aspirace v nejširším slova smyslu. Ostatní pojmy jsou zkoumány ve vztahu k němu.

Aspirace jako základní pojem. Důvody, proč lidé žijí

Na individuální úrovni vyjadřuje aspirace přání zaměřené k nějakému předmětu, a to buď k nějakému předmětu materiálnímu, k nějakému stavu, nebo k činnosti, která se má uskutečnit. Jedinec aspiruje na to, aby získal lepší byt, byl šťastnější, měl úspěch u zkoušky. Ale jak jsme již zdůraznili na jiném místě,¹ aspirace zahrnují celou škálu možností, počí-

¹ Krátké poznámky, které následují, budou rozvedeny v připravované práci. Souvisejí s články dříve publikovanými:

Aspirations culturelles et systèmes de valeur v *Images de la culture*. Sborník: *Evolution de la vie sociale*, Paris, Ed. ouvrières 1966.

L'expansion des besoins et l'avenir de l'humanité, v *L'Avenir de l'humanité*, Paris, P. U. F. 1962 (vyšlo také v ruském překladu).

Le potentiel humain du développement v *Revue de Sociologie*, Université de Bruxelles 1967.

Hypothèse pour une psychosociologie dans la fatigue, v *Revue de Médecine psychosomatique*, Paris 1966.

Aspirations, images-guides et transformations sociales, v *Revue Française de Sociologie*, 1964.

Přednášky na *École des Hautes Études, Genève*

naje zcela blízkým přáním a konče vzdálenými nadějami. Mohou být egoistické nebo altruistické, osobní nebo kolektivní. Podle klasických definic psychologie se „rovina aspirace“ (to, co si přeji) odlišuje od „roviny očekávání“ (to, čeho mohu dosáhnout) a od „roviny realizace“ (to, čeho skutečně dosáhnou). Ale od dob Hoppa, průkopníka v tomto oboru, jehož teze byly jeho následovníky rozvíjeny a někdy deformovány,² aspirace zaměřená na určitý předmět může být zkoumána pouze ve vztahu k celku širších aspirací, představ, přesvědčení, věr a hodnot.

Aspirace se v podstatě váže k tendenci chápané v nejobecnějším smyslu jako usměrňování činnosti. Nacházíme ji v pojmech pud a libido, které měly svůj význam v psychoanalýze, dále v pojmu vitální elán u Bergsona, atd. Je však obtížné tuto tendenci zkoumat, když ji nelze ani vypořádat z fyziologických reakcí, ani zjistit v nevědomí použitím vhodné analýzy. V psychosociologii velmi často představuje vágní pojem, který brání pokračovat ve výzkumu. Je v těsné souvislosti s přáním, jehož vztah k potřebě uvidíme dále. O všech těchto termínech bude podrobně pojednáno v dalších pracích.

Přesto je však již nyní nutno se zmínit o výběru operacionálních pojmů. Aspirace je v úzké souvislosti se záměrem, který je orientací na realizaci a na činnost. Kromě toho může být studována z hlediska zájmu, který je výsledkem jednak vnitřního hnutí jedince, jednak vlivu sociálního prostředí a životních podmínek v měnění se společnosti. Jak ještě uvidíme, pojem aspirace se nám zdál pro výzkum zvláště vhodný v souvislosti s pojmem svobodný zájem.

Ze sociologického hlediska je možné mluvit o aspiracích skupiny, společenské třídy, národa, o konfliktu aspirací, o přeměně aspirací v požadavky atd. Tento aspekt problému unkl Bergsonovi, který studuje aspirace na úrovni jednotlivce nebo lidstva a nezabývá se analýzou skupin a společností. Sociální aspirace, jejich konflikty nebo jejich konvergence

však hrají velmi důležitou roli v dynamice velkých sociálních skupin, v protikladech společenských tříd a etnických skupin, při zrodu nových sociálních struktur a v mechanismu revolucí. Individuální aspirace souvisejí s kolektivními aspiracemi skupin a není správné zkoumat jedny a opomíjet druhé.

Kromě toho není možné úspěšně zkoumat vývoj potřeb a jejich fixace v souvislosti s technickými změnami a ekonomickými etapami, aniž se bere v úvahu to, co dále uvidíme, totiž těsný vztah mezi aspiracemi a potřebami a přechod aspirací v potřeby.

Předmětem našeho zkoumání bude tedy především geneze aspirace a její role v sociální změně. Studium aspirací a jejich geneze předpokládá ovšem znalost společností a kultur, v nichž se tyto aspirace projevují. Proto je nutno počítat s komplexním souborem doplňujících se přístupů. Aby bylo možno vymezit problematiku takového programu, je třeba upřesnit různé teoretické otázky na základě výzkumů provedených v posledních letech. Tyto otázky nakonec vyústí ve filosofický problém spojený s vývojem života společnosti a s budoucností. Na některé aspekty však můžeme upozornit již nyní.

Jak mohou lidé „volit svou cestu“, jak mohou uskutečnit „seberealizaci“ ve společnosti, jak se mohou „cítit užitečnými“ nebo mít pocit, že „se podílejí na společném díle“? Všechny tyto výrazy a jimi projevované pocity závisejí na sociálních strukturách, v nichž jsou jedinci integrováni, a na shodě nebo neshodě těchto struktur s jejich aspiracemi. Provádět výzkum aspirací znamená tedy studovat současně vliv sociálních a technických změn na genezi aspirací a vliv aspirací na genezi sociálních struktur a technických změn. Tyto procesy jsou patrně např. při studiu urbanizace ve velkých aglomeracích. Již několikrát jsme upozornili na rozpory mezi aspiracemi městského obyvatelstva a podmínkami jejich skutečného života. Tito lidé přišli za lepšími

des aspirations et transformations sociales, Paris 1967 (nepublikováno).

La vie quotidienne des familles ouvrières (výzkum spotřebního chování), Paris, ed. du C. N. R. S. 1956.

La naissance des aspirations à de nouvelles formes de la famille v *Recherches internationales sur la famille*, Tübingen, JBC Mohr ed., 1956.
L'évolution des besoins et les conceptions dyna-

miques de la famille v *Revue Française de Sociologie*, 1963.

² Z důležitých příspěvků z doby po Hopppovi (1930) můžeme zde uvést jako příklad: Dembo (1931), Franck (1935), Lewin (1935), Wright (1935), Festinger (1942), Thomsen (1943), Robaye (1935) atd. Přednášky na toto téma se konaly na École des Hautes Etudes v letech 1966–67.

pracovními příležitostmi, za kulturou, pohodlím a za osvobozením od starosti, které je tížily. Ve městě jsou však vystaveni tlakům jiného druhu, vznikajícím v důsledku nesprávného používání nových technik a nerovnováhy sociálních struktur.

Položí-li si tito lidé otázku, proč žijí, aspirují-li na dosažení určitého stavu nebo chtějí-li získat určité hmotné statky pro sebe nebo pro druhé, je to zřejmě vázáno na systémy hodnot, které se mění v závislosti na době a společnosti. Všechny detaily jejich každodenního života nesou pečeť světového názoru, k němuž jsou implicitně nebo vědomě připoutáni. Každá stará kultura vytváří harmonii hodnot svým vlastním způsobem a k novým kombinacím dochází při styku kultur. S tím se setkáváme u četných autorů zabývajících se kulturní difúzí, akulturací atd. Kromě toho se v důsledku technických změn neustále objevují zcela nové formy kultury. Veškerý tento pohyb odpovídá nepřetržité tvorbě. Je možné předpokládat, že změny relativního postavení hodnot znamenají, že některé z hodnot postupně získávají větší důležitost u všech lidí? Nerýsuje se zde nový, širší a koherentnější obraz, přesahující systémy jednotlivých kultur a subkultur? Projevují se v tomto směru aspirace, nebo se neprojevují?

Individuální a kolektivní aspirace v sociálním životě

Hlavní směry výzkumu

Z dřívějších výzkumů vyplývá, že velmi obecnou otázkou změny systémů hodnot můžeme položit se stejnou platností, pokud jde o některé hodnoty vázané k individuálním i ke kolektivním aspiracím. Procesy interakce těchto aspirací a technických a sociálních změn byly sledovány v několika směrech, zejména:

Jedinec — společnost

Prostor, čas, peníze

Chování — představa, předmět — hodnota, prostředek — potřeba

Aspirace — realizace

Pro každý z těchto problémových okruhů jsou vymezeny pojmy a zdůvodněny

hypotézy. Jsou určeny klíčové sféry zkoumání. Kromě toho se jednotlivé směry protínají a každá aspirace může být zkoumána v různých směrech. Jednou z obtíží je najít pro každý směr jeden nebo více vhodných nástrojů zkoumání a měření, přičemž je nutno brát v úvahu soubor kritérií, jejichž volba často vyžaduje hluboké úvahy.

Aspirace, jedinec a společnost

Pokud jde o vztah jedince a společnosti, zkoumání zprostředkujících struktur, skupin a vztahů, v nichž je subjekt zahrnut, umožňuje zjistit jak osobní aspirace více či méně vázané na sociální situaci a na historický pohyb, tak aspirace kolektivní, které díky působení silné osobnosti některých jedinců vešly do společenského vědomí. Mezi jedincem a sociálním prostředím se uskutečňuje neustálá výměna. To jsme právě mohli pozorovat v souvislosti se vznikem nových potřeb v dělnických rodinách³.

Neustálou výměnu mezi jedincem a společností, mezi osobními a kolektivními aspiracemi můžeme pochopit pouze na základě dvou komplementárních pohybů: geneze osobnosti a dějin. V dynamickém výzkumu této sféry je skutečná psychosociologická analýza umožněna tím, že genetická psychologie a historická interpretace se vzájemně doplňují.

Tento problém byl dosti široce probírán při nedávné diskusi s americkými kolegy, zaměřené na téma interakce osobnosti a společnosti.⁴ Objevuje se ovšem i u různých starších autorů. Způsob, jakým se např. u Durkheima uskutečňuje přechod od jedince, prostého elementu sociálního mechanismu, k osobnosti, která získává stále více autonomie, je v našem pohledu vázán na možnost realizace jeho aspirací. Tato otázka vztahů mezi svobodou a sociálním tlakem je podkladem četných praktických problémů, jako např. problémů profesionální orientace nebo problémů filosofických, pedagogických a morálních, jimž bychom se chtěli znovu věnovat na základě konkrétních údajů.

Realizace aspirací závisí na svobodě volby. Zjistili jsme, že za jistých mate-

³ *Vie quotidienne*, op. cit.

⁴ *Interaction of Person and Society*, American Sociological Review.

riálních a sociálních podmínek jedinec příliš zaměstnaný starostmi, jak zvládnout obtížnou situaci, nevolí to, co se mu líbí, ale je nucen brát to, co je dosažitelné. Místo aby žil, snaží se uhájit holou existenci. Toto „chování určené starostí“, charakterizované nedostatkem možnosti volby, jako protiklad „chování určeného svobodným zájmem“, kde volba je možná, se velmi často objevuje v rodinách, které jsou pod určitým prahem kupní síly. Pouhá skutečnost, že někdo je nad tímto prahem nebo pod ním, „nevyvolává pochopitelně sama o sobě nějaké chování. Nedostatečný příjem zpravidla vytváří komplexní situaci, kterou můžeme pochopit pouze na základě hlubší analýzy a která odpovídá stejně komplexnímu chování ovládanému starostí“.⁵ Určení prahu proces nikterak nevysvětluje, ale umožňuje zjistit frekvenci výskytu jednoho typu chování.

Jedinci, kteří žijí v podmínkách chování určeného starostí, nemají — jak jsme zjistili — možnost projevit své aspirace, a často si je ani neuvědomují. To neznamená, že tyto aspirace neexistují. Nemohou se však projevit, dokud se podmínky sociálního prostředí nezmění. Pouze jedinci zaujatí nějakou ideologií, vírou, účastí v určitém hnutí nebo v dynamické skupině jsou schopni tuto situaci zvládnout a uchovat si aspirace.

V tomto případě nejsou již nejdůležitější životní podmínky, ale vztahové systémy, v nichž jedinec má své místo. Příslušnost k více skupinám sice jedince vystavuje určitým tlakům, ale současně mu umožňuje objevit jejich prostřednictvím aspirace, které by si sám neuvědomil. Jeho aspirace jsou pak vázány na celek sociálních a ekonomických struktur a mohou být zkoumány pouze v tomto kontextu. Každá změna struktur vztahových systémů, životních podmínek a výrobních vztahů osvobozuje nebo brzdí aspirace jedinců a skupin ve společnosti. A naopak, aspirace jedince a činnost, kterou může vyvíjet k jejich realizaci, mohou vyvolat v jeho širším nebo užším okolí důležité změny nebo přispět ke vzniku kolektivních požadavků, které vyústí v sociální změny.

Tak vzniká nový problém: jak studovat

struktury, které nejlépe umožní, aby individuální a kolektivní aspirace byly v harmonii a konvergovaly ke společnému vytváření společnosti? Jaké jsou etapy změn, které mohou nastat? Ale dříve než budeme hledat řešení těchto otázek, je třeba se zabývat ještě dalšími prvky; vztah jedinec—společnost poskytuje pouze jeden aspekt dimenzí výzkumu. Je třeba nyní zkoumat jeho další aspekty.

Tři kategorie dimenzí sociálního života: prostor, čas, peníze

Individuální a kolektivní aspirace mohou být zkoumány z hlediska tří kategorií dimenzí, použitých již v našich předešlých výzkumech: prostoru, času, peněz.

Prostor, který odpovídá městskému geografickému prostředí a který jsme jinde nazvali sociogeografickým prostorem, je sociálně valorizován jako přehradý odpovídající úrovním příjmu. Individuálně je valorizován jako zájem vázaný na ten či onen rozvrh prostorového pohybu, a to v souvislosti s hodinou dne, s ročním obdobím, tj. jako čas.

Je-li prostor takto zkoumán jako geografické prostředí, čas může být analyzován jako historické období odpovídající určité společnosti a určité kultuře a tvořící samostatný celek. Každá hodina, každý den a každý měsíc jsou sociálně valorizovány jako sociální představy, vry a normy; kromě toho existuje také individuální valorizace, odpovídající osobní historii subjektu. Aspirace jedinců a skupin se mění podle způsobu, jak užívají nebo jak by chtěli užívat času. Zjistili jsme například, že denní rozvrhy mužů a žen vykazují různý rytmus. Není-li žena zaměstnána, její čas je roztržěn do mnoha drobných činností, zatímco čas muže je rozdělen do větších celků. Je-li však žena zaměstnána, rozvrh obou členů manželské dvojice má tendenci se shodovat.⁶ Z toho vyplývá, že skutečnou organizaci času nebo organizaci času, na niž aspirujeme, si můžeme představit různým způsobem.

Možnost svobodně užívat času se dále mění v závislosti na penězích, jimiž člověk disponuje. Práh vyjadřující limit projevu aspirace je vždy prahem životní úrovně. Souhrn dimenzí vztahujících se

⁵ O tomto chování podrobně pojednává kniha *La vie quotidienne des familles ouvrières*, 1956, op. cit.

⁶ *Vie quotidienne*, op. cit.

k penězům zůstává tedy dominantní. Během výzkumů jsme zjistili, že některé skupiny přičítají penězům větší význam než jiné skupiny, a je zřejmé, že lakomství nebo marnotratnost jsou charakterové rysy, které hrají významnou roli u mnoha jedinců.

Obecně řečeno, tyto tři kategorie dimenzí, prostor, čas a peníze, hrají tedy základní roli ve vztazích mezi aspiracemi a sociálním prostředím. Nyní je však musíme uvést ve vztah k sérii dalších kategorií, které se váží k potřebám, symbolům a hodnotám.

Představy, hodnoty a potřeby

Aspirace mohou být hodnoceny podle vzdálenosti mezi potřebami a prostředky k jejich ukojení, mezi předmětem a hodnotou, jejímž je aspirace nositelem, mezi chováním a představou.

Potřeba je z fyziologického hlediska chápána jako stav napětí způsobený snahou organismu obnovit porušenou rovnováhu ve fyziologických funkcích. Tato rovnováha může být obnovena pouze prostředky k tomu vhodnými. Tak nedostatek živočišného proteinu se odstraní požitím masa. Potřeba proteinu je uspokojena prostředkem, jímž je masitá strava. Chuť na maso je zde úměrná vzdálenosti mezi potřebou a prostředkem.

U člověka je tento proces ještě komplikovanější. Potřeba totiž vždycky nevytváří přání. Směr tohoto vztahu může být obrácený: někdy přání vytváří potřebu. Zdrojem přání nejsou totiž pouze vnitřní pudy, ale také naléhavost obrazů a představ. Předmět si přejeme pro hodnotu, kterou představuje. Tento stupeň valorizace předmětu odpovídá další dimenzi. Ale i zde může být vztah obrácený, protože hodnota přisuzovaná předmětu závisí na přání lidí určité skupiny nebo určité společnosti tento předmět mít. Hodnota tedy může být konečnou mírou intenzity přání.

Hodnota určitého předmětu však odpovídá, jak se to běžně vyjadřuje, „představě, kterou o ní máme“, jinak řečeno, představě o předmětu v systému, v němž zaujímá vyšší nebo nižší stupeň ocenění. Diamant, obraz da Vinciho nebo pohodlný dům mohou být ohodnoceny zhruba „stejnou cenou“, je-li pro měření použito stejné měny. V závislosti na osobě a na

sociálním prostředí toto hodnocení buď odvrátí nebo neodvrátí eventuálního kupce. Každý si promítne předmět do svého světa jinak a přizná mu buď důležitější nebo méně důležité místo, nebo jej zcela vyloučí, protože jej považuje za nedostupný. Tato představa často není jasná, jde spíše o víceméně prchavé obrazy. Avšak i tyto obrazy se rodí v daném sociálním kontextu. Jsou nadány afektivní silou a ze vzpomínek přijímají prvky již značně socializované. V psychosociologii jsou již dávno známé vůdčí obrazy; i my jsme tohoto termínu použili v různých pracích.

Obrazy a představy je třeba uvést ve vztah s chováním jedinců, motivovaným potřebou a přáním. Zdůrazňovali jsme již nutnost studovat současně u stejných jedinců chování vzhledem k určitému předmětu, představu o tomto předmětu a představu o chování vzhledem k tomuto předmětu. V tomto trojím přístupu vynikne aspirace ze dvou různých hledisek. Při výzkumu života dělnických rodin, o němž jsem se zmínil výše, v některých domácnostech uvedli, že jedí málo masa a přitom ho jedli hodně, zatímco v jiných domácnostech ho jedli málo a uváděli, že ho jedí dost. Zkoumání diskrepance mezi chováním a představou (o chování) měla vždy ten význam, že ukazovala složitější motivace v souvislosti s historií subjektu.

Na základě tohoto pozorování bylo možno učinit určité z různých hledisek pojaté závěry pokud jde o politické chování a představu o společnosti, o náboženskou praxi a představu o náboženství, o kulturní praxi a představu o kultuře, atd. Všude tento dvojí přístup umožňuje lépe vystopovat aspirace, které si subjekt sám často ještě jasně neuvědomuje.

Tak se aspirace objevují v komplexním systému, kde mohou být pozorovány jako vztahy předmět—hodnota, prostředek — potřeba, chování—představa. Při tomto pozorování nejvýrazněji vystupují vztahy mezi aspirací, hodnotou a přáním, mezi aspirací a potřebou a mezi aspirací, představou a symbolem. Tímto směrem budou také zaměřeny další výzkumy, které umožní pochopit jeden z aspektů procesu interakce mezi osobními nebo kolektivními aspiracemi a sociálními změnami. Jiný aspekt se týká změn, k nimž dochází ve strukturách a institucích a o nichž se nyní zmíníme.

Aspirace mohou být zkoumány pouze v rámci historického pohybu a v kontextu určité společnosti, která jako celek má svou strukturu. Individuální aspirace se netvoří nezávisle na skupinách, jejichž členem jedinec je, a každá skupina má svou vlastní strukturu, která je integrována ve společnosti. Každá struktura a každý prvek struktury se mění v důsledku ekonomických a technických změn. Současně se jako odpověď na aspirace jedinců a skupin vytvářejí nové instituce a staré zanikají. Funkcionalismus, soustředěný na pojem potřeby, nepostihl mechanismus aspirací, který se pokusím níže objasnit. V závislosti na postavení ve společnosti, na podmínkách, v nichž lidé žijí, na představách a systémech hodnot, které se jim vnucují, na příznivém nebo nepříznivém období, v němž žijí, si lidé více nebo méně uvědomují aspirace zaměřené na vytvoření nových institucí. Zpravidla jsou tyto aspirace mlhavé a člověk, který je dokáže konkretizovat v přesném programu, se setká s víceméně nadšeným souhlasem. Protože však divergentní aspirace mohou být příčinou vzniku protikladných programů v jedné a téže společnosti, je přirozené, že se vytváří napětí. Pokusme se sledovat, jak se aspirace zaměřené na vytvoření nových institucí projevují, jak si odporují nebo se shodují v souvislosti s ekonomickými a strukturálními změnami v historickém vývoji určité společnosti.

Aspirace týkající se nových forem rodiny. Příklad výzkumu

V článku o aspiracích týkajících se nových forem rodiny, obrazu ženy ve společnosti atd.⁷ jsme se pokusili ukázat některé ze souvislostí mezi změnami rodinných institucí a sociálně ekonomickými změnami. Změna bydlení způsobená urbanizací a změny forem práce související s industrializací nedávají nutně vzniknout stejným institucím ve všech společnostech. Aspirace týkající se nových rolí v manželském svazku a v rodině nabývají různých forem podle představ, vůdčích obrazů, hodnotových systémů, ideologií a kultur. Vědomí vývoje přispívá ke zrodu aspirací týkajících se nových rolí ženy a muže. Pojetí vztahů mezi oběma pohla-

vími a mezi rodiči a dětmi se postupně mění. Stará instituce rodiny už nedokáže uspokojit potřeby a aspirace nového typu. Buďto zmizí, nebo se hluboce změní.

Sledujeme-li směry výzkumu, které jsme si předběžně určili, můžeme systematictěji zkoumat aspirace týkající se nových rolí v manželském svazku a v rodině. Především, vycházíme-li z ekonomických a technických změn, procesy interakce jedince a společnosti se nám objevují v novém kontextu. Individuální aspirace se uskutečňují částečně v rodině, která si stále uchovává funkci prostředníka mezi jedincem a společností, zejména pokud jde o výchovu dětí. Ale řada neshod se objevuje např. proto, že část dospívající mládeže odmítá „rodinu nátlaku“, kde je třeba se podvolit, a volá po „rodině náklonnosti“; o takové rodině sní, to je její aspirace.

Za druhé, vztahy mezi aspiracemi a prostorem, časem a penězi jsou zkoumány ze dvou různých zorných úhlů. Na jedné straně podmínky prostoru, času a peněz mají vliv na genezi aspirací buď ve směru udržení nebo změny forem rodiny. Na druhé straně aspirace týkající se prostoru, času nebo peněz se přímo váží k aspiracím týkajícím se rodiny. Výzkumy zaměřené na rodinný prostor a na přidělení prostoru v bytě jednotlivým členům rodiny ukázaly některé z těchto vazeb. Totéž platí pro aspirace týkající se využití volného času ženou a mužem, nebo pro aspirace vztahující se k rozpočtu a spotřebě.⁸ Použité metody pozorování umožňují zejména stanovit práh prostoru, času nebo příjmu, na němž nastává změna chování, uspokojení a aspirace. Stanovení těchto prahů však nevysvětluje změny. Jde o pouhé ukazatele a vysvětlení přinesou teprve hlubší případové studie.

Za třetí, analýza vztahů chování—představy, předměty—hodnoty, prostředky—potřeby vyžaduje přístupy jiného typu. Obraz role ženy, obraz rodiny, obraz dítěte, tak jak jsme je studovali,⁹ mohou být v souladu nebo v nesouladu se skutečným chováním. Aspirace směřující k zachování tradiční role nebo k podpoře nové role závisí na aktivní síle těchto obrazů, představ a nových modelů, které se vnucují jednotlivcům i skupinám. Že-

⁷ Viz výše, str. 443, poznámku v bibliografických odkazech.

na, která v souladu s tradičním chováním zůstane doma, která však aspiruje na mimorodinné zaměstnání, protože je přitahována novým obrazem, zná konflikty vznikající z tohoto nesouladu. Právě tak pozornost věnovaná vztahu předmět—hodnota umožňuje zjistit diskrepanci mezi hodnotami přisuzovanými stejnému předmětu různými skupinami, v našem případě rodinami z různého sociálního prostředí. Ale i sama rodina může být chápána jako předmět, jemuž jedinec přisuzuje větší nebo menší hodnotu. Instituce tak zaujímá místo v systému hodnot, který je nutno zkoumat jako celek. Aspirace jsou někdy závislé na systému hodnot, někdy mají tendenci jej zvrátit. Zkoumání vztahů mezi prostředky a potřebami konečně ukazuje, jak jsme již dříve viděli, že jestliže prostředky nedosahují určitého prahu, dochází k snížení vědomí aspirací nebo k omezení jejich projevu. Vyslovili jsme také hypotézu, že únava je ve svém psychologickém aspektu částečně způsobena příliš velkou vzdáleností mezi prostředky a aspiracemi. To se týká většiny druhů únavy v rodině, a dokonce i pocitu celkové omrzelosti v rodině.

Povolání a společenské třídy

K aspiracím týkajícím se povolání a postavení jedince ve výrobě přistupujeme stejným způsobem, jako k aspiracím týkajícím se rodiny. V důsledku industrializace se změnila formy práce a výrobní vztahy. V důsledku urbanizace se vytvořily nové představy o místě práce v sociálním životě. Pro pochopení dosahu nových aspirací je třeba zkoumat sociální prostor podniku, pracovní dobu, vliv peněz a zisku na výkon a tempo atd. Individuální aspirace na zlepšení situace jsou omezeny překážkami různého druhu, z nichž nepochybně nejdůležitější je vzdělávací systém. Aspirace na postup v povolání souvisejí také s aspiracemi kolektivními, které se projevují v odborářském a politickém životě, kde se mění v požadavky.

Vztahy mezi chováním v práci a představami o povolání, funkci atd. hrají svou

rolí i v genezi aspirací a právě zkoumáním tohoto chování a těchto představ je možno zjistit aspirace ve sféře povolání. Hodnota přisuzovaná práci v povolání, chápeme-li ji jako předmět, závisí právě tak, jako je tomu v případě rodiny, na systému hodnot určité sociální třídy nebo určité kultury.

Nesoulad mezi potřebami a pracovními prostředky má význam jak v rovině jedince, tak v rovině kolektivu. Jedinec ví, že má omezené prostředky k dosažení cíle, na nějž aspiruje ve sféře povolání. Skupina nebo společnost závisí na dané hospodářské situaci, a tato situace jí často poskytuje nedostatečné prostředky pro průmyslový rozvoj, který považuje za nutný. Tyto diskrepance a jejich důsledky můžeme zkoumat v souvislosti s ostatními vztahy, kterými jsme se zabývali již dříve, podle principů stanovených pro výzkum aspirací týkajících se manželského páru a rodiny.

Kultura a vzdělání

Třetí kategorie aspirací týkajících se kultury a vzdělání může být analyzována stejným způsobem. Studium ekonomických a historických podmínek, v nichž jsou tyto aspirace zkoumány, tvoří nutný základ výzkumu. Vztahy mezi kulturou pozorovanou v rovině jednotlivce jako harmonický rozvoj těla a ducha a kulturou pozorovanou v rovině kolektivu jako soubor projevů tvůrčího ducha společnosti byly zdůrazněny v empirických výzkumech našeho střediska¹⁰ a zabývali se jimi ve svých pracích různí autoři. Kulturní aspirace jedince vždy souvisí s představami a s hodnotovými systémy jeho společnosti nebo sociálního prostředí. I zde vidíme vztahy mezi chováním a představami a mezi prostředky (kolektivními zařízeními) a kulturními potřebami jedinců a skupin.

Dimenze související s prostorem a časem mají i zde svůj význam, a ani role peněz není méně důležitá. V mnohých industriálních společnostech je kultura považována za spotřební zboží, kulturní zařízení jsou víceméně výnosná a rozšiřování předmětů kultury je posuzováno podle

⁸ Viz bibliografii, pozn. 1, str. 442.

⁹ Kromě našich vlastních výzkumů a výzkumů prováděných Střediskem sociální etnologie (Marie-José Chombart de Lauwe, Suzanne Mollo, Michele Huguet, Ella Perroy) je třeba uvést různé výzku-

my prováděné v posledních letech, např. Rocheblave (A. M.), *La notion du rôle*, Paris, P. U. F., 1964, atd. ... Odkazy budou uvedeny v dalších pracích.

¹⁰ Srov. zejména *Images de la Culture*, op. cit.

tržních principů. Dimenze peněz převažuje tak nad všemi ostatními. Přesto však je šíření kultury neoddělitelné od vzdělání a kulturní transmise. Zde jde o sám život společnosti. Zkoumání kulturních potřeb a aspirací a jim odpovídajících institucí vyžaduje proto pozornost zcela jiného charakteru.

Město a moc

V důsledku postupující urbanizace souvisejí nové kulturní, rodinné a profesionální instituce stále více se základní politickou jednotkou, kterou představuje město. Již několikrát jsme se snažili ukázat, že město je v industriálních společnostech definováno velmi nepřesně. Rozpor mezi rozvojem měst a neujasněností pokud jde o funkci města jako sociální jednotky není právě bezvýznamnou potíží 20. století, jejíž dimenze teprve začínáme měřit.

Aspirace týkající se nových forem městského života jsou spojeny s aspiracemi vztahujícími se k novým formám moci. Město je jednotka politického zastoupení obyvatelstva. Soupeří tedy s ostatními formami moci, které v kapitalistických společnostech získávají stále větší důležitost, zejména s mocí finanční a s mocí technokratů. Město je ovšem také místem konfliktů aspirací soupeřících skupin nátlaku. Město je napětí a pohyb. Jako politická jednotka odráží život celé společnosti, a právě v tomto směru může být zkoumána.¹¹

V souhlase s výše vymezeným schématem je město také místem, kde se setkávají osobní aspirace s kolektivními aspiracemi skupin a společnosti. Nové možnosti, které město poskytuje jedinci k realizaci jeho aspirací, třeba jen v důsledku rozšíření možnosti volby, jsou, jak jsme viděli, jedním z jeho hlavních lákadél. Jde však o skutečnost nebo o iluzi? Náznaky v této otázce se mohou různit. Jiné aspekty zkoumání mohou mít větší nebo menší důležitost. Z dimenzí sociálního života (prostor, čas, peníze) bude předmětem zvláštní pozornosti např. prostor ekonomický, právní, politický a kulturní. Z detailů denního života jsme v různých

výzkumech zkoumali způsoby přisvojování prostoru a aspirace, které se mohou v této sféře projevit, např. důležitost přiznávaná spojení architektonických a přírodních prvků k dosažení vyhovujícího a příjemného charakteru městského prostředí. Při výzkumech uspořádání prostoru se objevuje celá souhra vztahů mezi jedincem, městským rámcem a společností.

Uspořádání prostoru závisí však na představě o prostoru v té které kultuře; pokud jde o město, vidíme zde vztah mezi představami, životními podmínkami a chováním. Kromě toho představy o městském prostoru souvisejí s hodnotovými systémy různých sociálních skupin nebo různých subkultur a aspirace v této sféře závisejí na tom, do jaké míry dovolují ekonomické prostředky organizační techniky uspokojit uznané potřeby.

Procesy přechodu aspirací v potřeby a jejich vztah k ekonomickým a sociálním změnám

Zkoumání aspirací týkajících se sociálních struktur a nových institucí by mohlo být široce rozvedeno. Prozatím je však opustíme a budeme analyzovat základní proces, o němž jsme se již několikrát zmínili: přechod aspirací v potřeby a jeho role v sociálních změnách. Na základě tohoto zkoumání bude možno ukázat význam provedených výzkumů pro rozvoj a plánování.

Potřeby aspirativní a potřeby obligatorní. Jejich vzájemný přechod

V klasifikaci potřeb, kterou jsme až dosud uváděli,¹² jsme zdůrazňovali rozdíl mezi potřebami obligatorními a potřebami aspirativními. Nyní pro ně objevujeme novou, rozšířenou aplikaci. Připomeňme si znovu, že potřeby obligatorní jsou potřeby, které musí být uspokojeny, aby jedinec mohl žít (a to je první definice potřeby, jak jsme ji uvedli výše), nebo aby mohl být členem společnosti. Tak např. potřeba vhodného oblečení může být obligatorní ve dvou směrech: oblek je nutný jednak jako ochrana proti chladu, jednak vyjadřuje určitý sociální status. Potřeba

¹¹ Srov. Paris, *Essai de sociologie*, Editions ouvrières 1965, 2. část: *La vie quotidienne des familles ouvrières*, op. cit., 2. část, a různé práce střediska Centre d'Etudes des Groupes sociaux: *L'Attraction de Paris sur sa banlieue*, Paris, Ed. ouvrières, 1965. *L'intégration du citadin à sa ville et à son quartier*, 4. sv. Ronéo 1964.

¹² *Vie quotidienne* (op. cit.), *L'évolution des besoins et la conception dynamique de la famille* (op. cit.), *Famille et habitation* (op. cit.), *Aspirations, images-guides et transformations sociales* (op. cit.) atd.

obligatorní je také taková potřeba, kterou mocenské orgány v daném okamžiku musí brát v úvahu, nechťejí-li riskovat reakce obyvatelstva v případě, kdyby tato potřeba nebyla uspokojena.¹³

Naproti tomu potřeba aspirativní je taková potřeba, která znamená pokrok a vzestup jednotlivce nad úroveň jeho nynějších podmínek. Tyto potřeby nejsou méně naléhavé než potřeby obligatorní, ale v případě nutnosti mohou být odsunuty na druhé místo. Mají spíše prvenství než přednost. Motivují chování určité svobodným zájmem, o němž jsme se zmínili výše, kdežto chování určité starostí je motivováno potřebami obligatorními. Do typu aspirativních potřeb patří potřeby kulturní a duchovní.

Příkladem aspirativní potřeby může být potřeba informace. Podtrhuje složitost problému a nutnost pružnosti při určování rozdílů. Potřeba informace je na jedné straně aspirativní, pokud umožňuje růst, vyšší stupeň bytí, a pokud vytváří lepší možnosti pro činnost, a na druhé straně je obligatorní, protože člověk nemůže žít ve společnosti, nerozšiřuje-li svou informovanost o celku sociálního života. Můžeme jít ještě dále. V té míře, v jaké si společnost vytváří dokonalejší výrobní prostředky a společenský život se v důsledku toho stává složitým a více se prolíná se společenským životem jiných společností, hraje aspirace — pokud jde o potřebu informace — rostoucí roli.

Co platí pro potřebu informace, platí také pro mnoho dalších potřeb. Můžeme zde ukázat velmi obecný psychosociologický mechanismus, který podle našeho názoru hraje hlavní roli v sociální změně. Oddělíme-li oba aspekty, na jedné straně nutnost spojenou se starostmi, na druhé straně aspiraci spojenou se svobodným zájmem, můžeme lépe postihnout, jak spolu souvisí nebo nesouvisí ve vztahu k téže potřebě. V závislosti na fyzickém nebo sociálním tlaku je zájem jedince více či méně usměrňován starostmi, nebo má větší či menší volnost zaměřit se na předměty aspirace. Jak jsme již řekli, zdá se, že pod určitým prahem životní úrovně se u jedinců ovládaných starostmi mohou aspirace projevovat jen těžko. Jakmile se podmín-

ky zlepší, aspirativní potřeby se nějakým způsobem uvolní.

Tento proces není tak docela jednoduchý. U každého jedince existuje aspirace podřidit se sociálnímu tlaku, který mu dovoluje být členem společnosti. Přeje si dokonce mít více peněz, více prostředků, aby mohl ukázat, že se přizpůsobuje pravidlu. O to jde při „vhodném“ oblekání, o němž jsme se zmínili, v případě automobilu, který odpovídá určitému statusu a který hraje tak velkou roli v kapitalistických společnostech, v případě většiny předmětů používaných v každodenním životě. V každé společnosti jsou potřeby stále více socializovány v té míře, v níž jedinec zaujímá své místo v sociálních strukturách. Jeho svoboda je zčásti vázána na tyto struktury. Čím širší volbu mu nabízejí, tím méně nátlaku vyvíjejí až do okamžiku, kdy přílišný rozsah možností volby mu nedovoluje než volit náhodně, protože nemá dostatek informací. Jedinec se tedy ocitá pod novým druhem nátlaku, kdy snadněji podléhá propagandě a reklamě, jež ho orientují na předměty, které by měl získat, i když neodpovídají jeho hlubším aspiracím. Tento druh nátlaku je maskován obrazy, které jsou jedinci předkládány a které se mu nakonec vnucují.

Reklama má tedy dvojí roli: na jedné straně znamená službu, která poskytuje lepší informaci a rozšiřuje možnosti volby, a na druhé straně znamená zásah do svobody, jestliže používá nových psychologických technik proto, aby orientovala chování, aniž se snaží splnit aspirace. Tomu jsou analogické dvě formy sociální participace. První je v souladu s aspirací jedince na komunikaci s ostatními lidmi ve společné činnosti, jejímž prostřednictvím může lépe realizovat své možnosti. Druhá je vnucována buď přímo — nátlakem, nebo jemněji — sugescí.

Technický rozvoj a geneze aspirací

V obecnějším smyslu technický a ekonomický rozvoj umožňuje zvýšit životní úroveň a postupně uspokojit určité množství potřeb. Ale jakmile potřeba, která se stala potřebou obligatorní, je uspokojena, vzniká volný prostor pro nové aspirace,

¹³ Uvedli jsme, že obligatorní potřeba částečně vychází z nutných potřeb, jimiž se zabýval zejména Marx, který je stavěl do protikladu k potřebám „duchovním“ (naše potřeby aspirativní).

V tomto případě nejde o rozpor mezi zde uvedenou koncepcí a Marxovými tezemi, ale o rozvětvení koncepce nového typu.

kteřé se zase stávají potřebami a postupně nabývají obligatorního charakteru. Mělo by tedy být možné do jisté míry předvídat, jak se aspirace v příznivých podmínkách může formovat a jak se mění. Zdůraznění těsného vztahu mezi aspirací a potřebou a jejich dialektického vztahu umožňuje skutečně respektovat potřeby v ekonomickém a sociálním plánování.

V okamžiku, kdy nějaká země dosáhne takového stupně průmyslového rozvoje, který stačí uspokojit potřeby dosud těžko uspokojitelné, není ještě možno brát v úvahu všechny potřeby najednou. Výběr těchto potřeb je ovlivňován jednak hodnotovým systémem, jež vědomě nebo nevědomě uznává plánovací orgán, jednak odhadem důsledků uvolnění nových aspirací. Zde by mohlo účinně zasáhnout psychosociologické zkoumání. Umožňuje postihnout různé hodnotové systémy existující v kultuře určité společnosti, i diskrepanci, která se může objevit mezi hodnotovými systémy obyvatelstva a hodnotovými systémy rozhodujících činitelů. Umožňuje také zjistit, utřídit a hierarchizovat aspirace a potřeby se systémy hodnot. Bohužel pro toho, kdo vypracovává plán, je zpravidla velmi obtížné znát aspirace tak, aby k nim skutečně mohl přihlížet.

Celý proces tedy začne genezí nejasných aspirací vyvolaných změnami ekonomických podmínek a novými obrazy, které mají tendenci zvrátit dříve vytvořené hodnotové systémy. Tyto aspirace se formují a ustalují v potřebách, které nabývají závazného charakteru jak pro prosté občany, tak pro mocenské orgány. Tyto potřeby tím, že se stabilizují, uvolňují nové aspirace. Proces se do nekonečna opakuje a umožňuje společnosti, aby postupovala kupředu a aby se obnovovala.

Aspirace, požadavek a rozhodnutí

Obyvatelstvo má v tomto pohybu stále aktivnější roli, protože si uvědomuje nejprve svou situaci a potom vývoj této situace v čase. Toto uvědomění umožňuje racionální a konstruktivní dialog mezi odpovědnými činiteli a občany, nikoli již jen pouhé kladné nebo záporné citové reakce na rozhodnutí. V důsledku této situace a tohoto vývoje si můžeme uvědomit své vlastní aspirace i centra zájmů a vytvořit

jejich hierarchii se zřetelem k prostředkům, jež máme k dispozici. Aspirace tedy mohou být konkretizovány a formulovány jako požadavky. Je ještě třeba určit instituci, která umožní, aby tyto požadavky byly sděleny zdola nahoru a vyvolaly rozhodnutí reagující na výzvu zdola. Odbory v zaměstnanecké sféře, správní výbory v podnikcích a v sídlištních celcích, politické strany, kluby atd. mají své role, dané různými důvody. Jejich role však mohou být účinné pouze tehdy, jsou-li uznány nahoře a jsou-li vytvořeny komunikační kanály zdola nahoru ještě dříve než shora dolů.

Tyto komunikační kanály závisí na sociálních strukturách, na organizaci výroby a na organizaci prostoru v každé společnosti. O tom jsme se často přesvědčili v případech, kdy šlo o rozhodování v oblasti urbanismu. Organizace sídlíš počítá se středním stupněm a se sekundárními nebo terciárními centry spojujícími malé čtvrti s ústředními mocenskými orgány. Za předpokladu, že tato centra budou přijímat aspirace a požadavky a uspokojovat je nebo je sdělovat výše, bude možno uskutečnit dialog. Budou-li tato centra pojata jako pouhá relé nebo nástroje pro přenášení rozhodnutí, nesoulad mezi obyvatelstvem a mocenskými orgány bude zastřený a pasivní a bude skrývat nepředvídatelné reakce. Společnost bude mít pouze zdání soudržnosti.¹⁴

Co platí pro prostorovou organizaci, platí také pro podnik, pro výchovné instituce, pro sociální a kulturní zařízení atd. Ve všech případech jde o poznání, jak mohou instituce reagovat na aspirace a stále se měnit se zřetelem k procesu, který jsme se pokusili ukázat. Jak v oblasti politické, právní a kulturní, tak v oblasti ekonomické je respektování aspirací klíčem kulturního rozvoje a kulturní tvořivosti. Aspirace probuzené k životu technickými, ekonomickými a sociálními změnami jsou současně hnací silou těchto změn. Díky této dvojznačnosti a této vzájemnosti jsou lidé schopni stát se uvědomělými a aktivními členy své společnosti. V tomto směru je realizace aspirací současně participací i svobodou. Vždyť ve společenském životě se tyto dvě stránky vždy vzájemně doplňují. (Přeložila: L. Bártová)

¹⁴ K tomuto tématu viz *Paris, Essai de sociologie* (op. cit.), 3. část, a *Des hommes et des villes*, Paris, Payot, ed., 1965.

Pro soudobý vývoj společenských věd je charakteristické nejen vzájemné prolínání společenskovědních disciplín, ale i aplikace poznatků a metod dosud rozvíjených především v exaktních vědách, zejména v matematice, kybernetice, fyzice aj. Toto „interdisciplinární hnutí“ se uplatňuje též v behaviorálních vědách [6], pokud chápou lidské chování jako projev složitého systému — osobnosti, na který působí řada faktorů.

Motivace pracovní činnosti je z hlediska společenského a zejména ekonomického náléhavým problémem, a proto byla v posledních letech zkoumána řadou psychologů, sociologů, ekonomů a filosofů.¹ Tento dosavadní způsob sledování otázek pracovní motivace je nekoordinovaný a tedy neproduktivní a zdoluhavý, a vcelku málo plodný. Přináší zpravidla jen dílčí výsledky, jejichž aplikabilita je omezená (platí jen v rámci určitého resortu, profese, sociální skupiny apod.). Ukazuje se, že k tomuto problému nelze přistupovat z úzkého hlediska, na základě systému poznatků a výzkumných metod jediné disciplíny. Pro odhalení gnoseologicky závažných poznatků překonávajících jednostrannost a relativní pravdivost vědeckých hypotéz a teorií, jichž lze dosáhnout v rámci jedné vědecké disciplíny, je nutná komplexní aplikace vědeckovýzkumných metod.

V tomto článku se pokusím naznačit koncepci výzkumu motivace pracovní činnosti se zřetelem na participaci jednotlivých vědních disciplín při řešení tohoto problému. Mechanismus působení hlavních faktorů lidské motivace lze objasnit pomocí jednoduchého modelu.

Na obr. 1 je znázorněn model motivace lidského chování. Schematicky vyjadřuje genezi motivace z hlediska jejich vzájemných vazeb s ostatními veličinami, zasahujícími do procesu individuálního jednání.

Model konstrukce modelu vychází z těchto premis:

a) Motivace je složitým psychickým projevem osobnosti individua v daných sociálních podmínkách. Motivaci tedy nelze přímo ovlivňovat vnějšími faktory bez zřetele ke struktuře osobnosti, jež při vytváření motivů působí jako dynamický celek.

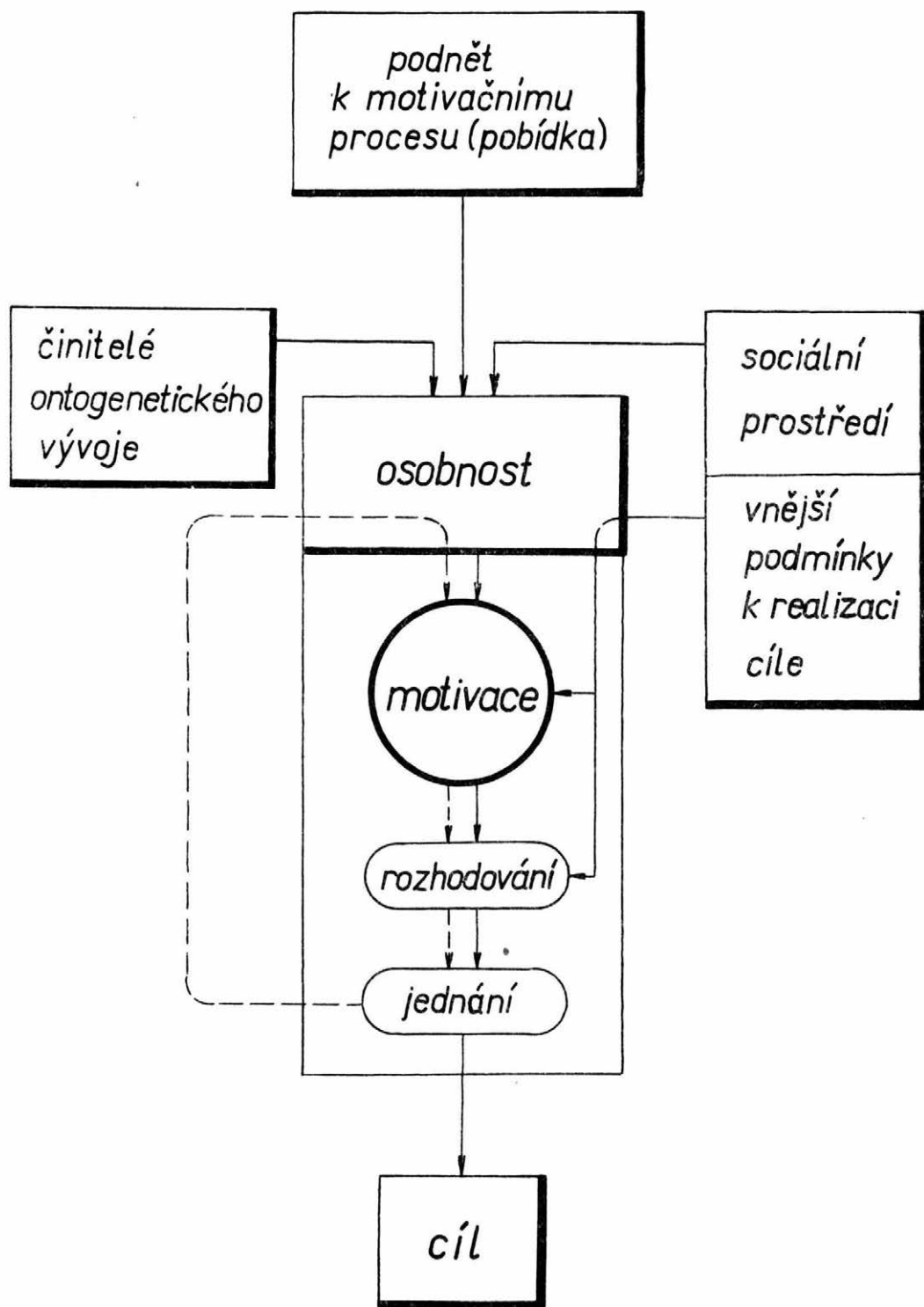
b) Model motivace je zjednodušený, vyjadřuje psychické dynamismy jen v hrubých rysech.

Předpoklad sub a) má pro pojetí motivace zásadní význam. Vychází z poznatků o osobnosti, vyjádřených různými autory, viz např. [5], [7], [8]. Předpoklad sub b) byl zaveden pro lepší přehlednost modelu.

Na motivačních procesech probíhajících v osobnosti participují všechny psychické dynamismy, od ontogeneticky nejstarších, biologicky podmíněných, až k ontogeneticky nejmladším, jež jsou podmíněny převážně sociálně. Jedná se zejména o pudy, žádosti, záliby, postoje, potřeby, individuální hodnoty, zájmy, aspirace, emoce. Model motivace vyjadřuje individuum jako relativně uzavřený dynamický systém, který komunikuje s prostředím. Osobnost je ovlivňována jednak činiteli ontogenetického vývoje (výchova v rodině, ve škole, vzdělání), jednak aktuálním sociálním prostředím (společnost v širším smyslu, pracovní prostředí, interpersonální vztahy, postoje sociální skupiny a jejich jednotlivých členů k individuu, projevu jící se v hodnocení). Podmínkami sociálního prostředí v užším smyslu jsou vnější podmínky pro realizaci cíle. Tyto podmínky ovlivňují rozhodování, ovšem též prostřednictvím struktury osobnosti.

Motivace je projevem celé osobnosti; odráží se v ní jak druhové, tak i individuální rysy osobnosti. Spolu s vnějšími podmínkami pro realizaci cíle ovlivňuje

¹ Bibliografický soupis významnějších prací je uveden např. v článku [2] a v práci [4].

Obr. 1: Model procesu motivace

proces rozhodování. Rozhodovací kritéria jsou v lidské psychice založena nejen na principech logiky, ale bývají podstatně ovlivněna i emoční složkou. Z hlediska kybernetických metod nemají procesy rozhodování charakter deterministický (v klasickém Laplaceově smyslu), nýbrž stochastický.²

Na základě výsledků rozhodování probíhá proces jednání, pokud vnější podmínky umožňují jeho realizaci. Jednání individua je zpravidla cílové. Cíl může být dán apriorně (např. pracovní úkol), ale též nemusí být takto jednoznačně vymezen; v průběhu popisovaného procesu se může měnit, přičemž finálního cíle může být dosahováno pomocí dílčích cílů. V modelu motivace uváděném na obr. 1 se pro jednoduchost předpokládá, že se jedná o pevně vymezený cíl, který není ovlivňován ostatními veličinami.

Motivaci rozhodování a jednání nelze v zásadě oddělovat od struktury osobnosti. Mezi jednáním a motivací existuje zpětná vazba, která se ovšem uzavírá přes strukturu osobnosti (např. úroveň motivace bude mimo jiné ovlivněna úspěchem či nezdarem jednání, znalostí cíle a výsledků jednání i aspirační úrovní individua, apod.). Přesnější respektování dynamismů v motivačních procesech by vyžadovalo zavedení dalších zpětných vazeb (např. mezi motivací a některými vlastnostmi osobnosti apod.).

Z uvedeného modelu motivace lidského jednání vyplývá, že nelze pomocí jediné vědní disciplíny uspokojivě vyřešit otázky spojené s motivačními procesy. Zatímco otázky struktury a dynamiky osobnosti jsou především předmětem zkoumání psychologa, exogenní faktory, označené jako „sociální prostředí“ a „vnější podmínky k realizaci cíle“, jež podmiňují motivaci individua, vnáší do problému motivace sociologická hlediska. Analogické poměry jsou v okruhu exogenních faktorů označených jakožto „podnět k motivačnímu procesu“, které kromě toho bývají výrazně modifikovány aspekty ekonomickými.

Pro praktické aplikace je výhodné rozdělit faktory motivace pracovní činnosti do dvou skupin [2], a to

1. na faktory vnějšího prostředí, které lze dělit na:

a) faktory sociálně ekonomické (např. společensko-ekonomické podmínky státu, společenský status oboru, společenské hodnocení práce jednotlivce nebo skupiny, mzdové systémy, hierarchie společenských hodnot),

b) faktory vyplývající z pracovního procesu (např. řízení a organizace podniku a pracovní skupiny, technická úroveň podniku nebo pracoviště, pracovní podmínky, cíle a úkoly pracovní skupiny, pracovní status oboru, charakter práce) a

2. na faktory osobnosti (sebehodnocení a aspirace individua, jeho zařazení v pracovní skupině, stupeň uspokojení prací, individuální zájmy, potřeby, cíle apod.).

Zjišťujeme, že ve skupině faktorů 1a) převažují otázky, jež jsou předmětem zkoumání především sociologie a ekonomie, přičemž v některých případech převažuje hledisko sociologické (např. společenský status oboru apod.), jindy ekonomické (např. způsob řízení národního hospodářství, základní principy odměny za práci, cenová politika a podobně). Skupina faktorů 1b) je předmětem pozornosti sociologů zaměřených na studium malých skupin (např. úkoly a cíle pracovní skupiny apod.) a ekonomických psychologů. V této skupině faktorů se psychologické hledisko bude překrývat se sociologickým, což vyžaduje dobrou spolupráci obou disciplín. Skupina faktorů 2. je zřejmě předmětem zkoumání psychologů; cenný může být též zobecňující pohled filosofa, zejména v některých otázkách (např. problém hodnot a hodnocení).

Z popsaného modelu jsou tedy patrné disciplíny, které participují na řešení problémů motivace lidského jednání z hlediska předmětu zkoumání, nikoli však z hlediska použitých metod zkoumání. Poznamenejme, že kromě obvyklých metod používaných v psychologii, v sociologii a v ekonomii lze očekávat především uplatnění matematických a kybernetických metod. Při hodnocení výsledků experimentálních šetření (např. při posuzování vlivu exogenních činitelů) se dobře uplatní statistické metody, dávající obraz o tom, jak jsou kvantitativní změny jedněch jevů

² Stochastické pojetí rozhodování umožňuje respektovat nekonzistenci (člověk, který se několikrát rozhoduje vždy za přesně stejných podmínek, nemusí se rozhodnout ve všech případech stejně)

a netranzitivitu (např. lze dávat přednost A před B, B před C a přitom C před A) lidského jednání.

podmiňovány kvantitativními změnami jiných jevů, a dále metody redukce dat, umožňující dedukovat ze souboru motivačních proměnných jen několik údajů (faktorů) (zejména korelační a faktorová analýza, jak je patrné např. z práce [4]), které vyjadřují podstatné vztahy mezi motivačními proměnnými.

Při zkoumání osobnosti, jejíž teorie doposud není soustavně kvantitativně zpracována, nalézají významné uplatnění kybernetické metody a některé další novodobé matematické disciplíny (např. operační analýza), jakož i fyzikální měřicí metody.

* * *

Literatura

- [1] Mayerová M., *Motivace a její význam pro psychologickou analýzu pracovní činnosti*, Železniční zdravotnictví, 8 (1965), č. 4, str. 188—194.
- [2] Mayerová M., *Sociální potřeby — činitelé pracovní motivace*, Psychologie v ekonomické praxi, 1966, č. 1—2, str. 37—48.
- [3] Mayerová M., *Pracovní motivace u některých profesí železniční dopravy*, Psychologie v ekonomické praxi, 1966, č. 3—4, str. 45—56.
- [4] Mayerová M., *Motivace pracovní činnosti*, disertační kandidátská práce, Filosofická fakulta KU, Praha 1967.
- [5] Mysliveček Z., *Obecná psychiatrie*, SZdN, Praha 1957.
- [6] Porket J. L., *Vědy o lidském chování*, Čs. psychologie, 10 (1966), č. 6, str. 580—600.
- [7] Tardy V., *Psychologie osobnosti*, SPN, Praha 1964.
- [8] Tardy V., *Problémy struktury osobnosti*, Studia psychologica, VII (1965), č. 1, str. 8 až 19.

[9] Tondl L., *Metodologické problémy věd o člověku* (Filipec a kol.: Člověk a moderní věda), MME, Orbis 1966, str. 112 až 155.

Резюме

Мария Майерова: Заметка к концепции группового исследования мотивировки трудовой деятельности

Мотивировка трудовой деятельности является одной из актуальных проблем, успешное решение которой можно осуществлять только в тесном взаимодействии различных специалистов, в особенности психологов, социологов и экономов. В предьявленной работе на основе модели мотивировки людского поведения обозначены связывания мотивировки с остальными величинами, связывающимися в процесс индивидуального обращения. Указываются предположения, при которых модель конструирована. Далее подробно поясняется функция модели. Упомянутая модель может быть подходящим пособием для координации исследования в области мотивировки трудовой деятельности.

Summary

Marie Mayerová: Contribution to the Conception of Team Research into the Motivation of Working Activity

The motivation of working activity represents one of the topical problems the successful solution of which cannot be realized without a close cooperation of various experts, especially psychologists, sociologists and economists. On the basis of the model of human behaviour motivation, the present paper points out the connections between motivation and the other variables interfering with the process of individual behaviour. After mentioning the conditions under which the model has been construed, its function is explained in detail. This model may prove a useful aid for coordinating research in the area of the motivation of working activity.

K marxistickému pojetí sociologické metody

MILOŠ KALÁB

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Výrazným rysem soudobé světové diskuse o předpokladech, charakteru a funkcích sociologie, která od určité doby tvoří hlavní náplň světových sociologických kongresů i sociologických časopisů, je odklon od úzkého, neopozitivisticky fundovaného sociologického empirismu, spojený s pokusy o výstavbu sociologie jako jednotného, vnitřně strukturovaného teoretického systému schopného účinně zasahovat do cílevědomého přetváření soudobé společnosti. V tomto kontextu, při současném akcentování specifík marxistické koncepce sociologie, je jasné, že *otázky sociologické metody nelze klást izolovaně od otázek sociologické teorie.*

1. Jednota teorie a metody

Příznačným rysem empiristické analytické koncepce sociologie, která donedávna ovládala sociologii, je mimo jiné podcenění významu specifické sociologické teorie pro vypracování sociologické metody.

V souladu s gnoseologickými předpoklady pozitivismu odmítá empiristická sociologie respektovat specifický charakter společenské skutečnosti a pretenduje na vypracování univerzální metody výzkumu, platné pro zpracování jakýchkoli empirických dat. V praxi vede tato tendence k mechanickému přenášení metodologických postulátů z jiných, převážně přírodovědeckých oborů do sociologie. Metodologické postuláty teoretických přírodních věd se absolutizují a vydávají za univerzální metodu. Izolovaná univerzální metoda, povýšená nad teorii, ztrácí svůj nástrojový charakter v procesu poznávání a přetváření společnosti, diktuje výběr vědecké problematiky, stává se kritériem vědeckosti poznání a přes své dílčí pozitivní sociotechnické výsledky se stává konečnou brzdou všestranného rozvoje sociologie jako vědy. Takto metodologickými postuláty omezená sociologie nemůže dostatečně respektovat problematiku, kterou klade sociální skutečnost, a

v důsledku toho i zájmovou motivací sociologického poznání, musí rezignovat na možnost vypracování obecné teorie přesahující induktivní zobecnění empirických dat, a tím i na vědecké předvídání společenského vývoje.

Pro empiristicky orientovanou sociologii se klade problém jednoty teorie a metody jen velmi omezeně. Výstavba teoretického systému sociologie je v tomto případě omezena postuláty univerzální metamedoty, má převážně apriorní charakter; je bezprostředním vyjádřením a induktivním zobecněním empirických dat, získaných empirickým výzkumem. Takto pozitivisticky pojatá teorie, jež nesmí transcendovat úroveň empirických dat, je vlastně limitována soustavou procedur a technik použitých v empirickém výzkumu. Empiristické pojetí teorie redukuje nutně na minimum i význam teoretických pracovních hypotéz jako východiska empirických výzkumů. Kromě deduktivního systému formálně logických pravidel pro tvorbu hypotéz obsahuje empirickoanalytická metoda pouze požadavek volit výchozí předpoklady účelně tak, aby byly empiricky smysluplné. To znamená, že zárukou vědeckosti pracovní hypotézy jsou především postuláty aprioristicky koncipované metamedoty.

Problém pravdivosti se tedy neklade v empiristické sociologii jako problém adekvátnosti metody ve vztahu k teorii a teorie ve vztahu k sociální realitě, na úrovni kritéria praxe, nýbrž na úrovni pragmatisticky pojaté účelnosti. Sociální funkce empiristicky pojaté sociologie se omezuje v podstatě na oblast sociotechniky, na problematiku volby správných prostředků k libovolně stanoveným cílům. Do těchto sociotechnických mezí je odkázána i sociální previze a sociologie se tak stává pouhým pomocným prostředkem libovolné racionální sociální manipulace.

Je paradoxní, že k období empiristických závěrů z pozic izolace metody a teo-

rie dospívají i některé koncepce marxistické sociologie, a to právě ty, které v koncipování specifické sociologické teorie vidí nebezpečí infiltrace buržoazní ideologie. Jde o koncepce, které ztotožňují marxistickou sociologickou teorii s historickým materialismem a specifiku sociologie jako vědy charakterizují pouze metodou konkrétních sociologických výzkumů.

Bez ohledu na subjektivní motivaci a přes veškerou odlišnost ideologického východiska je empiristické sociologii a těmto tendencím k redukci obecné sociologie na historický materialismus společné to, že v obou koncepcích není sociologie charakterizována specifickým vědním předmětem a specifickou teorií, ale pouze dílčí metodologií, procedurami a technikami, čímž obě koncepce docházejí k předpokladu z hlediska marxismu naprosto neudržitelnému, že může existovat specifická dílčí metodologie a s ní související procedury a techniky bez příslušné specifické teorie. Z různé ideologické pozice dospívají tedy tyto koncepce k týmž nihilistickým závěrům v poměru k specifické sociologické teorii. Obdobně jako v empiristické koncepci se předpokládá i v této podobě marxistické koncepce nezávislost sociologické metody na příslušné teorii, a tím i na předmětu zkoumání. V obou případech se omezuje funkce sociologie v podstatě na sociotechniku a rezignuje se na vědecké předvídaní na úrovni sociálního vývoje. Není náhodou, že se s touto variantou marxistické koncepce sociologie spojuje nihilistický postoj prosté negace k teoretickým koncepcím nemarxistické sociologie na jedné straně a nekritický postoj k možnosti mechanického přejímání dílčí metodologie, procedur a technik nemarxistické sociologie na straně druhé.

Svým způsobem kompromisní stanovisko mezi úzkým empirismem a koncepcí obecné sociologické teorie představuje v soudobé sociologii Mertonova koncepce *teorie středního dosahu*. I když Merton zásadně neodmítá potřebu obecné teorie, nepovažuje současnou sociologii za zralou k vybudování takové teorie. Teorie středního dosahu, týkající se jednotlivých vymezených stránek společnosti, vymezeného okruhu dat, se mají stát přechodem k budoucí induktivní výstavbě obecné teorie. V Mertonově pojetí se tak stává ak-

tuální sociologická teorie mozaikou teorií středního dosahu, která rezignuje na otázku vzájemné souvislosti těchto teorií, a tím i na otázku obecné metody sociologie.

I tato varianta řešení vztahu teorie a empirie má analogii v diskusi o marxistickém pojetí sociologie. Zatímco jedna část marxistických kritiků koncepce sociologie jako teoreticky i metodologicky samostatné vědy vidí v budování speciálních sociologických disciplín jen projev empiristického rozpadu sociologie a nahrazování obecné, ideologicky významné teorie společnosti sumou ideologicky neutrálních disciplín speciálních, snaží se druhá skupina definovat sféru sociologie právě jako sféru teorií středního dosahu na rozdíl od historického materialismu, který i v této koncepci jediný plní funkce obecné teorie společnosti.

Nedostatek této koncepce vztahu teorie a empirie z hlediska metodologického spočívá jednak v tom, že metodologické postupy na různém stupni obecnosti nejsou uvedeny ve vzájemný vztah, že nejsou strukturovány, a dále pak v tom, že není metodologicky vyřešen výzkum souvztažnosti jednotlivých oblastí sociálního procesu v reálných historických společenských celcích z hlediska komplexnosti. Komplexní výzkum společenských řádů, globálních společností, sociálních hnutí, který má eminentní význam pro pochopení vývojových tendencí soudobé společnosti a který byl tradiční doménou marxismu, je v této koncepci nahrazován studiem izolovaných, omezených oblastí sociálního procesu, čímž je prakticky eliminována právě ta část sociologie, která by byla relevantní jako předpoklad cílevědomého praktického zásahu do sociální skutečnosti. Marxistická kritika koncepce teorie středního dosahu může s úspěchem navázat na Millsovu a Horowitzovu kritiku, měla by se však zároveň pokusit o pozitivní vypracování metod komplexního výzkumu soudobých globálních společností v duchu tradice autentického marxismu.

Vážným a nanejvýš významným pokusem o vybudování *obecné sociologické teorie* a na ní založené metody je v oblasti nemarxistické sociologie koncepce Talcotta Parsonse. Pokud akcentujeme pokus o vybudování obecné teorie sociálního systému jako pokus o obecnou sociologickou

teorii společnosti, lze považovat Parsonsovův pokus z vědeckého hlediska za jednostranný již v samém pojetí sociální skutečnosti a ideologicky pak za konzervativní. Pokud však akcentujeme Parsonsovův pokus založit obecnou sociologickou teorii na obecné teorii činnosti, přičemž pojímáme činnost jako specifickou formu pohybu společnosti, nelze tomuto velkorysému pokusu, inspirovanému i různě zprostředkovanými vlivy marxismu, nepřiznat inspirující význam pro každý další seriózní pokus o vybudování obecné sociologické teorie. I když lze tedy Parsonsovův pokus z marxistického hlediska považovat za jednostranný, založený na zabsolutnění systémové stránky sociální reality, nelze ani z marxistického hlediska odmítat jeho tendenci vybudovat obecnou sociologickou teorii a metodu na podkladě obecné teorie činnosti. Je možno z marxistických pozic kriticky analyzovat konkrétní formy parsonsovského pokusu o koncepci obecné sociologické teorie a metody, nelze však odmítat postulát vypracování takového obecné sociologické teorie a metody. Marxistická kritika parsonsovské koncepce „velké teorie“ nemůže sledovat empiristickou argumentaci, která postihuje sám záměr vybudovat teorii „velkého stylu“, měla by však kriticky poukazovat na to, že teorie je u Parsonse redukována převážně jen na kategoriální analýzu, že konkrétní totalita společnosti je v koncepci redukována pouze na jeden svůj aspekt, na aspekt systému, a ve shodě s tím je i obecná metoda sociologie redukována na funkcionální analýzu. Obecnost parsonsovské „velké teorie“ je dosažena neoprávněným zabsolutněním sice významného, ale přece jen parciálního aspektu společenské reality.

Postulát jednoty teorie a empirie, charakteristický pro výstavbu *marxistické sociologie*, nelze považovat ve světle světové diskuse o koncepci sociologie jako vědy za postulát formální. Není jen výrazem programové opozice proti jednostrannosti spekulativního dogmatismu a plochého empirismu, ale interpretován ve všech svých podstatných dimenzích klade závažné konkrétní požadavky jak na výstavbu sociologické teorie, tak i na výstavbu marxistické sociologické metodologie.

Na úseku metodologie nejde dnes již jen o to, abychom prokázali, že vypracované procedury a techniky empirického sociologického výzkumu jsou aplikovatelné i na jednotlivé stránky socialistické společnosti a že takovýto výzkum je sociotechnicky účelný.

Konečným cílem nemůže být ani metodologické, formálně logické propracování imanentní koherence a čistoty jednotlivých existujících metodologických postupů, zvyšující jejich informační, popisnou a třídící exaktnost, jestliže se zároveň z kompetence těchto postupů apriorně eliminují právě ty nejnaléhavější, životně důležité problémy, které klade přetvářející se sociální praxe.

Nejde o to určit jen kompetenční hranice jednotlivých metodologických postupů, ale i jejich vzájemný vztah a jejich gnoseologickou hodnotu; jde o to integrovat tyto dílčí postupy v náležité proporcii do kontextu celkového procesu poznání sociální reality. V tomto smyslu je potřebné řešit i obecné otázky sociologické metody, vypracovat otevřený model marxistické sociologické metody jako vnitřně diferencovaného systému, v němž by byly integrovány dílčí metodologické postupy, odpovídající různým navzájem se pronikajícím rovinám obecnosti a komplexnosti v jednotě synchronních i diachronních aspektů, se zřetelem na existující poznávací interesy vyplývající z vnitřní rozpornosti sociální reality jako praxe. Jde o to obnovit bez snížení nároků na vědeckost nástrojovost metody ve vztahu k procesu poznání a praktického přetváření společnosti.

Má-li takovýto model přesáhnout postulát formální koherence a pragmatické účelnosti, má-li být dialekticky adekvátní objektivní sociální realitě, nemůže být vypracován bez odpovídajícího teoretického systému, shrnujícího a zobecňujícího dosavadní prověřené poznatky o sociální realitě. Teorie jako otevřený systém poznatků určuje nejen vzájemné vztahy a meze jednotlivých metodologických postupů, ale stává se zároveň zdrojem alternativních pracovních hypotéz, organizujících jednotlivé fáze konkrétního výzkumného procesu a umožňujících adekvátní začlenění dílčích výsledků do celku teorie, což je důležité nejen z hlediska vývoje teorie, ale i z hlediska praxe.

2. Systemologické koncepte sociální reality

Analyzujeme-li dosavadní kritiku úzkého empirismu, tak jak se projevila v diskusi mezi zastánci analytické a dialektické metody, například mezi Popperem a Adornem, Habermasem a Albertem,¹ můžeme z marxistických pozic konstatovat, že dialektická metoda vystupuje v tomto střetnutí především ve své neohegelovské podobě, přičemž je celá diskuse navíc silně ovlivněna neokantovskou koncepcí metodologické antinomie věd nomotetických a idiografických. I když lze ocenit řadu kritických invetiv na adresu jednostranného empirismu, je nutno dát za pravdu Albertovi, jestliže konstatuje, že nevyřešené problémy nejsou v Habermasově dialektické koncepci řešeny, ale spíše překlenující metaforickými obrazy. Marxistický postoj k analytické metodě v oblasti sociologie nemůže být po mém soudu prostou negací analytické metody, ale na podkladě kritické interpretace jednostrannosti a neoprávněných absolutizací spíše integrací všech prokazatelně pozitivních momentů do celkové koncepce sociologické metody.

Jedním z hlavních objektů dialektické kritiky analytické metody je sama výchozí koncepce *systému*. Tato kritika je potud oprávněná, pokud směřuje proti tendencím substituovat pojmem systému samu sociální realitu; vydávat systém za jediný předmět sociologického výzkumu.

Pojem *systému* v nejjednodušším významu vyjadřuje uspořádání elementů. U reálných objektů, s nimiž pracuje sociologie, je každý systém zároveň vzájemným působením elementů, tj. systémem interakčním. To znamená, že reálný systém je určen charakterem elementů a charakterem jejich vzájemných vztahů. Způsob sepětí elementů v systému, jeho relační síť, se pak v této souvislosti označuje jako struktura systému.

Jedním z typů systému používaného v sociologii je *deterministický systém*. Deterministický systém se v obecné podobě definuje jako soubor proměnných, které ve svém vztahu určují soubor jednoznačných a uzavřených transformací.²

Pojetí společnosti jako deterministického systému bylo historicky uplatněno

především v mechanistických koncepcích. *Mechanisticko-deterministický systém* lze definovat jako složenou závislou funkci vnějších faktorů systému. Strukturu takto systémově pojatého objektu lze zkoumat pomocí soustavy transformací, přičemž elementy systému budou závisle proměnnými a vnější faktory budou nezávisle proměnnými. Podle zákona jednoznačnosti je mechanicky determinovaný systém určen, jestliže jsou objeveny proměnné, jimiž jsou jednoznačně určeny transformace hodnot v systému. Tento v podstatě mechanistický model se modifikuje přiznáním skutečnosti, že hodnotě jedné a téže nezávisle proměnné odpovídá několik hodnot závisle proměnných, tj. konstatováním reálné mnohoznačnosti závislosti elementů v systému, která se pak vyjadřuje jako vztah pravděpodobnostní.

Na koncepci mechanických deterministických systémů je založena sociologická *teorie faktorů*. Určitý konkrétní sociální proces se interpretuje jako účinek známých faktorů, nebo v případě *faktorové analýzy* se hledají k známému procesu faktory, které by tento proces vysvětlily. Jako projev mechanicismu se stala teorie faktorů objektem kritiky z pozic dialektické metody. Tato kritika je plně oprávněná, pokud by si teorie faktorů a faktorová analýza kladly nároky stát se obecnou adekvátní metodou analýzy sociální skutečnosti a pokud by vedly k redukci společnosti jako celku na mechanický deterministický systém. Aplikována jako dílčí metoda v širším kontextu dialektické metody na určitý okruh jevů, které mohou být pojaty jako mechanické celky, má však teorie faktorů a faktorová analýza své relativní oprávnění. Jejich omezenost spočívá v tom, že abstrahuje od vztahu elementů a celku v sociální struktuře, že zkoumá především vnější podmíněnost systémově pojatého objektu, čímž zůstává ve stínu samopohyb sociální struktury, že přehlíží problematiku vzájemné souvztáženosti systémů v celku sociální struktury. Sociální proces ve své složitosti nemůže být totiž postižen jediným deterministickým systémem, ale jedině celou soustavou takovýchto systémů, různě spolu spjatých

¹ Jürgen Habermas, *Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik* (Zeugnisse, Frankfurt a. M. 1963). Hans Albert, *Der Mythos der totalen Vernunft*

(Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie č. 2, Köln 1964).

² Viz Zdeněk Strmiska, *Otázky marxistické sociologické teorie*, str. 79 rukopisu.

a interferujících. Interakci deterministických systémů nelze však již vyčerpávajícím způsobem interpretovat mechanickými prostředky vektorového součtu, neboť tato interference může vést k systému nové kvality. Proto, i když uznáme dílčí oprávněnost uplatnění deterministických modelů systému na společnost, nemůžeme společnost jako celek redukovat na mechanistický systém.

Relativně samostatnou a rozporuplnou kapitolu vývoje analytické metody představuje *funkcionalismus*. V elementárním smyslu na úrovni formální analýzy slouží pojem funkce k vyjádření korelací deterministického systému. V tomto smyslu je použito pojmu funkce ve všech výpovědích typu „x je funkcí y“, které jsou základem explikace deterministických systémů. Typická funkcionalistická analýza, jak se uplatňuje v sociologickém funkcionalismu, však nevychází z deterministické koncepce systému, nýbrž z typu systému autoregulativního s cílovým chováním. To znamená, že do centra pozornosti se dostává vztah elementů a celku systému, popřípadě závislost souvztáznosti elementů na jejich pozici v celku takového systému a závislost tohoto systému na souvztáznosti elementů. Nejde tedy o jakýkoli vztah elementu k systému, nýbrž o vztah k určitému stavu celkové uspořádanosti soustavy, o určitou zaměřenost prvku na efekt vzhledem k cílovému stavu systému.

Nemůže být pochyb o tom, že i funkcionalní analýza postihuje jako komplementární — vedle teorie faktorů a faktorové analýzy — reálný aspekt sociálního procesu. Ve své klasické podobě, reprezentované zejména Malinowskim a Radcliffem Brownem, představuje však zároveň model, který zabsolutňuje pojetí společnosti jako systému s cílovým chováním a jeho statickou rovnováhu, zabsolutňuje eufunkčnost všech elementů vzhledem k systému, izoluje funkční vztahy z celkové sítě sociálních vztahů a redukuje všechny sociální vztahy na vztahy funkční. Tyto negativní a ve svých politických důsledcích konzervativní rysy nese i funkcionalistická koncepce Parsonsova. Reakcí na některé jednostrannosti klasické funkcionalistické koncepce je Mertonova interpretace funkcionalní analýzy, která klade důraz na objektivní a

spekt funkcí a rozlišuje funkční vztahy na eufunkční a disfunkční, čímž činí podstatné kroky směrem k interpretaci dialektické.

Jednostrannou reakci na nedostatky funkcionalismu představují soudobé *konfliktualistické koncepce*, jejichž nejznámějším reprezentantem se stal R. Dahrendorf. I když Dahrendorfova koncepce klade správně důraz na význam rozporných vztahů mezi elementy pro vývoj systému, nelze rozhodně souhlasit s tendencí koncipovat mocenské vztahy jako nezávisle proměnnou při analýze sociálního systému a nahrazovat tak jednostranný ekonomismus stejně jednostranným politicismem.

Funkční analýza není nerozlučně spjata s funkcionalistickou koncepcí a po příslušné reinterpretaci má své plné oprávnění i v kontextu dialektické metody. Marxistická koncepce vychází především z předpokladu, že společnost nelze redukovat na systém s cílovým chováním, že tudíž funkcionalní analýza může být jen dílčím aspektem dialekticky pojaté sociologické metody. Marxistická koncepce funkcionalní analýzy vychází dále z předpokladu, že nelze jednostranně interpretovat elementy z celku systému, že elementy představují substruktury s vlastním samopohybem, jejichž souvztáznost je vnitřním zdrojem samopohybu struktury jako celku. Tím překonává jednostrannosti jak funkcionalistické, tak konfliktualistické koncepce. V rámci dialektiky nemůžeme koncipovat systém s cílovým chováním jako systém charakterizovaný statickou rovnováhou, nýbrž jako systém rovnováhy dynamické, schopný měnit své cílové stavy. Jestliže nelze chápat cílový stav systému jako nediferencovanou a statickou nezávisle proměnnou, jsou disfunkce a afunkce vedle eufunkcí nutným výrazem vnitřní diferenciace a rozpornosti systému. Kromě toho, představuje-li sociální systém „systém systémů“, je nutně každý element funkčně začleněn do řady různých systémů, v nichž může mít také různý funkční význam. Jestliže odmítneme absolutizovat postulát statické rovnováhy sociálního systému, pak nelze jakoukoli disfunkci hodnotit jako jev patologický, nýbrž je nutno rozlišovat disfunkce ohrožující samu existenci společnosti od disfunkcí, které jsou

projevem progresivních vývojových změn systému.

Třetí typ analytické koncepce, vycházející ze systemologického hlediska, představuje *strukturalismus*. Strukturalismus redukuje sociální realitu v podstatě na vztahový systém. Jestliže teorie faktorů a faktorová analýza zkoumaly především závislost vztahů elementů systému na vnějších podmínkách, pak strukturalisticky pojatá vztahová analýza se koncentruje především na charakter vnitřní souvztážnosti elementů v systému a abstrahuje pokud možno od její vnější podmíněnosti. Analytické pojetí struktury vychází z elementárního pojetí struktury jako způsobu sepětí prvků systému, tj. abstrahuje od kvalitativních stránek elementů a systému. Strukturalistická analýza v tomto analytickém pojetí se tedy omezuje na zkoumání relačních sítí systému a — pokud se sociální realita pojímá jako „systém systémů“ — na zkoumání relační sítě mezi těmito různými systémy.

Zvláštním případem zkoumání vztahu systémů je pak výzkum *izomorfismu systému*. Příkladem takto pojeté strukturální analýzy je sociologická koncepce Lévi-Strausse, která vychází z předpokladu, že souhrnný společenský proces lze interpretovat jako uspořádaný proces vzájemné výměny prvků.

Strukturalistické interpretace společnosti jako vztahového systému se mohou spojit s deterministickými či funkcionalistickými interpretacemi. V dialektickém pojetí je použitelná koncepce interpretující sociální systém z hlediska tří proměnných: celku, vztahové sítě a elementů. V tomto pojetí ztrácí pak strukturální analýza svůj úzce vztahový formální charakter.

3. Dialektické pojetí strukturální metody

Teorie faktorů spolu s faktorovou analýzou, funkční analýza a strukturalistická analýza představují základní typy analytické metody, spočívající na teorii systému. Ani v úzce synchronním aspektu však systemologické hledisko nevyčerpává všechny podstatné dimenze sociální reality. Pro systém je totiž příznačné, že je vždy založen na vymezeném okruhu proměnných. Proto při mnohdimenzionálnosti

objektu by bylo teoreticky možné konstruovat pro každý objekt nekonečný počet systémů, přičemž sepětí systémů nemusí mít vždy systémový charakter. Systemologické hledisko je nutně parciální, proto se dialektická analýza sociální reality nemůže na toto hledisko omezit. Vyšší rovinu komplexnosti synchronní analýzy představuje dialektická analýza, vycházející z *marxistického pojetí struktury*.

V marxistickém pojetí se neredukuje struktura na formální vztahovou strukturu, ale zahrnuje se i kvalitativní určení elementů a celku. Má proto spíše charakter modelu konkrétní totality. Z hlediska teorie systému, která ovšem nevyčerpává všechny dimenze struktury, by bylo možné charakterizovat strukturu jako systém analyzovaný z hlediska tří podstatných proměnných: celku, vztahové struktury a elementů. Na úrovni vztahové by bylo možno charakterizovat strukturu jednak vzájemnými vztahy elementů, jednak vzájemným oboustranným vztahem celku a elementů. V dialektickém pojetí nepředstavují pak elementy pasivní atomy soustavy, nýbrž kvalitativně určené samopohybové substruktury, jejichž souvztážnost a vzájemné působení určuje v podstatě samopohyb celku struktury. Přitom se předpokládá, že kvalita celku struktury zpětně určuje kvalitu a souvztážnost elementů. V dialektickém pojetí struktury se spojuje nejen relační aspekt s aspektem kvalitativním, ale i aspekty podstaty a jevu. Pohyb charakterizující relativní stálost struktury je pojímán nejen na jevové úrovni aktuálních procesů, ale i na úrovni existenční podstaty, charakterizující zákonitost fungování struktury.

Marxistická dialektická teorie struktury, jejíž obrysy mohly být v této souvislosti pouze načrtnuty³, představuje významný nástroj dialekticky pojeté strukturální analýzy, neboť umožňuje reinterpretovat a v různých proporcích integrovat pozitivní rysy jednotlivých typů analytické metody. Na vyšší úrovni obecnosti umožňuje pak demystifikovat tradiční kauzální a teleologickou metodu, pokud byla používána k racionální interpretaci zákonitosti fungování sociální struktury, a ukázat obě reinterpretované metody jako komplementární.

³ Podrobněji o podstatných aspektech sociální struktury viz Kaláb, Strmiska: *K některým otázkám marxistického pojetí sociologické teorie*, Sociologický časopis č. 1, 1967.

Dialekticky pojatou strukturální analýzu lze velmi dobře charakterizovat na metodě Marxova *Kapitálu*. Když v doslovu k druhém vydání *Kapitálu* Marx charakterizuje svůj metodologický postup, rozděluje ho v podstatě do čtyř fází: 1. podrobné osvojení látky, 2. analýza různých forem jejího vývoje, 3. interpretace vnitřní spojitosti těchto forem, 4. výklad skutečného pohybu, jímž se životu látky dostává ideálního zobrazení, které se může na první pohled jevit jako apriorní konstrukce⁴. Poslední bod se obvykle vykládá jako pedagogická záležitost; ve skutečnosti však představuje právě onen stupeň obecné metody, kterým marxismus překračuje hranice metody analyticko-empirické.

První fáze, totiž „podrobné osvojení látky“, zahrnuje především získání relevantních informací. Mají-li být empirická data relevantní, musí být jasný výzkumný zájem a v souladu s ním na podkladě dosavadního stupně vývoje teorie sestavená, logicky konzistentní a empiricky smysuplná hypotéza. Do tohoto stupně tedy patří získávání faktických dat podle plánu výzkumu se zřetelem na pracovní hypotézu.

Druhá fáze, totiž „analýza různých forem vývoje látky“, představuje na úrovni strukturální analýzy převedení empirických dat na racionální konstrukci na základě manipulace objektem výzkumu při přesně vymezených proměnných. V oblasti přírodních věd lze manipulaci realizovat experimentem a provést kontrolované pozorování chování objektu v izolovaném poli při různých stanovených mezních podmínkách, za okolností reprodukovatelných libovolným subjektem, dávající intersubjektivně platné závěry. Jelikož ve společenských vědách je možnost experimentu vždy omezena a nejčastěji téměř vyloučena, platí Marxova teze o nutnosti nahradit experiment abstrakcí. Místo reálné manipulace objektem musí nastoupit manipulace imaginativní. Explikace různých forem chování objektu pak spočívá v hledání algoritmů umožňujících jejich jednotnou interpretaci.

Až k této fázi zjišťování empirických pravidelností dochází každá empiricko-analytická metoda i na úrovni tzv. plo-

chého empirismu. Již v této fázi poskytuje výzkum sociotechnické závěry.

Třetí fáze, spočívající v „interpretaci vnitřní spojitosti forem vývoje látky“, reprezentuje v podstatě explikaci interference a interakce na druhém stupni odhalených algoritmů. Až na tuto úroveň dospívají tzv. teorie středního dosahu jako k hranici empiricky přímo či nepřímo ověřitelných zákonů.

Specifickou rovinu, která přesahuje úroveň empiricko-analytické metody a bezprostředního empirického ověření, představuje čtvrtá fáze. Jde v podstatě o deduktivní racionální rekonstrukci algoritmů z axiomatických vět. Teprve čtvrtá fáze představuje obecně teoretickou úroveň postihující strukturu objektu a je relevantní pro vypracování obecné metody. Teprve na této úrovni je dokončen postup, který Marx charakterizuje jako postup od konkrétně smyslových určení k určením abstraktním. Teprve na tomto stupni lze hovořit o reprodukci konkrétní myšlením, o přeměně „smyslově konkrétního“ v „duchovně konkrétní“.

Deduktivní postup výstavby teoretického systému v této čtvrté fázi strukturální analýzy se ověřuje jednak konfrontací s výsledky historické analýzy objektu, jednak platností axiomat pro libovolný okruh jevů zkoumané oblasti, tedy jejich explikačním potenciálem. Prověřená axiomata obecné teorie si mohou zachovat metodologický význam jen potud, pokud jsou neustále korigována empirií, pokud se nestanou dogmatickým univerzálním explikativním schématem, do něhož se skutečnost přisekává jako do Prokrustova lože. Obecná metoda opírající se o takto vybudovanou obecnou teorii objektu může přesně vymezit místo dílčích metod, procedur a technik v celkovém procesu výzkumu a zabránit tak neoprávněnému jejich zabsolutňování či nekompetentnímu použití.

4. Jednota strukturální a historické metody

Pojem struktury i v jejím dialektickém, kvalitativním pojetí nelze ztotožňovat s marxistickým pojmem *konkrétní totality*, který klade například Habermas jako dialektický antipod systému. Pojem struk-

⁴ Viz K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, str. 30.

tury postihuje sociální skutečnost především v její diskontinuitě, v její vnitřní diferenciaci, a abstrahuje od stránky kontinuální, nepostihuje difúzní, nestrukturované celky. Kromě toho, i když strukturální aspekt v dialektickém pojetí není statický, postihuje pohyb sociální reality pouze ze stránky fungování, tj. opakovaného pohybu, jímž struktura reprodukuje svou existenci na dané kvalitativní úrovni; zachycuje tedy pouze změny ve struktuře. Pojem konkrétní totality však implikuje i historickou dimenzi sociální skutečnosti, tedy přeměnu sociální struktury, její vývoj, jako druhý podstatný aspekt sociálního pohybu. Respektování této historické dimenze odlišuje podstatně dialektickou koncepci metody od koncepce analytické, obdobně jako respektování strukturální dimenze odlišuje marxistickou dialektickou koncepci od koncepcí novohegelovských, redukujících společenský pohyb na vývoj a společenské zákony na historické zákony vývoje.⁵

Jednota strukturálního a historického momentu v dialektické metodě odpovídá dvěma objektivním aspektům pohybu objektivní reality: aspektu fungování a aspektu vývoje. Jednota obou momentů nevylučuje existenci dvou metod, strukturální a historické. Jednota obou aspektů se však uplatňuje specifickým způsobem uvnitř obou typů. Přitom nutno poznamenat, že oba typy metod se uplatňují při zkoumání jak přírody, tak společnosti. Patří k přežitkům neokantovství, jestliže se v současné diskusi o analytické a dialektické metodě znovu objevují názory, jakoby strukturální metoda platila pouze v oblasti přírodních věd a historická metoda pouze v oblasti věd společenských.

R. K. Popper jako zastánce analytické metody popírá možnost existence historických zákonů. Pro Poppera jsou pouze teoretické vědy generalizující, kdežto historické vědy považuje v podstatě za idiografické, to znamená, že v historických vědách se redukuje výzkumný zájem na výklad jednotlivých událostí. Podle Poppera se hypotézy v generalizujících vědách vztahují na deduktivně zvolené zákony při libovolně stanovených mezních

podmínkách, zatímco v historických vědách se vztahují na tyto mezní podmínky, které se pak přijímají jako příčiny jednotlivých historických událostí. Jakmile se výzkumný zájem odpoutá od hypoteticky singulárních vět, pak se podle Poppera stává historik teoretikem, sociologem. Habermas v polemice s Popperem se sice ohrazuje proti restriktivnímu pojetí zákona a hájí existenci historických zákonů, zároveň však restringuje platnost strukturálních zákonů jen na izolované úseky stacionárních souvislostí s opakovatelným průběhem a zdůrazňuje, že společenské systémy, které existují v živých historických souvislostech, nenáleží k takovým systémům s opakovatelným průběhem. Celá diskuse kontaminuje zřejmě dvě odlišné roviny diferenciaci věd: rovinu strukturální a historickou a rovinu zobecňující a individualizující, které se promítají jak do věd přírodních, tak do věd společenských, a zároveň svědčí o principiální nejasnosti v otázce relativní stálosti a proměnlivosti jako dvou nutných objektivních aspektů jakéhokoli reálného procesu, ať již přírodního nebo společenského. Uznávat kvalitativní odlišnosti sociální a přírodní formy pohybu neznamena totíž ignorovat jednotu hmotného pohybu vůbec.

Marxisticky pojatá *historická metoda* musí procházet obdobnými fázemi jako metoda strukturální: přes stádium získávání informací, hledání algoritmů až k deduktivní rekonstrukci algoritmu z axiomatických vět. To znamená, že i historické vědy si kladou za úkol nalézt zákony, ovšem nikoli fungování, ale vývoje struktury. Přitom se chápe vývoj vždy jako vývoj určité, určitým způsobem fungující struktury. Strukturální analýza umožňuje historii, aby tendence dějinného vývoje nebyly do vývoje subjektivisticky implikovány, ale objektivně vyvozovány komparací vývojové řady strukturálních průřezů. V tomto smyslu platí Marxova teze, že kategorie vyjadřující poměry a diferenciaci vývojové vyššího stadia sociální nebo přírodní reality dovolují proniknout do stadií předchozích, že „anatomie člověka je klíčem k anatomii opice“.

⁵ Třetí podstatnou dimenzi konkrétní totality, kterou ponecháme v tomto kontextu stranou, jejíž důsledné respektování však rovněž odlišuje analytickou a dialektickou koncepci metody, je dimenze v podstatě gnoseologická, tj. projekce

poznávajícího subjektu v metodě a její objektivní interpretace. Z tohoto hlediska vystupují do popředí především sémantické aspekty teorie a metody.

Kategorie „smyslu dějin“ se v marxistickém pojetí vývoje demystifikuje a desubjektivizuje a převádí se na problematiku souvztažnosti jednotlivých vývojových etap a celku vývojové souvislosti, na problematiku kontinuálních a diskontinuálních aspektů kvalitativních přeměn struktury. V tomto smyslu lze charakterizovat dialektickou koncepci historické metody věd jako strukturálně historickou.

Obdobně pak dialekticky pojatou strukturální metodu by bylo možno charakterizovat jako historicko-strukturální. Dialekticky pojatá strukturální metoda musí totiž především respektovat skutečnost, že daná struktura je produktem dosavadního vývoje a substrátem budoucího vývoje. Tento aspekt klade především meze neoprávněným časovým transpozicím výsledků strukturální analýzy. Obdobně jako se opírá historická analýza o strukturální, opírá se i strukturální analýza o historickou. Historická analýza objektu usnadňuje kategoriální analýzu objektu, odlišení podstaty a jevu, a poskytuje empiricky relevantní kontrolu pro deduktivní rekonstrukci algoritmu, pro celý proces „myšlenkové reprodukce konkrétna na podkladě abstraktních určení“.

5. Problém vědy a praxe

Na podkladě realizace jednoty strukturální a historické metody v dialektice postavil marxismus poprvé problematiku „smyslu dějin“ a „dějinných tendencí“ na vědecký základ jako problematiku jednoty strukturálních a historických zákonů pohybu společnosti. Tato skutečnost má zásadní význam pro marxistické pojetí vztahu vědy a praxe, které se rovněž úzce dotýká celkového pojetí sociologické metody.

Analytická teorie klade ústy Popperovými striktní požadavek prověřovat poznávací interesy podle toho, zda jsou imanentně vědecky či jenom životně prakticky motivovány. Smyslem tohoto rozlišení není hledat zákonitou spojitost dvou interesů, ale vyloučit „životně praktické“ interesy z kompetence vědy. Je příznačné pro úzký empirismus a jeho diktaturu metametodologických postulátů, že se spojuje s krajním subjektivismem. Popper, který neuznává historické zákony ani v přírodě, ani ve společnosti, je s to pojímat „smysl dějin“ jedine jako subjektivní rozhodnutí

prosadit libovolně zvolený smysl do dějin. Z empiristického, objektivistického hlediska, neuznávajícího historické zákony, nelze klást na vědecké úrovni otázku souvztažnosti a koincidence objektivních vývojových zákonů a cílů sociální činnosti. Sociální zákon je v neopozitivistické koncepci redukován na zákon fungování a sociální praxe na chování; proto se otázka cílevědomé přeměny společnosti redukuje na využití vědeckých sociálních technik pro prosazování libovolně zvoleného cíle.

Dialektická teorie je založena na koncepci jednoty strukturálních a historických zákonů a na pojetí sociálního procesu jako činnosti (zahrnující jak moment objektivní podmíněnosti, tak i moment subjektivní tvořivosti). V dialektické teorii, kde se klade otázka adekvátnosti metody vzhledem k teorii a teorie vzhledem k objektivní realitě, se musí nutně klást i otázka reálné souvztažnosti problémů sociální skutečnosti a problémů vědy, imanentních vědeckých a praktických sociálních interesů. Tato souvztažnost se neodkazuje do sféry libovolných subjektivních rozhodnutí, ale stává se předmětem vědecké analýzy a výsledky této analýzy jsou aplikovatelné při koncipování orientačních variant praktické činnosti.

Pozitivismus nezná vědecké prostředky, jimiž by mohl postihnout souvztažnost poznání a hodnocení. Hypotézy vztahující se k zákonům fungování jsou empiricky prověřitelné, proto spadají pod kritérium správnosti, kdežto hodnotící výroky o sociálních normách jsou mimo oblast správnosti, neboť jsou sférou subjektivního rozhodování. Je tedy možná racionální volba prostředků k libovolně zvolenému cíli, nikoli však racionální volba cílů. Racionální volba cílů se připouští jen v aspektu, v němž cíle hrají úlohu prostředku vzhledem k libovolně zvolenému kritériu.

Dialektická metoda je v souladu s analytickou metodou, pokud se snaží vyloučit *apriorní* hodnocení z empirického výzkumu a empirického zobecnění. Ani analytická, ani dialektická metoda nevylučují hodnoty ze sféry teorie jako *předmět* výzkumu, ani jako složku koncipování vědecké (tj. o vědu se opírající) metody jednání. Nicméně vědecká metoda jednání v kontextu dialekticky pojaté konkrétní totality se neomezuje jen na úroveň so-

ciotechniky. Dialektická metoda, vycházející z jednoty strukturální a historické metody, vede k uznávání nejen strukturálních, ale i historických zákonů. Překračuje úzký horizont empirického pojetí teorie nejen tím, že rozšiřuje metodologické prostředky o racionální dedukci algoritmů z axiomatických vět na úseku strukturální analýzy, ale také tím, že činí totéž na úseku analýzy historické. I když je empirická prověřitelnost této dedukce jen zprostředkovaná a metodologický postup spočívá především na logických pravidlech, spadá plně do sféry legitimních vědeckých operací. Koncepty obecné vývojové teorie si vytváří dialektická metoda nové prostředky k vědeckému odvozování historicky podmíněných principů lidského jednání a posunuje hranici racionality rozhodování do podstatně obecnějších a perspektivnějších dimenzí. O vědecké metodě jednání je tedy možno hovořit v kontextu dialektické metody i na úrovni historického vývoje společnosti, avšak při plném vědomí toho, že ani dialektická metoda není s to zajistit plnou racionalitu při rozhodování a volbě cílů společenské činnosti.

Резюме

Милош Калаб: К марксистскому пониманию социологического метода

1 Единство теории и метода

Эмпирически-аналитическими концепциями недооценивается значение теории разработки метода. Универсальный метаметод становится критерием подбора проблематики, а метод теряет так инструментальный характер, теория имеет апостериорный, только индуктивный характер, ограниченную величину эмпирических дат. Эти концепции отказываются от проблемы соразмерности метода к социальной реальности.

Концепция «теория среднего предела» представляет компромиссную точку зрения между эмпиризмом и требованиями построения социологической теории. Социологическая теория редуцирует здесь мозаику теории среднего предела, без того, чтобы анализировать их отношение. Концепция отказывается от исследования глобальных обществ на уровне комплексности.

Попытка построения общей социологической теории представляет функционалистическую концепцию Парсонса. Однако конкретная совокупность общества здесь сокращена только на системный аспект, а метод на функциональный анализ.

Задачей марксистской социологии является построение социологического метода на основе единой, внутренней дифференцированной, открытой теоретической системе.

2 Системологическая концепция социальной реальности

Детерминистическая система анализирует или внешнюю обусловленность системы или отношения между элементами системы. Это касается комплекта переменных, определяющих комплект однозначных и законченных трансформаций. Методы из этого вытекающие бывают применимые, однако опускают из виду возникновение новых детерминистических систем и проблематику соединения систем.

В функциональной концепции центром внимания является отношение элементов и всей системы. Абсолютирует понимание общества как систему с прямым поведением, статическое равновесие и функциональные отношения. Функциональным анализом можно воспользоваться при предположении соблюдения саморазвития и соотносительности элементов, при предположении введения системы способной менять свои положения в целл.

Структурализм кладет в центр внимания соотносительности элементов и систем, однако абсолютирует отношение и возобновляет качественное определение целого и системы. Можно им воспользоваться прежде всего для исследования изоморфизма систем.

3 Дialeктическое понимание структурального метода

В диалектическом понимании можно характеризовать структуру с точки зрения трех переменных: качественного определения элементов, целого и относящейся системы. В этом смысле представляют модель дисконтинуально понятой социальной реальности. Структура здесь определена отношениями между элементами и отношением целого и элементов. Диалектический структуральный метод включает четыре фазы: 1 детальное освоение содержания, 2 анализ разных форм его развития, 3 интерпретацию внутренней связи этих форм, 4 изложение настоящего движения на основе дедуктивной рациональной реконструкции алгоритма из аксиоматических предложений. Четвертую фазу переступает диалектическое понимание границы эмпиризма.

4 Единство структурального и исторического метода

Структуральный аспект постигает конкретную totalidad общества только по линии действия. По линии развития, т. е. изменения системы, постигает метод исторический. Соблюдение единства структурального и исторического анализа отличает марксистский метод от метода аналитического и неогегельского.

5 Проблема науки и практики

В диалектической теории ставится вопрос соотносительности проблемы социальной реальности и проблемы науки, имманентных научных и практических социальных интересов как научная проблема. Диалектический метод находится в связи с аналитическим, поскольку старается исключить априорную оценку. В отличие от аналитического метода диалектический метод признает однако не только структуральные, но и исторические объективные законы. Расширяет методологические средства об рациональной дедукции алгоритмов и ак-

симпатических предложений не только на участке структурального анализа, но и на участке исторического анализа.

Summary

Miloš Kaláb: Comments on the Marxist Conception of the Sociological Method

1. Unity of Theory and Method

Empiristic analytical conceptions underestimate the import of theory for elaborating a method. A universal metamethod becomes a criterion in selecting the problems and the method thus loses its instrumental character; the theory has an a posteriori, exclusively inductive character, limited by the extent of empirical data. These conceptions resign the problem of adequacy of the method to the social reality.

The conception of the "middle-range theory" represents a compromising viewpoint between empiricism and the claims of building up a sociological theory. Here the sociological theory is reduced to a mosaic of middle-range theories, the relations of which are not analysed. The conception resigns the research of global societies.

An attempt at building up a general sociological theory is represented by Parsons' functionalistic conception. The concrete totality of society, however, is here reduced only to the system aspect and the method to the functional analysis.

The task of the Marxist sociology is to build up a sociological method on the basis of a uniform, internally differentiated, open theoretical system.

2. The Systemological Conception of Social Reality

The deterministic system analyses either the exterior conditioning of the system or the relations among the elements of the system. It is a matter of a set of variables which determine the set of unambiguous and closed transformations. The methods derived from this can be applied, but they overlook the emergence of new deterministic systems as well as the problems of connecting the systems.

In the functionalistic conception the relation between the elements and the system as a whole represents the center of attention. It absolutizes the conception of society as a system with purposeful behaviour, as well as the static balance and the functional relations. The functional analysis is applicable on the assumption that self-development and correlations of elements are respected

and that a system capable of changing its aimed-at states will be introduced.

Structuralism focuses its attention on the correlation of elements and systems, but it absolutizes the relational aspect and innovates the qualitative determination of the whole and of the elements. It can be used permanently in the research of the isomorphism of the systems.

3. The Dialectical Conception of the Structural Method

In the dialectical conception structure can be characterized from the viewpoint of three variables: the qualitative determination of the elements, of the whole and of the reference system. In this sense they represent a model of a discontinuously conceived social reality. The structure is determined by the relations among the elements and by the relation between the whole and the elements. The dialectical structural method includes four phases: 1. the complete mastery of the subject-matter, 2. the analysis of various forms of its development, 3. the interpretation of the inner connections of these forms, 4. the explanation of the real motion on the basis of a deductive rational reconstruction of the algorithm from axiomatic theorems. In the fourth phase the dialectical conception transgresses the limits of empirism.

4. Unity of the Structural and the Historical Methods

The structural aspect deals with the concrete totality of society only from the viewpoint of functioning. The developmental aspect, i.e. the changes in the system, are dealt with by the historical method. The fact of respecting the unity of the structural and the historical analyses differentiates the Marxist method from both the analytical and the neo-Hegelian methods.

5. The Problem of Science and Practice

In the dialectical theory the question of the correlation of the problems of social reality and the problems of science, of immanent scientific and practical social interests, is presented as a scientific problem. The dialectical method is in harmony with the analytical method, in as much as it tries to eliminate a priori valuation. In contrast to the analytical method, however, the dialectical method recognizes not only structural but also historical objective laws. It extends methodological instruments by the rational deduction of the algorithms and axiomatic theorems not only in the area of structural analysis but also in that of historical analysis.

„Vidím lepší a schvaluji, ale
horší následuji“.

(Medea)

„Sobě samému je každý nejméně znám.“

(Cicero)

„Člověk je tím, zač jej mají.“

(Schiller)

Úvodem

Humanizace člověka je cílem exaktního úsilí vědce i plodné tvůrčí fantazie umělce. Spisovatel Weiss ve své povídce *V zemi vnuků* léčí různými medikamenty budoucí lidi v charakterových sanatoriích z lenosti, lživosti, závisti, sobectví, kariérismu, zbabělosti, žárlivosti, nacionalismu a jiných atavistických recidiv. G. W. Leibniz, autor pozoruhodných slov o budoucím vědeckém řízení lidské společnosti a jejích lidech, již v 17. století píše: „Místo aby se hádali o různých mravních a politických námětech, řeknou si pouze: sedněme si ke stolu a počítejme!“ Dnes většina začínajících badatelů v oblasti sociologie netrpělivě čeká v početních stanicích na strojovou kvantifikaci z děrnoštítkových či samočinných počítačů, od nichž se čeká spása a jistota v poznání stále se měnícího obrazu světového názoru člověka.

Dotazník jako kontrolní informace a součást zpětné vazby v řízení světónázorové výchovy

Fenomén vědomí mladého člověka nebyl doposud u nás zkoumán v celé šíři a složitosti své existence, vzniku i přeměn. Proto anonymní výpovědi o interiorizovaném světě hodnot mladé generace jsou cennými informacemi. Dotazník jako metoda výzkumu světónázorových postojů je účelným prostředkem rychlého zjišťování výsledného efektu politickovýchovného úsilí politiků, pedagogů, filosofů, ekonomů, masové výchovy a propagandy vůbec. Je výrazem péče a starosti o výsledný efekt řídicích informací, neboť je formou kontrolní informace. Sociologický výzkum

dobře konstruovaným dotazníkem umožňuje politikům, pedagogům, filosofům atd. správněji koncipovat světónázorovou výchovu a analyzovat chyby ve světónázorové výchově. Dotazník tedy patří mezi prvky zpětné vazby ve světónázorové výchově. Světónázorová výchova je doposud jednosměrným proudem informací, není plně řízeným procesem, protože není řízena pomocí informací zpětnou vazbou. Sociologické výzkumy metodami různých typů anonymních dotazníků mohou částečně plnit funkci toku informací zpětnou vazbou v oblastech řízení světónázorových procesů. Dotazník, díky anonymitě, nediktuje lidem, co si mají myslet, ale táže se na to, co si lidé myslí. Proto výzkum pomocí anonymního dotazníku přispívá k objektivizování hodnocení zvláště politických postojů.

Světónázorová výchova je zvláštní druh řízení. Je ovlivňována masovými prostředky komunikace a propagandy, stále se zvyšujícím počtem „příkazů“, usnesení, závěrů diskusí o ní apod. V této oblasti lidské aktivity jsou snad nejvíce odtrženy řídicí informace od kontrolních informací, a to z mnoha objektivních i subjektivních příčin. Fakt tohoto odtržení je hlavním pramenem světónázorového formalismu. Řídicí orgány nemají ve světónázorové výchově dostatek informací o výsledném efektu, o osudech řídicích pokynů, opírají se o živelné a neurčité informace.

V marxismu není doposud propracována především problematika světónázorového sebeřízení. Soudíme, vycházejíce z marxistického pojetí člověka jako aktivního subjektu, že podstatou světónázorové výchovy mladé generace, přesněji řečeno podstatou výchovy k vědeckému světovému názoru aktivního subjektu, je *světónázorová autoregulace*. Subjekt lze z určitého hlediska pokládat za protikladnou dialektickou jednotu forem a struktur, za relativně stereotypní kauzální samoregulující se strukturu specifické aktivity. Sub-

jektu je vlastní zvláštní druh a typ sebeřízení, svetonázorové autoregulace, která si „volí“ z vnějších podmínek a přes vnitřní ideální hodnoty člověka postoje, jednání. Svetonázorová autoregulace je především vnitřní aktivní myšlenkovou činností, tvůrčím myšlenkovým pochodem, který nekončí u osvojení určitých pravd, vědomostí, ale neustále je objektivuje v praxi. Tento tvůrčí myšlenkový a praktický proces může být vytvářen jen v systému, v němž se střetává projektovaný vlastní model jednání s protimodely i podobnými modely jiných lidí, v němž dochází k vzájemným korekturám, přejímání i odmítání momentů konsensu. Proto žádná svetonázorová výchova nemůže být jednosměrným proudem informací, pouhým „vstupem“, přímou vazbou od řídicího orgánu k řízenému objektu. Chce-li být efektivní, musí zahrnovat „výstup“, informovanost zpětnou vazbou, která je jedním ze základních principů všech systémů, v nichž probíhají řízené procesy. Soudíme, že v současné době ve svetonázorové výchově může tuto funkci informování zpětnou vazbou do určité míry splňovat technika anonymního dotazníku.

Známe kritéria extrapolace verbálních postojů na neverbální?

„Slova jsou stvořena k tomu, aby skryla pravé smýšlení“, napsal kdysi Talleyrand. V současných našich metodách sociologických průzkumů sílí tendence absolutizovat metodu dotazníku na úkor nutné kombinace procedur a součinnosti s metodami příbuzných disciplín a obecně teoretickými přístupy k předmětu sociologického výzkumu. Všestranné zkoumání objektivní i subjektivní skutečnosti se redukuje na sondování verbálních názorů a postojů. Současně však základní otázky, související se vztahem verbálního chování a praktického jednání ve skutečné situaci, nejsou řešeny. V této situaci jsou problematické interpretace dat dotazníků a extrapolace verbálních postojů na neverbální postoje, chybí-li nám empirické a teoretické důkazy o pozitivním či negativním vlivu verbálních postojů na faktické praktické jednání vůbec a v jednotlivých komponentech světového názoru zvláště. Nedostatek empirických či teore-

tických důkazů o vlivu jakéhokoliv názoru na vlastní jednání je ponejvíce pocíťován v oblasti výzkumu politických a eticko-emocionálních postojů, kdy názorový postoj nejen velmi často je v naprostém rozporu s vlastním jednáním, ale dokonce je vnitřně rozporný v závislosti na tom, zda šetřený jednotlivec jej vztahuje na sebe nebo na jiné. Uvedme příklad. Při přednášce o objektivní a subjektivní stránce morálního kritéria jsme položili v listopadu 1964 116 posluchačům třetího semestru Pedagogické fakulty v Ostravě dvě otázky, zaměřené k určení míry odlišnosti morálního hodnocení v závislosti na tom, zda šetřený subjekt morálně hodnotí sám sebe nebo jiný subjekt. První otázka zněla: „Nedávno vzala Brigitte Bardotová, jsouc oděna v plavkách, do rukou kameru a dala se vyfotografovat. Od firmy, která kameru vyrobila, dostala za tento propagační snímek 12 000 západoněmeckých marek. Je morální či nemorální — podle vašich představ —, že za reklamu berou filmové herečky 12 000 až 30 000 západoněmeckých marek?“ Ze 116 posluchačů 38 uvedlo „je to morální“, 77 uvedlo „není to morální“, jeden uvedl, že neví. Druhá otázka zněla: „Kdybyste byl(a) Brigittou Bardotovou, vzal(a) byste za uvedený snímek 12 000 západoněmeckých marek?“ „Ano,“ odpovědělo 81 posluchačů, 34 uvedlo „ne“, jeden neodpověděl. Z tohoto — i když problematického — příkladu je zřejmé, že přes dvě třetiny šetřených by pravděpodobně peníze vzalo. Ptáme se tedy, jaká je síla vlivu prvního názorového postoje v odpovědích na druhou otázku?

Rozpornost ve výpovědích šetřených subjektů je již ve „verbálním chování“. Daleko větší rozpornost je možno nalézt mezi „slovy a činy“ v určité vyhraněné situaci. Uvedme příklad z výzkumu budoucích rekrutů v NSR. V roce 1957 27 % tázaných prohlašuje, že by se snažili vyhnout vojenské službě. 9 % ji dokonce odmítá za všech okolností. V tomto roce 1957 odmítlo v NSR nastoupit základní vojenskou službu se zbraní jen 0,3 % povolanců.¹ Příklad ukazuje, jak „institucionální faktor“ silně ovlivňuje jednání člověka, které je zcela protichůdné obsahu verbálního chování.

Položíme-li si otázku, v jaké míře ur-

¹ Sborník *Sociologie a armáda*, Praha, VPA 1965, str. 156.

čuje slovní vyjádření (verbální postoj) charakter jednání, zda nulové, částečné nebo zcela, zjišťujeme, že na poli naší sociologie nemáme v tomto směru doposud prakticky žádné pokusy ani analýzy, což je vážným metodologickým nedostatkem. Bez rozřešení tohoto problému nemůžeme zcela odpovědně zobecňovat výsledky našeho dotazníkového šetření. V tomto směru můžeme značně, aniž si to uvědomujeme, podléhat subjektivnímu apriorismu v závěrečných soudech a hodnoceních, neboť nám chybí základní kritéria i znalost „převodních parametrů“ změny a přecházení složky názorové v jednání. Zkoumání vztahu mezi verbálními a neverbálními postoji je činností nutně spjatou s interpretací dat zjištěných dotazníkem. Neznáme-li sílu tohoto vlivu, nemůžeme příliš extrapolovat výsledky z výzkumu verbálního chování na skutečné jednání. Tuto otázku musela např. řešit sociologie amerického vojáka za druhé světové války, chtěla-li vůbec získat přesnější představy a předpovědi o skutečném jednání amerického vojáka v boji. Američtí sociologové a psychologové zkoumali určité verbální názory amerických vojáků (názory na fyzickou kondici, názory na sebe sama v bojových podmínkách, na sebe jako velitele v boji, na míru výcviku) a pak je srovnávali s jednáním v bojových situacích. Ukázalo se, že šetřené roty (celkem šetřeno 142 rot, tj. 12 295 vojáků), které měly před bojem verbální postoje nepříznivé pro boj (špatná fyzická připravenost, strach atd.), měly nebojové ztráty (počet vyrazených vojáků z boje z jiných důvodů než je zranění) o 35–62 % vyšší, než byl průměr.

Vidíme již z oblasti protikladných verbálních postojů, že verbální hodnocení nestačí pro určení vlastního jednání, které má pravděpodobnostní charakter. Subjektivní kritérium hodnot se kříží s jinými kritérii, není konečným výsledkem, nevysvětluje subjekt, neboť subjekt není jen vlastní sebepříčinou, neurčuje si sám kvalitu svého jednání, které vždy vychází z mnoha možných variací různých situací a podmínek. Subjekt není abstraktním subjektem, který by sám sobě diktoval, co si má myslet, jaký má zaujmout postoj a podobně. Rozhodnutí o určitém svém jednání činí subjekt nejen vůči sobě a pro sebe, ale i vůči jiným. Reálné jednání

musí počítat s jednáním jiných jako soupeřů. Každá situace je více či méně konfliktní, stanoví objektivní normy, které subjekt při volbě forem a obsahu jednání musí respektovat. Proto rozhodování subjektu o jeho jednání počítá s protipatřným praxe. Subjekt v rozhodování jako účelové a cílové kalkulaci o sebeprospěšnosti nebo sebepoškození určitým jednáním není plně autentickým subjektem. Rozpor mezi slovy a činy, mezi verbálním a skutečným chováním je dán dialektikou objektivace subjektu, neboť vztah subjektu a objektu je také vztahem rozporu. Proto subjekt má strach z praxe. V ní se subjekt potvrzuje nebo ruší. Protože jsou zde dány obě protikladné možnosti, je rozhodující volba subjektu v tom, do jaké míry ztotožní své verbální chování se skutečným jednáním. Dotazníkem musíme tedy zjišťovat nejen to, co si mladí lidé myslí, ale i to, do jaké míry budou jednat podle toho, co si myslí. Proč právě tento moment je nejdůležitější při výzkumu světového názoru mladého člověka? Mladí je totiž velmi rozporuplné, jeho světonázorová sebestavba není dokončena, jeho systém hodnot, kritérií, etických norem a principů se krystalizuje, je procesový a nikoli ukončený.

Rozhodování subjektu, volba jednání je ovlivňována složitým působením mnoha faktorů biogenních, sociogenních a psychogenních. Konstruktor dotazníku sondujícího světový názor mladého člověka nemůže abstrahovat od biofyzilogických rysů mladého člověka. Gnoseologická uzavřenost historického materialismu vůči biologickým a psychologickým vědám a uzavřenost těchto věd vůči historickému materialismu je základní překážkou stavby dotazníku, který by sondoval determinaci názorů a rozhodování člověka určitými biotypy a psychotypy mladých lidí.

Světový názor je složitý rozhodovací, myšlenkový, biopsychický a volní proces, který lze velmi obtížně zkoumat technikou dotazníku. Lze tento proces myšlení a jednání rozložit do řetězců návazných dílčích činností, které můžeme očíslovat, symbolizovat, kódovat, vyhodnocovat? Lze jej převést do matematických, deterministických a pravděpodobnostních modelů, z nichž konstrukce dotazníku musí vycházet, má-li každá dotazníková metoda verifikační funkci? To jsou obtížné otáz-

ky, na které musíme dát odpověď, a to dříve, než se zaplaví veřejnost mořem anket a dotazníků. Mnozí dnešní konstruktéři dotazníků jsou „mechaniční sklada-telé“ a vykradači různých otázek z ještě různých dotazníků. Dvorní učenec ve Florencii Galileo Galilei již před čtyřmi staletími zdůraznil, že umět se tázat je těžší než odpovídat. Génieus se rodí jako geniální tazatel, génieus v každém objevi-teli formuluje otázku a jen talent odpo-vídá. Tato pravda by měla platit jako zá-sada především v sociologickém výzkumu.

Tážeme se mladého člověka správně? To je kardinální otázka. Netážeme-li se správně, pak odpovědi nemají poznávací hodnotu.

Je mladý člověk tím, čím je?

Je zřejmé, že poznávání mladého člověka nemůže být zúženo jen na jeden „socio-logický kanál informací“. Mimo jiné také proto, že se neubráníme určitým skeptic-kým myšlenkám, zkoumáme-li mladého člověka v jeho celistvosti pomocí dotaz-níků a anket, máme-li před sebou jeho odpovědi, veselé, se smyslem pro humor, otevřené, nebojácné, vynalézavé, tempe-ramentní, ale také málomluvné, lenivé, lhostejné, recesivní, výstřední, vulgární a jiné. Vysoký index důvěry v odpovědi mladých lidí nemůže v nás plně utlumit onen stín pochybnosti, jehož se nemůže zbavit nikdo, kdo jednou slyšel nebo četl výrok antické Medey: „Vidím lepší a schvaluji, ale horší následuji.“ Sociologic-ké metody nemohou plně stavět na tom, že představa mladého člověka je totožná s jeho konkrétním rozhodováním a jed-náním. Odpovědi šetřených jednotlivců mohou totiž být i špatnou informací o sobě, špatnou diagnózou sebe sama; může tedy sociolog sbírat názory „neodborníků“ v poznávání sebe sama, špatných znaleců sebe sama? Co z toho vzejde, sbíráme-li špatné informace o sobě, je konečnou známá otázka George Gallupa.

V odpovědích šetřených jednotlivců je mnoho „špatné informace o sobě“, mnoho předsudků a mylných názorů. Už Cicero ve starém Římě prohlásil, že sobě samému je každý nejméně znám. Sociolog je si vědom určitého subjektivního zkresení

ve výpovědi, proto je nezdravé propad-nout anketománii.

Na mezinárodní konferenci o mládeži v Grenoblu (23. srpna—1. září 1964), kriticky rozebral míru hodnoty výzkumů, opírajících se o výpovědi mladých lidí v dotazníku, ředitel Pedagogického ústa-vu Varšavské university Bohdan Suchodolski.²

B. Suchodolski kriticky posuzuje vý-chozí apriorní teze badatelů, kteří důvě-rlivě vycházejí z odpovědí mladých lidí v anketách, dotaznících apod. Mezi tato neoprávněná metodologická východiska podle B. Suchodolského patří 1. předpo-klad, že mladí lidé znají o sobě pravdu; 2. předpoklad, že mladí hovoří upřímně. Prof. Suchodolski ze stanoviska pedagoga k prvnímu předpokladu poznamenává, že mladí lidé nevědí jasně, jací jsou, neboť znát sebe sama je krajně obtížné: „Pokud jsme v plné aktivitě, ... pokud máme možnost dostat se do nových situací — dovídáme se neustále, co jsme.“³ Tedy je zřejmé, že sami sebe stále poznáváme, že jsme poznání sebe sama neukončili. B. Suchodolski právem namítá, že badatelé přeceňují hodnotu sebepoznání a verbál-ního vyjádření, nepřihlížejí k dalšímu vý-voji člověka, což je zvláště nesprávné při výzkumu mladého člověka. Koncepce iden-tifikace člověka s jeho aktuálními vlast-nostmi je falešná. Pravdivá by byla teh-dy, kdyby byla s to říci, jakými se lidé stávají, ne jakými jsou. Filosoficky řeče-no, jsem to, čím se stávám. Podle Sucho-dolského člověk není ve skutečnosti tak-ový, jaký je, ale jakým se stává. V této tezi vidí rozpor stanoviska sociologa, kte-rý chce vědět, jací lidé jsou, kdežto peda-gog, který vyučuje a vede, chce vědět, jací by lidé mohli být. Aktuální stav má pro pedagoga význam jen jako souhrn hnacích sil.

B. Suchodolski zcela sympaticky kriti-zuje pojetí skutečnosti jako souhrnu myš-lenek a charakteristických rysů, plodně nazírá na vývoj osobnosti. „Řekne-li se nám, že musíme znát mladé lidi, abychom je mohli vychovávat, odpovídáme: je tře-ba mladé lidi vychovávat, abychom je poznali...“⁴

Názory Suchodolského jsou cenné pře-devším tím, že umožňují kriticky analy-

² Viz jeho úvodní projev v bulletinu sociologické skupiny ÚV ČSM, č. 1, květen 1965.

³ Citovaný text, str. 3.

⁴ Citovaný bulletin sociologické skupiny ÚV ČSM, str. 6.

zovazet metodu dotazniku, která může bez-
sporu prispevat k objektivizovani hodno-
ceni zkoumanych spolecenskych jevu, ale
ktera muze byt take „exaktnim“ zdrojem
subjektivizace a mystifikace.

Konstrukter dotazniku, sondujiciho sve-
tovy nazor mladeho cloveka, nemuze od-
hlizet od faktu, zda setreny si uvedomuje
svou dimenzi budoucnosti, zda tuto bu-
doucnost vkomponovava do pritomnosti
jako urciti projekt sveho budouciho zm-
neneho ja. Sociolog zkoumajici svetovy
nazor mladeho cloveka sleduje nejen sou-
casny obraz tohoto svetoveho nazoru,
obraz mladeho cloveka, který není jen
tim, cim je, ale je i tim, cim není, cim už
nebo jeste není. Sociolog svetoveho na-
zoru mladeze musi zkoumat, do jaké míry
mlady clovek chce byt necim jinym než
je, do jaké míry se stava jinym, chce byt
tim, cim jeste není, a nechce byt, cim
pravě je. Sociolog musi tedy stav svet-
oveho nazoru prevadet do otazek dotaz-
niku jako procesovy moment.

Dotaznik jako „učebnice“, jako zakódo- vaná teorie

Pouzivame-li dotaznikove metody pri pr-
zkumu politickych, etickych, ateistickych
a jinych nazoru, lze stezí získat uprimne
a hodnotne odpovedi o vnitřnim, interio-
rizovanem světe politickych, etickych a
jinych hodnot, konstruujeme-li dotaznik
jen k účelům sondování stavu. Dotaznik
svou stavbou, formulacemi otazek musi
motivovat myšlení, hodnocení, uvědomění,
musi vyvolat myšlenkovy aktivismus sub-
jektu, aby jeho politické, filosofické, etic-
ké, ateistické a jiné postoje mohly být v-
bec sondovány. Šetreny subjekt musi byt
konstrukci dotazniku „donucen“ kriticky
si osvojovat skutečnost sveho ja, jeho sou-
vztaznost, hledat správná kritéria výpo-
vedi o sobě i o jiných či jiném, atd. Karel
Marx v minulém století projektoval roz-
sáhlou dotaznikovou anketu o postavení
dělnické třídy ve Francii. Tato akce měla
shromáždit faktické informace o situaci
dělnické třídy (bylo rozesláno 25 000 do-
tazniků), měla „přinutit“ dělnickou třídu
pochopit na základě poznání své pracovní
a životní poměry, hledat sílu k řešení
úkolů své emancipace, „vzbudit“ vůli
skoncovat s tímto stavem. Cílem dotazní-
kového šetření nebylo jen co nejpřesnější

poznání skutečného stavu, ale i pomoc
v sebeuvědomování. Marxův dotaznik
představoval jakousi kostru učebnice so-
cialismu, včetně bloku otazek k formám
boje proti kapitalismu.⁵ Současné stavby
sociologických dotazníků mají jen funkci
poznávací, nejsou „učebnici“ toho, co
zkoumají, ba naopak, chtějí teprve „učeb-
nici“ toho, co zkoumají, na základě získa-
ných empirických faktů vytvořit. Každou
„učebnici“ a jakýkoli systém poznatků je
třeba stavět nejen na empirických faktech,
ale také na teorii. Při výzkumu politických
postojů nelze zkoumat jen politické posto-
je, ale je také třeba postojem navozovat pro-
středky, kterými děláme výzkum. Dotaznik
nemůže tedy konstruovat empirik, neboť
dotaznik jako metoda poznání svetoveho
nazoru je záležitostí především teorie. Tu-
to teoretičnost dotazniku je vidět tehdy,
je-li dotaznik „učebnicí“ a vzbuzuje-li u
šetreného zájem a vůli angažovat se prak-
ticky, ne pouze mechanicky odpovídat.
I projekt dotazniku je vlastně úsilím o ve-
rifikaci určitého modelu, kategoriálního
systému, teorie, která se nevztahuje bez-
prostředně k „empirické skutečnosti“, ne-
ní jen zobecňováním faktů, ale je auto-
nomní, neboť dimenze faktů je nekonečná.

Kvantifikace jako gnoseologická nivelizace a znehodnocení originality a subjektivity v odpovědích

Dotaznik jako techniku výzkumu pokládá-
me za složitý sociolingvistický problém.
Ponecháváme stranou mnohé skutečnosti
související s faktem, že konstrukter dotaz-
niku je do určité míry ve způsobu for-
mulace otazek odcizen od každodenní řeči
šetrených jednotlivců, že se od nich liší
pojmovou soustavou i obsahem pojmů;
dále s faktem, že komplementárnost in-
formací šetrených o sobě poskytuje po-
znatky o vlastnostech, které šetření mají,
nikoliv o těch, které mohou mít, a s fak-
tem, že neexistují empirické eticko-filo-
sofické vyšetřovací metody svetoveho ná-
zoru, které by poskytlly oporu pro formu-
lování sociologických pracovních hypotéz,
atd. Chceme jen zdůraznit, že za této si-
tuace může určitá stavba sociologického
dotazniku sondujícího svetový nazor mla-
dého cloveka poskytnout zkreslené infor-
mace o mladé generaci jako nivelizované
generaci v oblasti svetoveho nazoru.

⁵ Viz o tom I. Dubská, *Dělnická anketa Karla Marxe*, Filosofický časopis, roč. 1957, č. 4.

Za naprosto nevhodnou pro výzkum světonázorových postojů pokládáme takovou stavbu dotazníku, která je kompozitem jen uzavřených otázek. Dát možnost „volného vyprávění“, volných odpovědí je základním předpokladem pro hodnocení intenzity průzkumu. Volné odpovědi zachycují situační originalitu, variabilitu situací, pluralitu chápání otázek, rovinu inteligence, stupeň schopnosti verbálně komunikovat. Předtištěné odpovědi jsou určitou „masovou“ gnoseologickou devalvací, nivelizují originalnost. „Volné vyprávění“ jako odpověď zachycuje přesnější míru pravdivosti verbálního chování a zvyšuje validitu závěrů z kvantifikace postojů šetřených jednotlivců. Odpověď „volným vyprávěním“ může být ovšem značně zkreslena v závislosti na schopnosti tázaného „verbálně komunikovat“ s konstruktérem dotazníku.

Volné odpovědi mají své stinné stránky. Mají však mnoho předností ve srovnání s předtištěnými odpověďmi, které jsou obvykle koncipovány na předpokladu sémantické totožnosti pojmů, z nichž se komponují otázky. Ve volných odpovědích se pojmy definují z hlediska jejich funkce a fungování, v nichž tázaný s nimi přijde do styku.

Dotazníky, které chtějí sondovat politické, filosofické, psychologické, ateistické či náboženské formy vědomí a v nichž se cíl výzkumu převádí, „předkládá“, „vkomponovává“ jen do uzavřených otázek, pokládáme za nedokonalé a konstrukčně vadné. Otevřená otázka umožňuje „volnější“ projev bez sevření do dvou či několika možností, symbolizuje tázanému, že je tázan na něco, co nelze kvantifikovat. Je opakem extenzivního přístupu, nevylučuje krajní polohy, ale umožňuje jejich kontinuitu s normální polohou, která se vyskytuje nejčastěji. Vyžaduje introspekci, tázaný je nucen pozorovat ve dvou různých zorných polích, přičemž kritické sebepozorování vede i ke kritickému pozorování jiných, pozorovací chyby respondenta jsou menší, protože jsou „uvědomělejší“. Otevřená otázka je formou kontroly údajů o rozložení četností odpovědí, ilustruje paradox, kdy kvantitativní „ano“ je svou kvalitou a obsahem „ne“, ilustruje dále stupeň, míru „ano“ a „ne“, jejich polaritu i vzájemný přechod, atd. „Volné vyprávění“ je nejlepší polytomickou od-

povědí, je nejvhodnější předtištěnou kafeťeríí, protože není vůbec předtištěna.

Volné otázky jsou však při praktickém výzkumu velmi problematické, nemají-li respondenti zájem o sondované otázky, jsou-li unaveni. Nevýhodou volných otázek je obtížná klasifikační analýza, jejich kvantifikace, neboť mají nestejnou gnoseologickou hodnotu, často nesrovnatelnou, nezařaditelnou. Jejich neekvivalenčnost není převeditelná na registrující ekvivalentní jednotu, atd.

Proto soudíme, že pro výzkum světonázorových postojů dotazníkem je zásadně nutná kombinace kvalitativních a kvantitativních informací, kombinace „volného vyprávění“ s uzavřenými otázkami. Soudíme, že každá alternativní předtištěná odpověď musí být verifikována volnou otázkou anebo širší kafeťeríí, „číslnou stupnicí“, aby bylo možno vyhodnotit intenzitu postoje. Soudíme, že největší předností otevřených otázek při výzkumu světového názoru mladé generace je možnost odkrýt fakt, že subjekt je velmi málo obeznán se svým vnitřním světem, je překvapen obtížností referovat o sobě, když se tak snadno „referuje“ o jiných, poznává složitost poznání vlastního já, poznání, v němž máje vědomí zkoumá moje vědomí, kdy já je předmětem „rozboru“, objektem pozorování a hodnocení samého. Čím hlubší je tento pohled na sebe sama, tím více je odhalována iluze o snadnosti jednání, neužitečnosti světonázorových norem, filosofie, etiky, politiky atd.

S problémem nedoceňování volných odpovědí v současné stavbě dotazníků souvisí i velmi nevhodná formální úprava dotazníků, která zvláště bije do očí, chce-li zkoumat ve vědomí mládeže intenzitu některých světonázorových norem. Na každém dotazníku je vidět, že slouží především úkolům výzkumu a nerespektuje dostatečně osobnost šetřeného. Na povrchu každého dotazníku je les čísel, kódů, čtverečků, sloupců, čar, prostorů, což vše působí chaoticky. To je základní překážka, kterou mezi sebe a šetřeného jednotlivce postavil konstruktér dotazníku. Má-li šetřený odpovídat, musí mít především pocit, že odpovídá jako jednotlivé neopakovatelné individuum, mimo jiné také hlavně pro sebe a sám sobě. Je-li dotazník hustě zalesněn čísly, těžko se respondent orientuje v ploše, je stále ve

střehu, aby neudělal chybu v něčem, co vůbec nesouvisí s jeho odpovědí, ale co snižuje hlavně psychologickou hodnotu této odpovědi. Les čísel je zábranou v dialogu tázaného s jeho já i s konstruktérem dotazníku. Autor dotazníku instruuje šetřeného jednotlivce, kam má zanést své „niveleizované“ ano či ne, sondovaný vidí, jak se jeho „ano“ znehodnocuje či demokratizuje, je-li položeno rovno číslu jedna, jak je stírána jeho originalita, jak bude záviset jen na kvantitě odpovědi a nikoliv na kvalitě. Co na takovém „ano“ či „ne“ záleží, táže se šetřený sám sebe. Tato reakce vede k nehlubokému vyplňování a volbě. Jestliže ovšem konstruujeme dotazník tak, že prokládáme uzavřené otázky otevřenými, částečně odstraňujeme reakci šetřeného, který se poněkud skepticky staví ke „kroužkování“ čísla odpovědi jako vlastní odpovědi.

Soudíme, že při výzkumu „subjektivitu“ subjektu se nemají tisknout dotazníky, v nichž les čísel je zábranou v komunikování šetřeného subjektu se sebou samým i s autorem dotazníku. Čísla a kódy, manifestující potřeby vstupu do děrnostitkových či samočinných počítačů, činí z dotazníku nepřívětivý formulář, v němž především mám za úkol zkontrolovat úplnost údajů, sledovat, abych nepřehlédl nějakou informující poznámku, atd. Může se sondovaný vůbec soustředit na hlubší volbu? Veškeré složité operace s dotazníkem činí pro tázaného obtížnějším dát úplnou a adekvátní odpověď, promýšlet fakta v jejich vztahu k něčemu, co je opakem faktů, k podstatě. Význam a hodnota odpovědi jsou „demokratií čísel“ snižovány, protože snad každý šetřený ví, že matematická statistika není vědou o významech a hodnotách.

Podoba, tvárnost, vzhled formulářů, dotazníků je velmi důležitou stránkou výzkumu světonázorových postojů, v nichž nejde jen o kvantifikaci, o skalarizaci, sumaci četností jednotek či dvojek, ale i o kvalitu, původnost, neopakovatelnost individuální originality, a podobně.

Závěrem těchto několika poznámek ke stavbě dotazníků pro výzkum světonázorových postojů ještě jednu poznámku k tzv. globálním otázkám, bez nichž se

v sociologii světového názoru za daného stavu studia těchto otázek vůbec neobejdeme. Globální otázky jsou v příručkách sociologických výzkumů většinou posuzovány jako nevhodné.⁶ Globální, „neurčité“ otázky je nutno volit zvláště při sondování sociálně psychologických názorů. Nedomníváme se, že tyto globální otázky jsou zcela nevhodné, neboť mnohé názory člověka jsou globální, neurčité, nekonkrétní. Jsou takové, a jako takové jsou tyto „neurčité“ názory jako určité normy a stavy zcela „určité“, „konkrétně“ pocíťovány, neboť jsou určitou „globální“, „neurčitou“ světonázorovou skutečností. Jsou to určité celkové stavy, nálady, názory se silnými iracionálními prvky, s určitým volním zaměřením, které jsou sotva vždy „racionálně“ analyzovatelné a převaditelné do naprosto nesugestivních, jednoznačných a neglobálních otázek. Z odpovědi na globální otázky můžeme soudit o určitém světonázorovém ladění a orientaci, o určité „světonázorové syntéze“, o typu myšlení, citění a volního jednání. Běží zde samozřejmě o závěry, které jsou spíše pracovními hypotézami pro další průzkumy a výzkumy. Avšak tyto závěry si musíme opatřit, abychom mohli vypracovat určitou obecnou typologii globálních názorů a postojů a na základě této globální typologie sondovat „neglobální“ postoje, představy a pocity. Při těchto globálních otázkách lze jistě volit předtěstěné polytomické a nikoli dichotomické odpovědi.

Je subjekt jako jedinečná kvalita kvantifikovatelný?

„Hlasy se mají cenit, ne počítat,“ napsal známý německý básník. Subjekt jako hodnota ve své ontologické podstatě není absolutně „měřitelný“ a srovnatelný. Žádný subjekt není absolutně stejnorodý s jiným, matematicky neosobní, kvantifikovatelný. Proto žádná statistická sumace neodráží plně světonázorovou spojitost lidských individuů, neboť lidé si nejsou absolutně rovni sociálně, kulturně, vědomostmi. Neexistuje sociální kvantitativní atomismus.⁷ Na tomto místě chceme ještě jednou zdůraznit následující fakta. Sociologickými

⁶ Viz např. V. Lamser, *Základy sociologického výzkumu*, Praha, Svoboda 1966, str. 104.

⁷ J. L. Fischer ve svých *Třech stupních* (Blansko 1947) a posledně ve své stati *K sociologii*

mládeže (ve sborníku *Aktuální problémy sociologie mládeže*, Sociologické akademie, Ostrava 1965) zdůrazňuje nebezpečí „magie čísel, jakoby byla kvintesencí vši vědeckosti...“ (tamtéž, str. 6).

výzkumy ani zdaleka plně nevystihneme realnost subjektů, subjektivnost subjektu, která není dostatečně přístupná našemu předmětnému zkoumání. Některé nejniternější představy, postoje, zkušenosti, které lze zkoumat do určité míry introspekci, se nám nestávají zřejmým předmětem zkoumání, poněvadž se často vůbec neobjektivují. Nemůžeme-li je zpravidla pozorovat jako „projev“, jako objektivaci, znamená to, že subjekt nemůže být objektem sociologického zkoumání. Subjekt není totiž nekonečné kontinuum, nekonečná mnohost nepředmětného a neobjektivovaného dění. Jeho základní zkušenosti jsou předmětného charakteru, jeho já je spjata s konkrétní skutečností, já nelze vyjmout ze sociální gravitace, ze sociálního kontextu. Sociologie není s to podat totální fotografii, celistvý snímek subjektu, který se dá portrétovat ve své vnitřní dimenzi jen z velmi nesnadno přístupných stran. Neboť každý subjekt je něco jedinečného, individuálně originálního, radikálně neanonymního, subjekt i v „masové společnosti“ obsahuje pól desanonymního, intimního, privátního atd., a to zvláště ve svém „reflexivním já“. Směřuje-li vědecké poznání především k adekvátnímu poznání, pak se ve své analytické části nemůže vyhnout konkrétní existenci subjektu jako originální totality myšlení, citění a vůle, totality mimo jiné neopakovatelné a jedinečné. Proto z této totality nemůžeme v abstrakci v nejvyšší míře vydělit všechny vztahy, neboť tato totalita je kvalitativně nekonečností, která své „vnitřní děje“ plně neobjektivuje, ani není často schopna své vnitřní dění formulovat v odpovědích na volné otázky sociologa. Vztahy subjektu k sobě samému nejsou vždy „praktické vztahy“, předmětné, funkcionální. Je-li subjekt (osobnost) také kvalitativní „substancí“, není a nemůže být matematickou jednotkou stejnou jako každá jiná v určitém kvantitativním celku. Jestliže tedy subjekt má kvalitativní určení, je také celkem sám o sobě, jeho vztahy nelze plně převést na kvanta a upravit si je tak pro matematické vyjádření. Subjekt i ve své objektivaci není plně matematicky „manipulovatelný“, neboť je specializovaný tvor jako jedinečná individualita. Konstruovat takové otázky, které by postihly tuto di-

menzi subjektu, je značně obtížné, ne-li vůbec nemožné. Profesor Suchodolski na tento fakt upozorňuje: „Snažíce se objevit autentický život, jehož exteriorizovaný život je jen vyjádřením jeho formy a někdy jeho protikladem, bereme na sebe úkol plný obtíží a rizika.“⁸

B. Suchodolski diferencuje a odděluje člověka „vnitřně opravdového“ a člověka skutečného. Podle Suchodolského člověk skutečný je v podstatě jen zvnější člověk, člověk jednající.

Seberealizace člověka je jednotkou vědomí i objektivací vědomí. Stěží lze odpovědět na otázku, co je vnitřně „opravdový člověk“ na rozdíl od „člověka skutečného“, chápeme-li skutečného člověka jen jako jednajícího člověka a „vnitřně opravdového člověka“ jako člověka majícího jen názory. Takové abstrakce se musíme vzdát. Polarita „krásné duše“ (jogín) a „komisaře“ je extrémní kategoriální polaritou, skutečný člověk osciluje mezi těmito póly, ale není abstraktní jednotou jejich nejkrasnějších pólů.

Při řešení této otázky je nutno vzít v úvahu, že „individua vždy a za všech okolností vycházela ze sebe“, nejsou jedinečná, navazují určité vztahy, nejsou čistá já. Exteriorizace jako vznik „skutečného člověka“ z člověka „vnitřně opravdového“ není tedy jen záležitostí individua. Individuum je v sociální vazbě na systém institucí, systém moci, na vztahy makrosvěta, v rámci vztahů systému se individuum zvnější, zpředměťuje, politicky jedná. Tyto vztahy lze kvantifikovat a měřit.

Obtížnost interpretace dotazníkového průzkumu

Dimenze faktů, které si dotazníkem opatřujeme, je nekonečná. Obecnou světonázorovou charakteristiku šetřených jednotlivců nemůžeme získat v dostačující míře z dotazníku jako zdroje určité informace. Například z odpovědi na otázku „Je naše mládež skeptická či optimistická?“ při uzavřené otázce: 1. skeptická, 2. optimistická, nelze soudit, že většina mládeže je skeptická nebo optimistická, neboť adjektivní určení skeptický či optimistický musí být postaveno do konfrontace s dalšími charakterizačními určeními, abychom

⁸ Citovaný text, str. 5.

poznali míru dominantnosti skepse či optimismu v řadě dalších charakteristických rysů. Musíme mít stále na zřeteli, že celková světónázorová charakteristika nemůže být redukována na dvě polaritní adjektiva, ale je celkem mnoho rysů a podstatných znaků, které se liší svou mírou platnosti, adekvátnosti a obecnosti. I relativně nejširší světónázorová charakteristika je syntézou, která obsahuje redukci; proto čím širší je rozsah světónázorového určení, tím méně trpí toto světónázorové určení redukcí a tím více je aproximativní.

Sociologický výzkum pomocí dotazníkové metody nemůže být interpretován plně, je-li proveden jen jednou, neboť chybí určitá základna pro srovnání. Opakování tohoto šetření je předpokladem adekvátnější interpretace, určení intenzity postojů, směru vývoje názorů, atd.

Závěry ze získaných kvantitativních hodnot nemohou být absolutní, neboť sumace individuálních názorů není vždy názorem „masy“. Je zřejmé, že při určitých konfliktních situacích „aktivní elita“, „skupina“ anebo i agresivnější vrstva může zhodnotit nebo znehodnotit chování lidí méně aktivních, méně agresivních anebo lhostejných.

Na odpovědi v uzavřených otázkách (redukce odpovědi trpí apriorismem) lze nahlížet jako na určité „volební výsledky“. Je-li mínění, rozhodnutí, nazírání vykrystalizováno, jsou kategorické neboli dichotomické otázky (ano, ne) vhodné, postojové stupnice lze zredukovat. Nejsou-li však názory vyhraněny, musí být škála postojů dostatečně diferencována, neboť komplikované mínění a názory šetřených nelze sondovat formou referenda, plebiscitu a cestou „voleb“. Každé ano při nevykrystalizovaném mínění obsahuje určitou míru ne, někdy ano je vlastně ne, což bychom mohli ilustrovat na mnoha příkladech.

Není-li zjištěna informovanost šetřených jednotlivců, vnucujeme jim předtíštěnými otázkami určité postoje, nemůžeme zjistit intenzitu názorů, nezachycujeme doprovodné chování apod. Lze říci, že při výzkumu postojů některé předtíštěné odpovědi v dotazníku vnucují postoje, zjednodušují volbu tázaného, ulehčují mu tuto volbu, neboť nemusí formulovat odpověď sám. Při výzkumu postojů je v pod-

statě nutno pokládat dotazník s předtíštěnými odpověďmi za metodu verifikační, odhlížející od konkrétní určitosti názorů a zachycující nikoliv skutečné slovní projevy, mínění, ale pouze projevy souhlasu a nesouhlasu s jedním ze dvou nebo více předložených názorů.

Výpovědi šetřených jednotlivců o sobě nejsou plnou informací o těchto jednotlivcích, neboť se v nich přiznává, co je, působí a je vnímáno. Nepřiznává se mnohé, co je, působí, ale není vnímáno. Výpověď mladé generace o sobě je jen informace o tom, co si mladá generace uvědomuje. Proto sociolog při vyvozování závěrů nesmí ztratit s očí, že existují i další toky informací a cesty zjišťování toho, co působí na mládež, aniž si je mládež vědoma působení těchto činitelů. Nejsou-li výpovědi o sobě plnou informací o sobě, je zřejmé, že logika sociologického zobecnování, stojící na tzv. důkazu „ex consensu gentium“, se deformuje logikou tohoto důkazu. Žádný názor nebo přesvědčení, byť sebevíce rozšířené, jako např. přesvědčení o zemské gravitaci, nemají váhu samy od sebe, nemají kritéria pravdy v sobě. Názor velmi univerzální (souhlasné mínění) nemusí být pravdivý, může ukazovat na všeobecné „mýlení se“, nesprávné poznání, hodnocení. Pravda se netvoří jen souhlasem většiny — to by znamenalo, že k důkazu sociologicky pravdivého závěru stačí subjektivní kritéria. Omyl se nikdy nestává pravdou, i když jej sdílí mnoho lidí. Souhlas většiny není proto dostačujícím kritériem sociologické pravdy o existenci určitého jevu. Proto se nedá plně věřit např. výpovědím vysokoškoláků, vypovídají-li o sobě převážně jako o subjektech apolitických a zároveň optimistických, apod. Především proto, že sbíráme a třídíme názory o sobě u těch, kteří nejsou v diagnóze sebe sama „odborníci“. Dále také proto, že každý šetřený subjekt si o sobě vytváří obraz proměnlivý, tedy jeho obraz o sobě je neukončený, nedořešený, procesový. I když vypovídá subjektivně upřímně a pravdivě, jeho výpověď je problematickou informací. Strojová kvantifikace postojů nám dává obraz o stavu, nikoli o procesovém proměnlivém obrazu o sobě samém.

Sociolog, který chce z dotazníku poznat „člověka vcelku“, je maximalista. Mladý

člověk nemůže být vysvětlen jednoduchými formulami sociologie, neboť je složitou bytostí. Každá stránka této bytosti je předmětem samostatné vědy, která ji exaktně analyzuje. Proto je nesprávná izolace sociologických výzkumů od společenských teoretických i empirických psychologických věd, od biologie atd.

Sociologické určení člověka je privilegování určitých aspektů. Člověk charakterizovaný kategoriemi sociologie je redukován do sítě sociologických kategorií, do sítě, v níž chybí dimenze etická, filosoficko-antropologická, biopsychická, fyziologická atd. Proto je nutno docenit analýzu objektivních činitelů ekonomických, sociálních, kulturních atd. a jejich vliv na subjektivní názory, neboť obecná historie je vkomponována do vědomí jednotlivce, jeho ideje, názory neexistují bez vazby na veřejné mínění, apod. Obsáhnout v totalitě určení mladého člověka, to je problém syntézy a integrace poznatků o něm ve všech vědách, které ho mohou jednostranně biologizovat, ekonomizovat, iracionalizovat atd. Ale kromě toho je to i problém interpretace mladého člověka v jeho rozporném pohybu, v němž každá etapa jeho vývoje má mnoho tendencí, z nichž si mladý člověk vybírá, neztotožňuje se se všemi, projektuje nové atd. Proto sociologický obraz mladého člověka nemůže být ztuhlý, ale spíše musí směřovat k hledání neoptimálnější varianty, modelu. Ne statičnost, ale dynamičnost musí být obsažena v obraze o mládeži, neboť zkušenost mladého člověka je neuzavřená. Může se vyvinout ke kvalitativně jiné zkušenosti. Každé sociologické zobecnění je tedy omezeno a nemůže být zcela spolehlivým základem pro prognózu o budoucím světě dospělých z tohoto světa mladých. Z toho vyplývá relativita našeho sociologického určení.

Při analýze kvantitativních dat dotazníkového šetření je nutno se vyhnout nebezpečí krajního matematického formalismu. Počítač nesmí diktovat rozum sociologovi, neboť počítač není „absolutním pořádkajícím rozumem“. Informace z dotazníků nedostačují. Vše, co víme o mládeži, není nám sděleno mládeží. Data o světovém názoru mládeže nám nemůže sdělit jen mládež. Mládež není jen „bytí od sebe“, ale i bytí „odjinud“.⁹ Proto jsou pro sociologa důležitá i mimosociologická

data. Tedy nejen souhrn dat o vnitřním světě subjektů, ale i souhrn dat o vnějším prostředí, vnějším světě těchto subjektů. Neboť jen souhrn dat o „vnějším světě“ jako jednání subjektů umožňuje odhalit míru „špatné informace o sobě“, míru chybnosti názorů neodborníků v poznávání sebe sama, atd. Věříme-li příliš, že kvantitativní údaje o rozložení četnosti odpovědí obsahují v sobě základní výkladové teze, závěry pro extrapolaci, dostáváme se do situace, kdy se strojová kvantifikace může stát bariérou hlubší interpretace. V ní totiž nejsou konečné normy, např. pro to, co dělat. Je nutno docenit autonomnost teorie a metodologie, jež vždy kladou důraz na hypotetickou pluralitu a rovnost hypotéz. Sociologické exponování samočinných počítačů je zdravé. Avšak umění tázat se nejen šetřeného jednotlivce, ale i počítače je prvořadá oblast, v níž sociolog manipuluje s počítačem a ne počítač se sociologem. Počítač nemůže nahradit sociologovu badatelskou intuici, ani ars inveniendi.

Při interpretaci výzkumů politických postojů dotazníkem je zvláště nutno zachovávat nejvyšší míru obezřetnosti a opatrnosti. Polský sociolog politiky J. J. Wiatr zdůrazňuje tuto opatrnost dvěma důvody: za prvé tím, že tu jde o hromadné, kolektivní postoje či rozhodování, a za druhé tím, že izolované výpovědi nemůžeme mechanicky interpretovat jako postoje v přirozených situacích. Podle autora knihy *Sociologia zaangażowana* každý sociologický experiment imituje přirozené podmínky, a sociologické výsledky bádání — na rozdíl od bádání v přírodních vědách — nelze často porovnat se skutečností. Proto se právem ptáme: Jak se zrcadlí jednání a postoje sondované skupiny v normálních podmínkách v jednání sondované skupiny v podmínkách experimentu? Obtíže interpretace a extrapolace dat získaných o politických postojích v podmínkách experimentu jsou konkrétně v tom, že 1. šetřený jedinec je v uměle vytvořené situaci, jež je vlastně souborem otázek k politickému jednání a chování; 2. na rozdíl od přirozeného experimentu nemůžeme v podstatě kontrolovat tuto umělou situaci, neznáme, od čeho vlastně v ní abstrahujeme; 3. šetřený jedinec odpovídá v izolaci od těch skupin, k nimž normálně náleží, ne-

boť „je součástí nové skupiny, vytvořené ad usum bádání: totiž částí statistické reprezentace.“¹⁰

J. J. Wiatr zdůrazňuje: „Nevíme, nakolik situace experimentu vyrazuje šetřeného z normálního prostředí a činí jeho výpovědi netypickými pro skupinu, kterou má šetřený údajně reprezentovat.“¹¹ Wiatr však není přílišným skeptikem v oblasti výzkumu politických postojů technikou dotazníku nebo ankety. Vyslovuje zajímavý a podnětný názor, že jednání lidí v podmínkách experimentu (zvláště při výzkumu anketou a dotazníkem) je tím více jednáním politickým, čím více otázky, které experiment řeší, mají politický charakter.¹² Dotazník jako technika výzkumu má nejslabší stránku v tom, že vytrhává šetřeného jednotlivce z tzv. institucionálního kontextu. Institucionální kontext, v němž se chování děje, je částí objektivní situace, která určuje to, jak lidé jednají i co jejich jednání znamená.¹³

Zdá se, že sociologové doposud chybovali v tom, že nezkoumali technikou dotazníku sociologickou techniku dotazníků. Mnoho se zkoumá dotazníkem, ale málo se zkoumá dotazník. Snad je anketománie nejlepším předpokladem pro správné zhodnocení této techniky a vyléčení kritériové choroby interpretací dat, opatřených dotazníkem.¹⁴

Резюме

Jaroslav Krejčí: Konstrukce a interpretace anketního listu jako metoda výzkumu mívovozzření

Содержание этой статьи можно в краткости резюмировать в следующие тезисы. Анкетный лист как метод исследования мívовоззрения исполняет функцию течения информации обратной увязкой. Интерпретация дат, установленных анкетным листом бывает усложненной, так как социологией до сих пор не были формулированы критерия экстраполяции вербальных точек зрения на невербальное поведение. Социология не должна априорно исходить из предположений, что молодые люди знают про себя правду, она не должна переоценивать качество устного высказывания. Конструктор анкетного листа должен понимать молодого человека в ходе процесса, устанавливать не

только, чем он есть, но наоборот, кем он становится и кем он может быть. Анкетный лист должен выполнять и функцию «учебника», он является средством мотивации практической ангажированности, точки зрения не зондирует, но наводит. Он является формой засвидетельствования определенной категориальной системы, определенной теоретической системы а не только средством установления состояния мívовоззрения. Завершенные ответы и их квантификация обеспечивают и инвентаризуют оригинальность и единичность исследуемых субъектов. Анкетный лист, являющийся только сложным словом завершенных вопросов не годится для исследования мívовоззренческих вопросов. Формальная и содержательная сторона анкетного листа должна уважать личность исследуемого как неповторимое индивидуум, передупируемое на «нивелирующий помер один». Субъект как единичное качество не является абсолютно квантифицированным и математически манипулированным. Интерпретация дат, приобретенных анкетным исследованием является довольно трудной, а каждый синтез редукционным. Более адекватная интерпретация предполагает повторное исследование. Нам не известна интенсивность информированности и выбора расследуемых. Расследования говорят только о том, что осознают, не о всем, что на их взгляды воздействует. Все, что знаем, или должны знать о мívовоззрении молодежи, не может быть молодежи сообщено. При исследовании политических точек зрения нельзя абстрагировать от институционального контекста индивидуума. Социологическое определение мívовоззрения молодого человека является привилегией определенных аспектов, является частичным, отсутствует в нем этический, исторический, философско-антропологический и физиологический размер.

Summary

Jaroslav Krejčí: Construction and Interpretation of the Questionnaire as a Method of Research into the View of the World

The contents of the present paper may be briefly summarized in the following theses:

The questionnaire as a method of research into the view of the world performs the function of the flow of information by means of feed-back. The interpretation of the data ascertained by the questionnaire is rendered difficult or impossible, since, so far, sociology has not yet formulated the criteria for extrapolating verbal attitudes to non-verbal behaviour. Sociology must not a priori proceed from the assumption that young people know the truth about themselves. The designer of the questionnaire terms of a process; he must ascertain not

je rozpracován v cizí literatuře. Teorie struktury dotazníku а теорие dotazování vůbec je zpracována v Königově sborníku *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, I. svazek, Stuttgart 1962. Sociolog světového názoru se neobejde bez znalosti základních poznatků obecné sociologie, které jsou popsány v Rubinštejnových *Základech obecné psychologie*, Praha 1964.

⁹ K. Marx – B. Engels, *Spisy III*, Praha 1958, str. 447.

¹⁰ *Sociologia zaangażowana*, Varšava 1965, str. 130.

¹¹ Tamtéž, str. 130.

¹² Tamtéž, str. 131.

¹³ Tamtéž, str. 128.

¹⁴ Anketománie samozřejmě souvisí i s obecně nízkou znalostí sociologie jako vědy konkrétní i vědy vůbec. Problém, o kterém zde uvažujeme,

only what he (she) is, but what he (she) is becoming, what he (she) may become. The questionnaire must also perform the function of a "textbook", it is a means of motivating practical commitment; it not only investigates attitudes but also evokes them. Besides being a means of ascertaining the condition of the view of the world, it is a form of verifying a certain categorial system, a certain theoretical system. Closed answers and their quantifications impair and level out the originality and individuality of the examined subjects. The questionnaire, which is nothing more than a collection of closed questions, is not suitable for investigating the problems of the view of the world. The aspects of form and content of the questionnaire must respect the personality of the subject as a unique individual who cannot be reduced to an "equalized number one". It is absolutely impossible to quantify and

mathematically manipulate the subject as a unique quality.

It is difficult to interpret the data obtained through a research carried out by means of questionnaires. Every synthesis means a reduction. A more adequate interpretation presupposes repeated researches. We do not know the level of the subjects' knowledge and choice. The subjects make statements only about what they are conscious of, not about everything that affects their views. All we know or should know about the young people's view of the world cannot be communicated by the young. In investigating the political attitudes, it is not possible to abstract from the individual's institutional context. The sociological definition of the young man's (woman's) view of the world is privileging certain aspects, it is partial, it lacks the ethical, the historical, the philosophico-anthropological, the biopsychical and the physiological dimensions.

Použití informačních testů homogenity při výzkumu vysokoškolských studentů

V tomto příspěvku chceme upozornit na použití jedné metody matematické statistiky při zkoumání empirických dat sociologických výzkumů. Jde o možnost využití statistik konstruovaných na základě teorie informace pro testy homogenity statistických rozložení. Této metody bylo použito ve výzkumu vysokoškolských studentů, realizovaného v roce 1966 Ústavem marxismu-leninismu pro vysoké školy v Praze.

Základní soubor a výběrový soubor

Výběrový soubor, jehož elementy byly objektem výše uvedeného sociologického výzkumu, byl tvořen 2726 posluchači 1. ročníků devatenácti záměrně vybraných fakult vysokých škol. (Základní soubor = 23 539.) Analýza předcházející volbě charakteru výběrového souboru i charakteru výběrového řízení vyústila v závěr (detailně popsán v projektu výzkumu), že není vhodné ani účelné uvažovat o realizaci výzkumu na celém základním souboru, ani na jeho části, vybrané např. prostým náhodným výběrem, že není účelné brát v úvahu všechny drobné skupiny podle lokalit i studijních specializací. To vedlo k záměrnému výběru podle

dvou hlavních diferenčních kritérií — typ fakulty, lokalita. Výběr se opíral o dvě základní hypotézy:

a) V určitých elementech existují významné rozdíly mezi studenty fakult rozdílného odborného zaměření.

b) V některých elementech existují rozdíly mezi studenty studujícími na vysokých školách, vybudovaných po roce 1945 a umístěných v malých, z daného aspektu marginalních lokalitách, a mezi studenty studujícími na vysokých školách s dlouhodobou tradicí, umístěných v centrálních městech s rušným akademickým i vědeckým životem, v lokalitách, jež jsou centrem politického, hospodářského i kulturního života.

Tyto výchozí hypotézy byly determinantou voleb jednotlivých typů fakult a lokalit, a to tak, aby bylo možno provést srovnání v obojím směru.

Tak bylo záměrně vybráno devatenáct fakult pěti typů odborného zaměření (z celkového počtu 89 fakult 27 vysokých škol v ČSSR). Ve vybraných fakultách (viz v přehledu v tabulce 1) bylo náhodně vybráno dohromady 2850 posluchačů československé státní příslušnosti, kteří v roce 1965/6 navštěvovali 1. ročník řádného studia. (Výzkum byl realizován u 2726 studentů, tj. 95,7%.)

Při volbě fakult hrály svou roli i zkušenosti

Struktura výběrového souboru

Fakulta	Praha	Bratislava	Olomouc	Plzeň	Košice Prešov	+Součet
Strojní	150	150	—	140	168	608
Politické ekonomie	150	150	—	—	—	300
Přírodovědecká	150	150	150	—	144	594
Lékařská	150	150	150	150	150	750
Pedagogická	150	—	150	150	150	600
Součet	750	600	450	440	610	2.850

nosti z jiných prací o vysokoškolských studentech (jejich seznam je uveden v bibliografii projektu výzkumu), a dále i subjektivní názory členů pracovního týmu.

Málokdy bývá v sociologickém šetření vhodné použít záměrného výběru. Nebezpečí spočívá hlavně v tom, že při interpretaci se často zapomíná na omezení, která s sebou záměrný výběr nese, a již jen tento moment je potenciálním nebezpečím nesprávné interpretace empirických dat a formulace nesprávných, nepodstatných závěrů. Při interpretaci výsledků záměrného výběru lze generalizovat, avšak pouze ve výjimečných případech. I v tomto výzkumu lze zobecnit některá fakta pro celé studentstvo, avšak mohou to být úvahy jen některých typů (např. srovnávací) a je třeba při tom zachovávat značnou opatrnost.

Cíle výzkumu

Smyslem a cílem naší aktivity bylo nalézt ty parametry struktury činnosti studentů, které výrazně diferencují jednotlivé fakulty navzájem, ale které jsou společné pro určitá seskupení fakult, a též nalézt znaky, které nediferencují fakulty vůbec, nebo naprosto nevýznamné. Šlo tedy, mimo jiné, o zjištění, ve kterých ze zjišťovaných znaků se studenti devatenácti záměrně vybraných fakult sobě nejvíce „podobají“.

Z aspektu merita výzkumu jsme předpokládali, že celý soubor se bude projevovat jako nehomogenní, tj. že rozložení studentů na fakultách podle konkrétních znaků budou značně rozdílná.

Položili jsme si tedy zároveň novou otázku, která vlastně vyplývá z původně stanovených hypotéz (a), (b) (viz výše): zda je tu nějaký homogenizační činitel, zda lze celou původní skupinu fakult, u níž předpokládáme heterogennost, rozložit na podskupiny, které by již byly homogenní. Přitom nás ovšem nezajímaly libovolné skupiny, ale takové, které odpovídaly naší pracovní hypotéze a které se daly rozumně vysvětlit.

Vytvořili jsme podskupiny podle a) *lokalit* [fakulty umístěné v Plzni, Praze, Olomouci, Bratislavě, Košicích + Prešově], b) *oborů studia* [fakulta strojní, přírodovědecká, lékařská, pedagogická a fakulta politické ekonomie].

Výchozí hypotéza spočívala v tom, že obor studia by měl být relativně silným homogenizačním faktorem, neboť lze předpokládat, že již sama volba stejného typu fakulty je předpokladem určitých shodných rysů struktury osobnosti, jež jsou společným studiem neustále upevňovány. Současné zkoumání podsouborů podle lokalit bylo spíše doprovodným jevem procedury zkoumající první hypotézu. Mělo ve většině případů první hypotézu nepřímo podpořit, v některých konkrétních případech pak upozornit na faktory, které jsou homogenizovány seskupením podle lokalitního ukazatele. (Technická stránka této části spojení s druhou hypotézou proběhla se zanedbatelnými finančními náklady.)

Z určitého hlediska nás samozřejmě zají-

mal i samotný fakt frekvence výskytu v jednotlivých kategoriích zkoumaných znaků, a to četnosti jak v jednotlivých souborech samotných, tak ve skupinách, které vznikaly procesem homogenizace. O problémech s tím spojených se však zde nebudeme šířit.

Teprve na základě zjištění těchto typů mohlo být uvažováno o případných obecnějších tvrzeních o studentstvu. Z hlediska metodického jsme pohlíželi na jednotlivé fakulty jako na devatenáct základních souborů, v nichž je provedeno devatenáct vzájemně nezávislých náhodných výběrů. Každý náhodný výběr tedy vypovídal o určité fakultě a prostřednictvím těchto výběrových souborů jsme mohli provést srovnání příslušných devatenácti základních souborů.

Statistická procedura

Řešení sociologického problému popsaného v druhé části bylo provedeno za pomoci procedury testování statistických hypotéz. Jelikož popsaná úloha se zdá být velmi důležitá i v přenesení do jiných společenskovedních výzkumů, neboť umožňuje srovnávání souborů a jejich kategorizaci, a jelikož její použití není příliš rozšířené, věnujeme tu několik řádek popisu její matematicko-statistické paralely. K tomu účelu zde zavedeme některé pojmy, které korespondují se sociologickými pojmy používanými v první části.

Skupinu souborů (dvou či více) považujeme za statisticky homogenní, jestliže můžeme předpokládat, že statistická rozložení zkoumaného znaku jsou shodná, tj. jsou stejného typu a jsou určena stejnými parametry. V našem případě jsou soubory fakultami a zkoumaný znak je kvalitativní, který může nabývat dvou nebo více možných hodnot. Statistické rozložení ve třídách (kategoriích, hodnotách) můžeme tedy považovat za multinomické (pro dostatečně velké základní soubory) a jeho parametry vyjadřují pravděpodobnosti (resp. relativní četnosti) výskytu znaků v jednotlivých třídách. Homogenita skupiny souboru znamená tedy, jinými slovy, že percentuální zastoupení jednotek souborů v jednotlivých třídách je stejné nebo málo odlišné. To dále znamená, že soubory považujeme za statisticky homogenní, jestliže můžeme předpokládat, že jsou všechny vytaženy ze stejné populace. Jestliže soubory jsou určeny nějakým identifikačním ukazatelem (např. v našem případě určitým typem fakulty) a jestliže statistická rozložení v nich jsou shodná, pak máme důvod se domnívat, že společná vlastnost všech souborů, která určuje seskupení, je homogenizačním činitelem, a jednotlivé soubory ve skupině se nemusí dále dělit na skupiny menší. To umožňuje také rozumnou interpretaci marginálního rozložení.

Naproti tomu považujeme skupinu souborů za statisticky heterogenní, jestliže některý z nich má rozložení s jinými parametry než ostatní. V tomto případě si lze klást další otázku, který soubor či která podskupina homogenitu narušuje a musí být z celé skupiny vyčleněna.

Předložené úvahy vedly u většiny sledo-

vaných hledisek ke stanovení těchto simulánních hypotéz:

1. Celý soubor devatenácti fakult je nehomogenní.

2. Skupiny fakult stejného typu oboru studia jsou homogenní.

3. Seskupení oborů studia základních celků je nehomogenní.

Jako další homogenizační činitel bylo sledováno lokální seskupení.

Verifikace či odmítnutí těchto hypotéz byly provedeny na základě dat získaných statistickým testem, jenž byl odvozen na základě teorie informace (Kullback 1959).

Tento test umožňuje současná prověření všech hypotéz uvedených pod body (1), (2), (3). [Bod (2) obsahuje v sobě tolik hypotéz, kolik je utvořeno skupin.] Statistiku pro (1) lze rozložit na součet nezávislých statistik pro (2) a (3); tyto jsou ovšem zajímavé jen za předpokladu (1), který však byl ověřen ve všech případech.

Vzhledem k tomu, že tvar těchto statistik lze získat jednoduchým zobecněním jednoho případu z citované Kullbackovy knihy, neuvádíme jej zde. Tam jsou též odvozeny matematické základy metody, jejich teoretické rozložení a základní vlastnosti. Jelikož asymptotické rozložení je tu χ^2 -kvadrát, postačí pro testovací postup našich hypotéz běžné tabulky tohoto rozložení. Výhoda této procedury je též v tom, že výpočet hodnot testovaných kritérií je jednoduchý; jsou to sumy výrazů tvaru $n \ln$, jež lze získat z již vytvořených tabulek.

Tyto informační testy však umožňují stavět hypotézy nejen popsáním způsobem, jak jsme je stanovili v našem šetření vzhledem ke zkoumanému problému, ale i jinak podle nejrůznějších jiných potřeb. Tyto testy jsou však založeny na asymptotických vlastnostech, podobně jako χ^2 -kvadrát test, a proto musí být dodržena i stejná omezení na jejich použitelnost. To znamená, že musí být zajištěn dostatečný počet měření (dostatečné velikosti výběrových souborů) a ne příliš malé četnosti v jednotlivých polích fakulty.

K interpretaci lze obecně říci, že jestliže se nám ukáže některá skupina fakult jako homogenní z hlediska zkoumaného znaku, pak se neprojevují žádné rozdíly mezi soubory ve skupině a proto tu vystupuje zřejmě nějaký homogenizační činitel, jak jsme jej nazvali výše. Předpokládáme-li totiž, že kdyby skutečné rozdíly existovaly, pak by se projevil i statisticky. Jestliže se naopak projevují statisticky významné odchylky od homogenity, pak tu máme naznačeno, že společná vlastnost souboru skupiny jako homogenizační činitel nepůsobí, že je tu něco, co způsobuje nezanedbatelnou odchylku. Tento vliv již nelze vysvětlit náhodným působením. Příčiny mohou být různé — úvahy kauzálního charakteru jsou však dosti složité a nelze je dělat obecně; každý případ je třeba řešit zvlášť.

Některé výsledky a jejich interpretace

Vzhledem k rozsáhlosti dat, která byla k dispozici, není možné uvádět detailní závěry,

kteří budou rozpracovány v závěrečné zprávě výzkumu.

Omezíme se proto jen na sdělení některých výsledků. Typ fakulty se projevil jako mnohem silnější homogenizační činitel než lokalita. Tento závěr vyplývá nejen z prosté frekvence výskytu „faktu homogenity“, ale především z frekvence jeho výskytu v elementech prioritní významnosti.

Z aspektu meritu výzkumu se jako relativně nehomogennější projevil výběrový soubor v oblasti politických postojů. V této meritorní oblasti byla zjištěna vysoká frekvence shody struktur kvalitativních znaků. Naopak oblast studia, studijní aktivity, jejího charakteru, i studijní výkon byly oblasti výrazné heterogenity. V této oblasti se projevil výrazné variace nejen v rámci celého výběrového souboru, ale i v jednotlivých podsouborech fakult a lokalit.

Z tohoto zjištění vyplývá, že z daného aspektu byly základními diferencujícími znaky výběrového souboru elementy studijní činnosti, v nichž se výrazně projevilo specifikum jednotlivých konkrétních fakult (rozdílnost vstupního materiálu, rozdílnost charakteru práce vysokoškolských pracovníků, hodnocení výkonu studentů, variace v charakteru studijní aktivity posluchačů atd.).

Z metodologického aspektu vedly výsledky testování homogenity k zpřesnění požadavků na další zpracování empirických dat (třídění vyššího stupně, výpočet 2. norm. koef. kontingence), k určení, v kterých elementech je možno pracovat s výběrovým souborem jako s totalitou, a které oblasti vyžadují diferencovaný přístup.

Chtěli bychom tu poznamenat, že výsledky této procedury naznačily možnosti globalizujících přístupů k studentstvu, ovšem jen z určitých hledisek, a též možnosti velmi opatrné generalizace některých faktů pro širší soubor celého studentstva.

Závěrem však ještě malou poznámku k typu takového šetření. Způsob uspořádání testu a jeho interpretace naznačují, že využití tohoto postupu je daleko širší než jen pro výzkum vysokoškolských studentů. Užitečnost této cesty se objevují všude tam, kde do výzkumu přistupují dva (případně více) relevantní faktory, které je třeba souběžně zkoumat. Zde jsou jimi lokalita a instituce, a zkoumáním homogenity pak vytváříme důležité homogenní typy uvnitř obou hledisek. V jiných problémech to mohou být faktory jiné. Sledování populace z hlediska lokálního a institucionálního (poznamenejme, že slova lokalita a instituce tu můžeme chápat velmi široce) však je užitečná téměř vždy, když zkoumáme statistickou strukturu, neboť tento postup nám umožňuje odhalovat kontexty spojené s oběma faktory, a to současně jedním stupněm ekologické analýzy zkoumané populace.

Literatura:

S. Kullback, *Information Theory and Statistics*, Wiley & Sons, New York 1959.

Eliška Freiová, Jan Řehák

Sorokinovo třídění sociologických teorií let 1925—1965

(Pitirim A. Sorokin, *Sociological Theories of Today*, New York and London, Harper & Row, 1966, XI — 676).

Za „asi nejznamenitější systematickou studii sociologické teorie, již Amerika vytvořila“, za „jediné v americké sociologii co do obsaženosti a integrace“ dílo prohlašují autoři posledních obsáhlých dějin sociologie, Martindale a Timašev, knihu P. A. Sorokina *Contemporary Social Theories*, 1928, jež přinesla přehled a rozbor sociologických teorií do let 1925. Spis byl přeložen do četných evropských i asijských řečí, mezi nimi také do češtiny pod názvem *Sociologické nauky přítomnosti*, 1936 (přeložila Blažena Ullrichová, upravil a doplnil Zdeněk Ullrich) a stala se nejen u nás, ale i v mnoha různých zemích jednou z nejvíce užívaných učebnic.

Během následujících let autor uveřejnil řadu monografií a mnoho četných článků o jednotlivých sociologických otázkách, velké čtyřsvazkové dílo *Social and Cultural Dynamics* (1937—1941 a pozdější vydání), studující změny některých hlavních sociokulturních jevů a podávající systematickou teorii sociokulturní změny v jejích důležitých stránkách a základních problémech (jakýsi výtah z něho podává *Crisis of Our Age*, 1941, přeložena též do češtiny roku 1948) a vypracoval svou soustavu sociologie: *Society, Culture and Personality (Their Structure and Dynamics)*, 1947, 1962². Z dalších prací *Modern Historical and Social Philosophies*, 1950, 1963³, *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences*, 1956, a posléze přednáška, kterou měl jako předseda Americké sociologické asociace v Chicagu 1965: *Sociology of Yesterday, Today and Tomorrow* (viz *Sociologický časopis*, ročník II., str. 714 a n.) jsou předzvěstí a ohlášením knihy, jež je podkladem tohoto referátu.

Časově navazuje tato kniha na období, jímž končila kniha první — totiž zhruba asi sociologii kolem roku 1925 — a zahrnuje obecnou sociologii do roku 1965; navazuje také na jednotlivé názory onoho období, ale liší se tříděním sociologických směrů, jež v základních rysech odpovídá stavbě Sorokinovy sociologické soustavy.

Sorokin charakterizuje nejprve v hlavních rysech toto období, ukazuje, jak neobyčejně se sociologie rozvinula, pronikla do škol, věd, povolání a veřejného života vůbec, ale v jejím vnitřním vývoji převládá rozvoj technik zkoumání především mikrosociologických problémů; teprve ke konci období

roste zájem o základní sociologické problémy, převládá kolektivní práce vlivem příslušné specializace, ale rozdíly mezi jednotlivými směry se menší a je obecný sklon ke konvergenci a integraci názorů.

Sociologické teorie (a to obecné sociologie) řadí do čtyř hlavních tříd (skupin): do třídy singularisticko-atomistické a do tříd systémů kulturních, sociálních a integrálních.

První skupinu tvoří sociokulturní jevy (Sorokin neodděluje jevy kulturní a sociální jako zcela samostatné, nýbrž oboje mu těsně souvisí — proto užívá nyní namnoze termínu sociokulturní místo pouze sociální — a jsou předmětem sociologie, nikoli kulturologie a sociologie jako dvou samostatných věd), které existují jako individuální, samostatné jevy, tvoří odlišné celky, nýbrž jsou nejvýše sumou, souhrnem jednotek. Filosoficky jsou charakterizovány logicko-ontologickým nominalismem, sociokulturním a zčásti etickým singularismem a (proti eternalismu) temporalismem. Úkolem sociologů je odkryt mezi nimi pravděpodobnou stejnost, uniformitu. Metodou i terminologií napodobí tyto směry fyzikální vědy.

Poslední tři desetiletí v americké sociologii ukazují přechod od sociologie „v křesle“ k sociologii fyzikálně mechanistické. Oživuje sociální fyzika. Fyzik Bridgman a ještě více astrofyzik Stewart se nespokojují pouhými analogiemi, nýbrž jim jde o logickou totožnost, hledají uniformity psychosociálních jevů a aplikují na sociokulturní jevy termíny fyzikální vědy, mluví o sociální hmotě, molekule, teplotě, vzdálenosti apod. Sem řadí Sorokin také Parsonsovy čtyři zákony rovnováhy, pseudomatematické napodoby „topologické psychologie“ (Lewin a Brown), těsnopisnou sociologii, která dosazuje těsnopisné symboly a prázdné formule za pravé matematické, kybernetickou sociologii vycházející z analogie mozku a stroje a docházející k nesprávným analogiím, a testomaniacké sociologie zakládající se na pouhém testování s jeho umělostí a povrchností většiny testů, zvyšovanou ještě překrouceným výkladem testů a jejich značnou kvantifikací. Operacionalismus v sociologii má velmi málo společného se skutečnou operativní metodou v přírodních vědách. Doddova transkripce operace nemá žádný vztah ke skutečné experimentální či operativní metodě a vůbec, míní Sorokin, všechny domnělé experimentální metody v sociologii jsou ve skutečnosti pseudoexperimentální a neodpovídají kánonu induktivních metod.

Sem také počítá sociologie atomistické a sociologie malých skupin. Sociální atomy

(jedním z poměrně nejlepších představitelů této teorie je J. L. Moreno) se liší podle Morena toliko tím, že jsou emočně přitažlivé nebo odpudivé, kdežto fyzickochemické atomy se liší spíše vlastnostmi. Atomy se od roku 1930 také nepovažují za nejmenší a nejjednodušší jednotky, nýbrž patří k nejsložitějším a tedy honba za sociálními atomy je omyl, je nutno hledat generický model sociálních vztahů. Ani malá skupina není vhodným východiskem pro studium složitých organizací. Mezi pěstiteli tohoto směru rozebírá zejména Bales, Homans, Cartwright a Zander. Uváděné znaky jako interakce tváří v tvář a malý počet členů (1–25) nevystihují malou skupinu, neboť osobní styk je i ve velkých skupinách a malá skupina je sice malá co do velikosti, ale je jedním z nejsložitějších útvarů co do struktury a funkce.

Jiný důsledek rozmachu fyzikálního směru vidí Sorokin ve vzestupu kvantitativního studia sociokulturních jevů, v matematickém a statistickém studiu. Leccos z toho přispělo k poznání těchto skutečností, zvláště ekonomických, demografických a kriminologických, ale ve velké míře se zde užívá nevhodných metod. Hledají se matematické modely, ale ty málo přispívají k poznání psychosociálního světa. Elementární statistické studie jsou hlavně informativní, časové a místní, pokročilé studie hledají vztahy příčinné nebo pravděpodobnostní, stejnosti, tendence minulé, přítomné a budoucí, měří faktory, předvídají příští běh pochodů apod., ale jejich výsledky jsou dosud malé. Jako jejich nedostatky vytýká Sorokin například různost výsledků stejného bádání u různých badatelů, subjektivnost zahalenou kvantifikací. Badatel nemůže vzít jako své proměnné například materiální složku ekonomického systému a ideologickou složku náboženského systému, nebo část systému brát jako určujícího činitele a celek systému jako účinek — tak např. nelze vidět s Marxem hlavního činitele kapitalismu v hospodářském činiteli a s M. Weberem v protestantské etice, nýbrž oba systémy, kapitalismus i protestantismus, se vyvinuly se smyslovými (sensus) systémy jako části většího supersystému.

Postulát, že sociokulturní skutečnost je složena z čistě oddělených, svobodných jevů, nesjednocených kauzálně nebo smyslem v celky, systémy, je empiricky i logicky klamný. Není tedy pouhým jejich souhrnem nebo konglomerátem, nýbrž jejich soustavným celkem.

Sorokin uzavírá svou kritiku těchto teorií tím, že jejich představitelé jsou sice odpůrci velkých teorií nebo systémů, ale sami jich užívají a sami se pokoušejí budovat své teorie, nebo své teorie jimi objasňují či obměňují. Sami však nedocházejí k významnějším poznatkům, ba ani k teoriím středního dosahu.

Druhou třídou sociologických směrů jsou teorie systémové (systemic), totalitní, jež chápou organizované sociální skupiny a kulturní systémy jako realitu sui generis, odlišnou od jejich složek, v níž odhalují významné rozdíly a nové vlastnosti, zejména soudržnost. Ve filosofických předpokladech souvisí tyto teorie s ontologickým, sociologickým a etickým realismem, s univerzalizmem a eternalismem. Ve vědách převládá tento směr cca od roku 600 př. n. l. až do roku 1920 n. l., s výjimkou let 1700–1920, kdy se vedle něho vynořil stejně silný směr singularisticko-atomistický.

Sorokin rozlišuje totalitní teorie mikro-sociologické a makrosociologické. K prvním patří totalitní teorie kultury individua jako nejmenší možné sociální oblasti (její úplnou integraci vidí někteří, např. Allport, v osobnosti) nebo totalní kultury malé skupiny nebo oblasti. Takovou totalní kulturou je funkční celek nebo soustava tvořená jedním hlavním činitelem (např. hospodářským podle marxismu); takové sjednocení v jeden supersystém není však nikdy úplné, některé části jsou vždy neutrální nebo kontradiktorní. K nim patří teorie mnohých funkcionálních antropologů (Malinowski, Radcliffe-Brown, Lévi-Strauss aj.), sociologů a historiků.

Makrosociologie kultury pokládá Sorokin za největší výkony novější sociologie a příbuzných věd a dělí je na totalitní, částečné totalitní, dichotomické a typologie.

Jako nejdůležitější totalitní teorie uvádí teorie Danilevského. Spengler a Toynbee o Danilevského *Rusko a Evropu* z r. 1869 uvádí pro jeho vliv na Spenglera. Danilevskij mluví o kulturních typech, jež se po dvě období rozvíjejí a pak po krátké době květu zacházejí. Tvořivé jsou pouze v jedné nebo v několika málo oblastech.¹

V základní pojmové stavbě se Danilevského spisu podobá Spenglerův *Zánik Západu*, 1918. Kultury pokládá za organismy, které mají svá období rozvoje: dětství, mládí, mužství a stařeectví, jež končí civilizací.

Za vyvrcholení těchto teorií pokládá Sorokin Toynbeeho teorii civilizace (*Study of History*, 6 sv., dalších šest a zejména poslední, *Reconsiderations*, 1939–1961, přináší důležité změny). Toynbee zkoumá větší společnosti, jichž uznává třiatdvacet plně rozkvetlých, čtyři, jejichž rozvoj se zastavil, a pět abortivních. Z podmínek vzniku civilizace uvádí tvůrčí minoritu společnosti, prostředí ani příliš nepříznivé ani příznivé. Civilizace končí v království božím.

K totalitním teoriím civilizace počítá Sorokin — byť jen zčásti — teorii polského historika Felixe Koneczného (*O wielości cywilizacji*, 1935, angl. překlad 1962), který zakládá civilizaci na trojím právu: rodinném, vlastnickém a dědičném, a na pateru existencí hodnot čili kategorií jsoucna: zdraví, hospodářském blahobytu, pravdě, dobru a krásnu. Podle jejich různé kombinace jsou

¹ Masaryk posuzuje Danilevského kritičtější a uvádí, že Solovjev našel jeho typy u Rückerta, *Lehrbuch der Weltgeschichte in organischer Darstellung*, 1837, a že se odvozuje také od Pogodina,

viz *Rusko a Evropa*, I. 468–470. Do češtiny překládá Danilevského Karel Wolf, *Slovanský obzor* 1897.

možný různé civilizace, přičemž činitelé duševní jsou mocnější než činitelé hmotní. Nejrozvinutější a nejharmoničtější je civilizace římsko-latinsko-evropská pod vlivem katolické církve.

Jádrem těchto civilizací je podle Sorokina hlavní organizovaná skupina s ústředním kulturním systémem (kromě vedlejších), stejného rozsahu, s rozmanitou životní dráhou a různou tvořivostí. Souhlasí s nimi v počtu velkých systémů (9–40), místo politické svobody jako jednoho z hlavních činitelů uznává kulturní svobodu a uvádí také šťastnou náhodu. Přes svou kritiku nechce znehodnocovat velikost a vědeckou hodnotu těchto teorií, ano o dílech Toynbeeovů a Spenglerových se domnívá, že „jsou a pravděpodobně zůstanou ve své oblasti velikými mistrovskými díly“. (K těmto kulturním makrosociologiím a mistrovským dílům patří jistě také Sorokinova *Social and Cultural Dynamics* — J. K.)

Vlivu těchto teorií přičítá Sorokin také vznik zvláštní vědy či spíše podvětvě, subspecies, kulturní morfologie (název od Lea Frobenia) čili kulturologie, pěstované zvláště v Rakousku a Německu. Její základní body formuloval rakouský sociolog O. Anderle (profesor v Salzburgu) a r. 1960 se také ustavila mezinárodní společnost pro srovnávací studium civilizací se Sorokinem jako předsedou.

Proti totalitním kulturním makrosociologiím staví Sorokin makrosociologie netotalitní, když totiž civilizace nejsou zcela integrované jednoty. Z nich jmenuje Sorokin především u nás, myslím, méně známého F. S. C. Northropa (1893) s jeho *The Meeting of East and West: An Inquiry concerning World Understanding*, 1946. Podle Northropa se supersystémy, v něž se menší systémy skládají, zakládají konečností na vědě a základních vědeckých teoriích a na filosofických předpokladech z nich vyplývajících. Northrop to ukazuje na kultuře mexické a Spojených států. Mexická kultura je tvořena pěti koexistujícími kulturními systémy, jež následovaly původně po sobě, základní kulturní systém Spojených států je angloamerický, kulturní systém sovětský je marxismus (marxismus-hegelismus). Podle způsobu poznání rozeznává Northrop dva největší supersystémy: estetický čili intuitivní (hlavně v orientálních kulturách) a vědecký čili teoretický (hlavně na Západě), jež se odlišují, ale doplňují. Odstraní-li se rozpory mezi těmito filosofiemi, stanou se tyto kultury harmonickými a je mezi nimi možná kooperace. Sorokin Northropovi vytýká výhradně dyadický princip poznání a řadění věcí výhradně do jedné třídy, zatímco je třeba je rozdělit do obou (např. náboženství nejsou výhradně estetická, nýbrž též teoretická).

Sem řadí také antropologa Kroebera s jeho hlavním dílem *Congruences of Culture Growth*, 1944, a Znanieckého s jeho *Cultural Sciences*, 1952. Kroeber zkoumá hlavní kultury evropské, asijské a USA, hledá jejich období tvořivosti v jednotlivých

oborech a určuje je podle počtu a stupňů geniálních osobností. Také u Znanieckého sledává Sorokin značnou podobnost se svou teorií, ale je mezi nimi značný rozpor v poznávacích metodách. Znaniecki mu vytýká, že mysticko-intuitivní metodou překračuje hranice vědeckého bádání, kdežto podle Sorokina je Znanieckého epistemologie zastaralý, nafouklý empiricism. Prohlašuje-li Znaniecki Sorokinovu teorii spíše za filosofii dějin a kultury, vyšší než ostatní, přijímá to Sorokin za jednu z největších poklon, protože téměř všechny velké sociologické systémy jsou druhem filosofie dějin a většina velkých filosofii dějin je jakousi sociologií změny.

Další skupinu tvoří dichotomické teorie kulturních supersystémů, které dělí celou kulturu na dvě různé třídy; tak Coste: jevy sociální a ideologické, Louis Weber: homo faber a homo socius, člověk technický a spekulativní, Alfred Weber: pochod civilizační (akumulativní) a kulturní (neakumulativní), MacIver: civilizace (utilitaristická, prostředků) a kultura (hodnoty jako účel), Ogburn-Chapin: kultura hmotná a nehmotná, Marx-Veblen: ekonomický a technický systém a nadstavba právní a politická a ideologie. Marxova teorie je ve skutečnosti prototypem všech pozdějších.

Sorokin sledává toto dělení více fiktivním než reálným, logicky vadným a fakticky mylným. Výroba a struktura není jenom hmotná, předpokládá vědění, technologii, normy morální, právní. Každý kulturní prvek má svou stránku vnitřní (nehmotnou) a vnější (hmotnou) apod.

Typologie kulturních systémů a supersystémů uzavírají tuto skupinu. Jako největší kulturní typology jmenuje Sorokin W. Schubarta, H. Beckera, Berdajeva, Ortega y Gasset, Schweitzera, Covella a některé představitele estetických systémů, jako egyptologa Petrieho a Ligetiho.

Schubart (*Europa und die Seele des Ostens*, 1938) pokládá historické pochody za rytmické a nejdůležitější rytmus tvoří sled čtyř eonských prototypů kultury a osobností (duší): harmonický, heroický (prometheovský), asketický a mesiánský (johanistický). Charakterizuje je poměr k světu: shoda se světem, panství nad světem, útek od světa a posvěcení světa. Mezi prototypy jsou doby oddechu. 20. století je takové období vstupu do období mesiánského. V něm Slované a zvláště Rusové oduchovní lidstvo a Rusové ze svého utrpení pochopí nejlépe člověka a životní hodnoty, ale potrvá asi 500 let, než se dojde rovnováhy. Zápas mezi Západem a Ruskem začal roku 1812. Současná Evropa je forma bez života a Rusko život bez formy.

Podobnou filosofii dějin nachází Sorokin u Berdajeva, který však je k Rusku méně lichotivý, kulturní tradice v Rusku byly podle něho vždy slabé. H. Becker chápe historický proces jako kontinuum mezi dvěma póly, posvátným, kde se odmítá, a světským, kde se přijímá nové či změna.

Podobně vidí Ortega nynější společnost v krizi, již charakterizuje všednost myšlení.

Dva typy masové člověka ovládají politiku a stát, člověk blahobytník a člověk technik, který vykonává své specializované dílo, ale je poloignorant vědy, kultury a historie; stát se stává mechanismem násilí a přímé akce, válek, revoluce a zločinů.

Schweitzer (*Philosophy of Civilization*, 1949) zakládá civilizaci na etice a na světovém názoru na ní založeném. Proto chce vybudovat novou etiku na vůli a vztahu k životu, na intuitivním poznání všeho bytí ve všech jeho projevech.

Nakonec uvádí Sorokin obecné názory ze své *Dynamiky* slučitelné s těmito teoriemi, sled svých stadií apod.

Jako závěr rozboru makrosociologických teorií konstatuje Sorokin třináct shod mezi nimi, objevuje pod různými názvy a formulacemi stejné nebo podobné názory a zejména vyzdvihuje, že naše doba je dobou největší krize, že žijeme mezi dvěma epochami, zanikající a vznikající. Všechny makrosociologie zdůrazňují nastávající přehodnocení všech hodnot a radikální promyšlení metod a způsobů poznávání a prakticky očekávají opětné sjednocení nejvyšších hodnot: pravdy, krásy a dobra v jedno summum bonum. A končí jako tak často, že tyto makrosociologie obohacují naše poznání sociokulturní skutečnosti pravdivými poznatky, ale i svými omyly.²

Po třídě kulturních systémů následuje třída sociálních systémů a směsí (congeries), tj. sociálních skupin organizovaných úplně nebo částečně, neorganizovaných a dezorganizovaných. Sorokin konstatuje předem, že teorie sociálních systémů jsou zatím méně plodné, mělkější, a to také proto, že sociální systémy sice byly po právní stránce podrobně a přesně studovány právníky (viz např. *Corpus iuris civilis*, Sorokin velmi cení názory Petražického), ale jejich výsledky nebyly sociology náležitě osvojeny. Svůj výklad těchto směrů rozděluje Sorokin 1. na výklad systémů, 2. na jejich taxonomii (trídění) a 3. na jejich dynamiku čili fyziologii.

Jako představitele teorie sociální činnosti (akce) jakožto elementárního modelu a zároveň ústřední složky sociálního systému uvádí Znanieckého a Parsonse.

Znaniecki (*The Method of Sociology*, 1934) rozlišuje mezi činnostmi sociálními a nesociálními. První se vztahují na lidi jako svůj předmět, aby vyvolaly určité jejich reakce, druhé na hmotné věci a hledí vyvolat výsledky technické, ekonomické, náboženské, literární a vědecké. Sociální vztahy jsou vztahy mezi činnostmi, nikoli mezi jedinci, sociální systém je axionormativně organizovaný systém sociálních činností. Tím se sociální činnosti zbavují veškerých významů a hodnot a zbývají z nich přinejlepším mravní a právní normy. Znaniecki sám však tuto sociální prázdnotu naplňoval různým obsahem, jako formální sociologové.

Talcott Parsons sice měnil své názory od první knihy (*The Structure of Social Actions*, 1937) k pozdějším (*The Social System*, 1950, *Toward a General Theory of Action*, 1951, spolu s E. A. Shilesem, 1951, *Theories of Society*, I., 1961 aj.), ale sociální akce zůstává osou jeho pojetí sociálního systému.

Parsons prohlašuje svou knihu za empirickou monografii, ale sám se neopírá, jak tvrdí Sorokin, o vlastní fakty, nýbrž o teorie a fakty svých předchůdců. Jeho model a pojmové určení sociální akce je podle modelů mechaniky, fyziky a jiných směrů, např. pozitivismu a utilitarismu, ale jeho kritika těchto směrů se týká spíše jeho slaměného panáka než jich samých. Četné pojmy nedefinuje přesně nebo jasně, jeho obecné schéma sociální činnosti je přesný popis toliko malé části vědomých činností, pro svůj voluntarismus se dovolává řady předchůdců, ale Sorokin z nich nechává toliko Tönniese a v menší míře Maxe Webera, a i u něho samého později mizí a je nahrazen freudovskou biopsychologií. Nepodává soustavnou teorii sociálních ani kulturních systémů a nejcennější část celého díla je promyšleně posouzení uváděných teorií a kritika některých směrů sociologických a sociálně filosofických.

V *Sociálním systému* přechází od polonominalistického a atomistického hlediska k myšlení realističtějšímu, v základních názorech se blíží, jak tvrdí Sorokin, jeho názorům, což dokazuje četnými paralelami (ovšem nepřehlíží také četné rozdíly), ale vytýká opětovnou nejasnost, jako např. pojetí společnosti jako soběstačné skupiny, a i jeho novou teorii pokládá stěží za lepší v poznávací hodnotě, jež je rušena jeho „constructions fantaisistes“ (podle durkheimovského termínu). Parsonsovy teorie sociálních systémů nepřispívají mnoho k jejich fyziologii nebo taxonomii, toliko hlavně k jejich anatomii a histologii.

Tato kritika platí s obměnou o četných analytických studiích parsonsovců a téměř bez významné změny o M. J. Levyho *The Structure of Society*, 1952, jež však je srozumitelnější a méně těžkopádná.

Za hlavního představitele funkcionalismu (strukturálně funkční analýzy) pokládá Sorokin R. Mertonu (*Social Theory and Social Structure*, 1957 revid. vyd.), ale uznává toliko název a formulaci některých méně důležitých tezí (např. teorie referenční skupiny) za nové, jinak se o funkční analýze v sociologii a antropologii debatuje již déle než třicet let. Za nejsilnější bod jeho teorie považuje kritický rozbor hlavních funkcionalistických teorií novějších sociologů a antropologů. Sorokin mu vytýká mezi jiným ambivalenci některých jeho soudů, různý význam některých jeho pojmů, vnášení subjektivnosti do jeho systému pojmy funkce a disfunkce aj. Merton podle něho sotva prokázal existenci funkcionální sociologie jako

² Poznámka: Mezi těmito teoriemi najdeme některé a neřídí, jež si všimají zvláště poměru Ruska a Evropy, Východu a Západu. Vzhledem k tomu by bylo možno s jistou odůvodněností

uvážit, nemělo-li by se také Masarykovo Rusko a Evropa počítat mezi částečné nebo netotalitní makrosociologie kultury. (J. K.)

sociologické soustavy sui generis a hlavní jeho příspěvky k sociologii vidí Sorokin v řadě bystrých studií v sociologii poznání a vědy, psychosociální anomie, byrokracie a zjevných a latentních funkcí.

Doprostřed mezi analyticko-funkcionální a empiricko dialektické teorie staví Sorokin teorii s psychologickou nomenklaturou Ch. P. Loomise s jeho PAS modelem sociálního systému (Processually Articulated Structural Model) v jeho *Social Systems*, 1960 a též v úvodu k jeho a Z. K. Loomise *Modern Social Theories*, 1961, 1965 (rozšíř.), kde podle svého modelu rozbírá sociální teorie H. Beckera, Kingsley Davise, G. C. Homanse, Mertonu, Parsonse, Sorokina, R. B. Williama ml. a A. G. Gouldnera.

Nejvýznačnějším představitelem dialektické (v tomto případě empiricko-realistické dialektické) sociologie je G. Gurvitch (1894—1965).³ Sorokin zde nastiňuje jeho soustavu sociologie, rozebírá jeho pojetí dialektiky a makrosociologii sociálních seskupení (v tom sociální třídu), struktur a čtrnáct typů globálních společností. Totální jevy charakterizuje jako mnohorozměrné a různých hloubek (rovin). Jeho pojetí sociální dialektiky vytýká, že popírá zákony formální logiky, zatímco je spíše rozšiřuje, že rozlišuje u ní pět operativních forem, zatímco by stačily dvě nebo tři (komplementarita a polarita), že ztotožňuje dialektickou metodu a dialektiku skutečných pochodů a že příliš zdůrazňuje její heuristický význam, ač sám uvádí ještě další metody a sám jí málo užívá.

Celkový Sorokinův posudek vyznívá v tom, že jeho systém je spíše klasifikační, nedovedl sloučit empirismus s filosofií a dialektikou, že je ve skutečnosti spíše spekulativní, formalistický a filosofický: proto Gurvitch sám se označuje za vyloučeného z „hordy“, sc. filosofů i sociologů, ale přesto jeho metodologické, sociologické a filosofické příspěvky zůstávají mezi nejvýznamnějšími své doby a jeho obecná sociologie je systematictější a originálnější než většina současných teorií.

Vedle Gurvitcha zasluhuje podle Sorokina zvláštní zmínky Sartre a Kühne.

J. P. Sartre ve svém spise *Critique de la raison dialectique*, 1960, se pokouší sjednotit v sociologický systém prvky hegelovské, marxistické a existencialistické (podle svých spisů), ale je to spíše dialektická filosofie dějin než sociologie. Ústředním tématem historického procesu i denní existence individuí a skupin je stálý spor dvou protivných sil, svobody a nečinnosti (inertie), boj proti odcizení a nečinnosti, ale celkem síly tvůrčí svobody v lidské historii vyhrávají.

Nejvýznamnější dualistický systém obecné sociologie vypracoval důsledně podle linie polarizace Otto Kühne (*Allgemeine Soziologie*, 1958). Jejím předpokladem je, že všechen sociální život a všechny jeho systémy a procesy mají polární charakter. Ale také

jeho systém je podstatně klasifikační a formální, málo empirický, i když jeho pojmy jsou jasnější, ač někdy vágní a sporné.

Sorokin zjišťuje množství dualistických typů sociálních systémů, odkazuje na spis W. Heinricha *Dualistische Lehrgebäude in den Sozialwissenschaften* (1964, Vídeňská akademie věd) a na triadické systémy podle hegelovské dialektiky.

Také behavioristická sociologie našla opět hojně pěstitele, jako behaviorismus vůbec došel velké obliby, takže dokonce sociální a psychologické vědy bývají přejmenovány na behavioristické. Ale žádný behavioristický sociolog nepodal přirozenou soustavou sociologii, spíše jenom zvláštní směr nebehavioristické, značně introspektivní a spekulativní sociologie v behavioristické terminologii.

Z nedávných pseudobehavioristických teorií k nejlepším patří teorie sociálních skupin a elementárních forem sociálního chování G. Homanse (*The Human Group*, 1950, a *Social Behavior: The Elementary Forms*, 1961). Knihy podávají dobře psaný úvod ke studiu neformálních malých skupin a některých stránek sociálního chování ekonomického člověka, ale sotva přispívají velkou měrou k poznání lidské osobnosti, sociálního chování vůbec a sociálních systémů. První je psána z hlediska holistického, druhá singularisticko-nominalistického; jednota, celek určuje části: dva jednotlivci nastupují místo skupiny.

Sorokin mu vytýká nejasnost mnoha hlavních pojmů, jako např. pojmu malých skupin, pojmu psychologických jako citu, rovnováhy apod., prosté přenašení pojmů ze zvířecí psychologie do sociologie aj., ale schvaluje spojení dat, metod a teorií zvířecí a lidské psychologie, ekonomiky a sociologie pro porozumění psychosociální skutečnosti; nesouhlasí však s tím, že sociologie je částí psychologie.

K nejzanedbávanějším problematikám obecné teorie sociálních systémů počítá Sorokin empirickou taxonomii a „fyziologii“. Jistou výjimku v taxonomii tvoří spisy mexického sociologa Lucia Mendiety y Nuñez *Théorie des groupements sociaux*, 1957, a R. Bierstedta *The Social Order*, 1863.

Mendieta rozlišuje tři základní útvary: společnost, jež zahrnuje celé lidstvo, sociální seskupení a sociální skupiny. Proti těm, kdo společnost redukuje na pouhý komplex sociálních vztahů nebo na duševní skutečnost, zdůrazňuje jejich realistický ráz, neboť také člověk není pouhý souhrn myšlenek a akcí. Sociální seskupení jsou především strukturální skupiny, jež mají vnitřní organizaci a jsou tvořeny přirozeně (horda, rodina, klan, kmen, stát), strukturální kvaziskupiny, jež vykazují jen jistou soudržnost (komunita, národ, třída, masa), příležitostně kvazi-skupiny (dav, obecnost) a umělé skupiny (státní: vojsko, byrokracie, skupiny náboženské, politické, ekonomické atd.). Lid-

³ Viz o něm v tomto časopise článek Z. Strmisky (1966, č. 4), referát o jeho *Traité de sociologie* (1867, č. 2) a Sorokinův posudek (ibid. č. 4).

O jeho knize *Dialektika a sociologie* viz také Sírského *Sociologu*, 1966, str. 126 a n.

stvo se diferencuje a rozvrstňuje „sociální mechanizací“ na umělé skupiny, jednotlivci se v nich odosobňují, automatizují, což vede k césarismu, leaderokracii a demoralizaci. „Moderní sociální život se rozvíjí v atmosféře lži, pokrytectví, zbabělosti, útlaku a nezákonnosti.“ Sorokin srovnává svoje třídění skupin s Mendiotovým a vytýká mu zejména směšování přirozených a umělých skupin, výklad složení skupin čili neznalost „sociologické chemie“, částečnou nesprávnost jeho pojmu sociální třída a jednostrannost jeho teorie o poklesu svobody a vzrůstu autokracie.

Bierstedt rozeznává čtyři třídy skupin podle hlavních dělidel — druhového vědomí, sociální interakce a sociální organizace: skupiny statistické (bez dělidla), sociální (pouze s druhovým vědomím), sociální (interakce) a asociální (se všemi třemi znaky). Pouze asociální skupiny jsou vlastní organizované skupiny. Ovšem sám také netřídí skupiny podle obsahu a Sorokin to považuje za příští úkol sociologů.

Obrazným termínem „fyziologie“ sociálních systémů rozumí Sorokin zkoumání všech opakujících se základních pochodů v průběhu života organizovaných skupin od jejich vzniku do jejich zániku. Zatímco dřívější badatelé hledali zákony vývoje a pokroku, novější sociologie se věnovala studiu sociálních změn,⁴ zejména objevení stálých vztahů a opakujících se sociokulturních pochodů a různých vztahů jejich a sociálních činitelů.

Sorokin nejprve rozbírá abstraktní, analytické a funkcionální spekulace o sociální změně, zejména teorii Zollschan-Petrucchio, teorie revoluce, jako Daviesovu, Parsonsovu, a Bellahovu teorii o náboženském vývoji.

Hlavní problémy sociální změny zachytil zhuštěně, spíše jako program pro monografické studium, W. E. Moore (*Social Change*, 1963). K. R. Popper dovozuje v *The Poverty of Historicism*, 1957, že nelze předvídat budoucí běh historie, protože nelze předvídat růst našeho vědeckého poznání. Sorokin nahrazuje vědecké poznání lidskou tvořivostí a mimoto také dokazuje, že správné předvídaní není nutným nebo dostatečným kritériem vědecké teorie.

Z monografií uvádí zvláště Martindaleovu *Social Life and Cultural Change*, 1962. Martindale odmítá teorii Ogburnovu o kulturní mezeře, cyklické teorie (Sorokinovu, Toynbeeho, Spenglerovu) a funkcionální teorie jako obecně málo významné, a místo nich staví svou teorii sociálně behavioristickou. Hlavní úkol sociologie vidí ve studiu způsobu vzniku a zániku soběstačných společností, komunit, a jejich kritériem je přežití na rok nebo generaci. Ústředním problémem jeho monografie je zkoumání, jaké podmínky a společnosti způsobují explozi tvořivosti jejich intelektuálů a jaké podmínky podpo-

rují rutinu a úpadek tvořivosti. Martindale přijímá čtyři velké tvůrčí periody v lidské kultuře: 14 000 — 8 000 př. n. l., 5 000 — 3 500, 900 — 200 př. n. l., osově období, a období v moderní době na Západě a zvláště od 15. století až dodnes. Formy, v něž naše civilizace bude krystalizovat, nejsou ještě zcela známy. Ale toto poslední období je přechodem od feudálních obcí a institucí k národním státům, západním metropolím a novým sociálním, politickým a hospodářským organizacím.

Ač Sorokin přejímá některé klady této teorie, má také námitky; nachází málo historicko-empirických dokladů, je více tvůrčích období, žádná tvůrčí společnost nebyla tvůrčí ve všech oblastech. Centrální bod Martindaleovy teorie je kauzální vztah mezi zničením staré a tvořením nové komunity z jedné strany a explozí tvořivosti na straně druhé. Kalamity působí různě, někdy vyvolávají revoluce, jindy destrukci. Svoboda je pouze jedním z činitelů tvořivosti a sama netvoří génie v množstvích. Křivky tvůrčích období a období svobody nejdou spolu paralelně, atd.

Poslední skupinu sociologických teorií tvoří (nebo spíše budou tvořit) systémy integrální, integrální sociologie strukturální a dynamické. Ty mají zachytit trojsoložkovou strukturu sociokulturních jevů, jejich stupniční uspořádání a jejich spojitost při poměrné samostatnosti. Jednotlivé dosavadní teorie obsahují větší nebo menší část pravdivého poznání a ukazují podle toho jistou konvergenci. Ke konvergenci vede rovněž stále sílící tendence slučovat čím dále tím více empirii s teorií, zakládat teorii na faktech a vyhledávat a zjišťovat fakta podle určitých teorií. Za jeden pokus (podle vlastního soudu nedokonale) o takový integrální systém považuje Sorokin svou soustavu a je přesvědčen, že po analytickém období v budoucnosti, které bude obdobím velkých syntéz, velkých systémů, budou vybudovány lepší, adekvátnější systémy.

V Sorokinově myšlení zaujímá důležité místo integrační tendence a pojem integrace. Uvádí, že sám již po mnoho let užívá pro svůj směr filosofický, psychologický, etický a vůbec pro celý svůj světový názor termín integrální a odmítá termíny jiné. (Str. 615.)⁵

Z historiků sociologie řadí Timašev Sorokina jednak mezi sociologické analytiky, jednak mezi historické sociology a k integralistické škole. Mezi analytiky ho staví do první řady v tvořivé schopnosti, v erudici a v ovládnutí prerekvizit vědeckého myšlení, a v druhém oboru nazývá jeho *Dynamiku* „magnum opus“. Martindale jej charakterizuje jako pozitivistického organicistu, a to jako nejskvělejšího představitele očistěného organicismu, což Sorokin odmítá (614). Loomisové jej označují jako historického a systémového analytika.

⁴ Problémy sociální změny a speciálně změny ve 20. století byly všestranně rozebírány jako ústřední téma III. mezinárodního sociologického kongresu v Amsterdamu r. 1956.

⁵ Jeho pojem integralismu rozbírá J. J. Ford

ve stati *Sorokin as Philosopher* v Allenově sborníku (viz níže), a Sorokin tam sám na jeho rozbor odpovídá. Různé významy termínu sociální integrace a integrální viz např. v: J. Gould & W. J. Kolb, *A Dictionary of the Social Sciences*, 1964.

Jak již připomenuto, třídí Sorokin sociologické teorie podle svého systému. A tu by byla možná otázka, zda se mu podařilo zachytit aspoň všechny hlavní sociologické směry nové doby, a další, zda — jelikož chtěl charakterizovat hlavné směry samé, a to podle významných představitelů — takové představitele uvedl a zda některé nevynechal. K tomu cíli by bylo vhodné srovnat Sorokinovu knihu s jinými pracemi tohoto druhu.

K novějšími velmi užívaným knihám patří nástiny vývoje sociologie častěji již zde citovaných autorů. Timaševa (Nicolas S. Timasheff, *Sociological Theory, its Nature and Growth*, 1955, 1957) a Martindalea (Don Martindale, *The Nature and Types of Sociological Theory*, 1960). Obě ty knihy líčí vývoj celé sociologie, Martindale vychází ze širšího základu filosofického, z toho, jak se od filosofie a historie došlo k sociologii a k jejím hlavním směrům. Sorokin podává v této knize přehled (nikoli historii) jednotlivých směrů podle svého systému, vykládá v hlavních rysech názory jejich významných představitelů nebo představitelů a kritizuje je podle svých názorů, jež si ovšem takto ověřuje nebo potvrzuje, a hodnotí celý směr. Takovýto přehled s odůvodněním pravdivých poznatků může pak sloužit za podklad k budování celé soustavy. Není možné, aby přitom nevynechal nebo se méně nezabýval některým směrem, jako např. školou chicagskou nebo formální, behaviorismem, industriální sociologií apod., nebo nevynechal některého z představitelů, jako například von Wiese, Riesmana, Millse, Arona aj. Na jakési vysvětlení toho možno aspoň uvést, že sám upozorňuje na to, že největší pozornost věnoval sociologii americké, menší evropské a ostatním, že si tedy sám nedělá nárok na vyčerpání látky. Proti tomu zabírá široko oblast sociologie, zahrnuje do ní obecné teorie historie, antropologie i filosofii dějin, kterou velmi cení.

K charakteristice vědecké osobnosti Sorokinovy patří mezi jiným jeho mimořádná, obecně uznávaná erudice ve vědách vůbec a zejména ve vědách sociálních, historii a filosofii. Jiná jeho zvláštnost je ta, že i když jednotlivým teoriím vytýká omyly, nezamítá je nadobro, nýbrž ukazuje, jak poučují i svými omyly a přispívají k lepšímu poznání, nebo to, jak pod různými názvy nebo formulacemi odkrývá u různých vědců stejné nebo podobné poznatky, což ovšem také vede ke konvergenci a integraci. Jako noetickou zvláštnost Sorokinovu možno uvést to, že vedle poznání smyslového a rozumového uznává poznání intuitivní, nadrozumové, ale nikoli nadpřirozené, jež chápe jako nápad, jakýsi záblesk, který třeba doplnit a ověřit smysly a rozumem, ale jež teprve činí poznání úplným. Proti četným kritikám se dovolává mnoha myslitelů od nejstarších dob, zvláště také orientálních. Kriticky posuzuje metodu dialektickou proti jejímu přeceňování.

Na závěr této stati bych užil o této knize (a platí to o většině Sorokinových knih) slov,

jimiž Sorokin zhodnotil sociologické práce svého krajana původem, Gurwitche, že žádný historik sociologie nemůže opomenout tuto knihu, aby jí nepoužil jako doplňku své práce nebo aby se nepoučil z jejích posudků, ale nemůže ji opomenout ani sociolog, jemuž se jedná o obecnou sociologickou teorii nebo o sociologickou syntézu, aby netěžil z jejích kladných výsledků nebo z jejích náhodných kritik k vybudování sociologické soustavy, byť pojaté na jiných principech.

Pro nás má kniha ještě ten význam, že je pokračováním dřívějšího spisu, který velmi posloužil u nás (a dosud ještě alespoň zčásti slouží) jak obsahově, tak metodicky při studiu sociologie.

* * *

Bibliografická poznámka

V předvečer Sorokinových pětasedmdesátin vyšly dva sborníky na jeho počest:

Sociological Theory, Values and Sociocultural Change. Essays in Honor of Pitirim A. Sorokin, vydal Eduard A. Tiryakian, 1963, XV-302, otiisk jako Harper Torchbook, 1967, s úvodem vydavatelovým, řadou článků s různými tématy od vynikajících sociologů jako Parsonse, Mertona, Gurwitche, Moorea, Loomise, Timaševa aj. a bibliografii prací Sorokinových do r. 1960.

Pitirim A. Sorokin in Review, vydal Philip A. Allen, 1963, XXIII-527, s úvodem vydavatelovým, životopisnými údaji o přispěvatelech a tímto obsahem: I. Sorokinovo autobiografické líčení prostředí a hlavních činitelů jeho duševního života, podané s krajní upřímností. II. Patnáct statí různých autorů o jeho filosofii, filosofii dějin, hlavních problémech jím zpracovaných a jeho ocenění v Anglii, Indii a Latinské Americe. III. Sorokinova odpověď jeho kritikům. Bibliografie jeho spisů (35) a článků (90) do r. 1960.

O knize *The Basic Trends of Our Time*, 1964 viz článek J. L. Porketa (Sociologický časopis I, 1965, str. 691 a n.).

Josef Král

Nad druhým dílem Soudobé sociologie Jaroslava Klofáče a Vojtěcha Tlustého

I.

Každý, kdo jen poněkud blíže zná vývoj vědy, respektive jednotlivých věd v našem století, ví, co znamená ztráta několika let soustavné práce ve vědním oboru, či „jen“ znemožnění sledovat rozvoj příslušné vědy ve světovém měřítku. Tím spíše dovede pochopit, jak obtížné je dosáhnout, aby se česká a slovenská sociologie po více než patnáctileté totální přetržce ve svém vývoji přiřadila svými výsledky k světové úrovni novodobé sociologické práce. A každý, kdo se zamýšlel nad procesem obnovení vědecko-výzkumné práce v oboru sociologie u nás a srovnával jej s obdobným procesem např. v Polsku, ví, že se u nás nově konstituování sociologie opozdilo o celých deset let, že teprve v roce 1965 byla ustavena Sociologická společnost, zřízeny Sociologické ústavy ČSAV a SAV, že v roce 1965/1966 byla opět zahájena v Praze, Brně a Bratislavě pětiletá výuka sociologie na filosofických fakultách. V těchto podmínkách zůstává pro nás stále jedním ze stěžejních úkolů seznamování se se stavem a s vývojovými tendencemi soudobé sociologie.

V naznačených souvislostech vyvolala přirozeně značnou pozornost odborných kruhů i širší kulturní veřejnosti práce Jaroslava Klofáče a Vojtěcha Tlustého *Soudobá sociologie*.¹ Již v posudcích prvního dílu této rozsáhlé teoretické práce bylo zdůrazněno,² že kniha přichází v době, kdy fakticky je jinou ucelenou učebnicí sociologie se stala *Sociologie* Zygmunta Bauman a.³ Podobné konstatování je možno — mutatis mutandis — použít i v úvodu naší úvahy nad druhým dílem *Soudobé sociologie*. Je ovšem pravda, že v rozmezí dvou let, která děl vydání prvního a druhého dílu *Soudobé sociologie*, znalost současné sociologie u nás značně vzrostla, k čemuž nepochybně přispělo i studium zmíněného prvního dílu. Je rovněž známo, že — pokud jde o práce poskytující základní informace o sociologické teorii a jejím vývoji — existují již u nás i překlady dvou prací Jana Szcepaňského (*Základní sociologické pojmy a Sociológia — vývoj problematiky i metod*) a studie Marie Hirszowiczové (*Sociologické konfrontácie*), aj. To ovšem nijak nezmenšuje význam druhého dílu *Soudobé sociologie*. Spíše naopak: tam, kde se autoři dotýkají některých problémů zmíněných ve výše uvedených pracích, je dána možnost srovnávání i hledisek. A to je nezbytným předpokladem ucelenosti informací o dotýčených otázkách i nutnou potřebou tvořivého přístupu k sociálním problémům. Nebylo by správné, aby naši čtenáři, kteří nemají bezprostřední přístup k cizí literatuře, byli informováni pouze autory jedné sociologické školy.

Druhý díl *Soudobé sociologie* znovu potvrzuje, že Jaroslav Klofáč a Vojtěch Tlustý mají neobyčejný smysl pro aktuálnost tematiky, kterou zpracovávají. Jestliže se autoři v prvním dílu této naší nejobsáhlejší souborné práce soustředili na ony směry a teorie v dnešní sociologii, které jsou ve středu pozornosti sociologie i současné vědy,⁴ tj. ke strukturálním funkcím koncepcím společnosti a k teoriím konfliktů, pak je pozornost autorské dvojice v druhém dílu soustředěna k problematice vývojových teorií, a to ve vztahu k hlavním otázkám soudobé industriální společnosti. A je nutné říci, že právě tuto tematiku potřebujeme vidět z různých hledisek. V naší literatuře máme zatím — pokud jde o původní práce našich autorů — o tomto tématu studie z řad sociálních filosofů — především práci Richtova kolektivu a práci Filipcovu. Je nepochybně prospěšné podívat se na tuto problematiku očima soudobé sociologie, jak se o to pokoušejí právě Jaroslav Klofáč a Vojtěch Tlustý. Jsme proto přesvědčeni, že se druhý díl jejich *Soudobé sociologie* stane vyhledávanou knihou pro všechny, kdož se zamýšlejí nad problémy rozvoje industriálních společností.

Prvá část druhého dílu *Soudobé sociologie* navazuje na problematiku řešenou v dílu prvním. Autoři v něm naznačili závažný problém moderní sociologie — otázku možnosti vytvoření *dynamického konfliktuálního modelu struktury společnosti*. V druhém dílu se pokoušejí úvodem ukázat, jak v současné sociologii vypadá proces konvergence těchto teorií a pokusy o integraci strukturalistických koncepcí a teorií konfliktů. Cenné nadto je, že se nesoustředují jen na autory citované v prvním dílu. Tak se zde vedle děl T. Parsonse a R. Dahrendorfa, jimž věnovali pozornost v prvním dílu, objevují díla S. N. Eisenstadta, R. Bendixe, R. Arona a dalších předních sociologů. V této souvislosti by snad bylo možné připomenout potřebu hlubší analýzy Marxova genetického konfliktuálně strukturalistického modelu společnosti, který je — podle našeho názoru — podnětný pro strážce metodologické pravě pro řešení vztahu strukturalistických teorií a teorií sociálních konfliktů, jak je známe ze současné sociologie.

Ve druhé části se autoři zabývají obecnou problematikou průmyslové společnosti. Vycházejí z dnes již „klasických“ prací R. Arona i kritiky těchto koncepcí u R. Dahrendorfa, přičemž zaujímají své stanovisko i ke koncepci Richtově. Pokud jde o problem ekonomického růstu, všimají si zejména práce W. W. Rostowa.

Obecnou teoretickou problematiku rozvádějí v následující třetí části *Soudobé sociologie*. Zde si všimají sociálních důsledků industrializace a technického pokroku. Jejich vlivy sledují na problematice uvolnění pracovní síly, na změnách v dělbě práce a kvalifikace, na otázkách volného času, v oblasti demografie a ekologie, na změnách funkcí rodiny a konečně na procesech změnách sociální struktury společnosti i její řízení. Jistě by bylo možné poukazovat na tu či onu další sféru společenského života moderních průmyslových společností, v níž dochází k velmi závažným změnám. To je konečně nejsnadnější způsob kritiky každé souborné práce. I když si myslíme, že by stálo za to zabývat se např. vlivem faktorů soudobé společnosti na problematiku mládeže (např. vliv na urychlení procesu dospívání, rozdíly v tzv. biologickém a sociologickém věku atp.), nechceme výtky — či vlastně připomínky — tohoto druhu činit. I výběr problémů industriální společnosti je věcí autorů. Klofáč a Tlustý volili především otázky týkající se „makrosociálních změn“, které stojí v popředí pozornosti soudobé sociologie a které jsou i vysoce aktuální vzhledem k možností dalšího rozvoje naší globální společnosti. Snad bylo možné — i když se autoři této problematiky rovněž dotýkají — soustředit do zvláštní kapitoly třetího dílu *Soudobé so-*

¹ Jaroslav Klofáč, Vojtěch Tlustý, *Soudobá sociologie*, Svoboda, Praha, díl I. 1965, díl II. 1967.

² Viz J. Kapr, *Poznámky k práci J. Klofáče a V. Tlustého „Soudobá sociologie“*, Sociologický časopis 1967, č. 1. Dále J. Macků, *Soudobá sociologie I, Věda a život* 1966, č. 3.

³ Zygmunt Bauman, *Sociologie*, Orbis, Praha 1965.

⁴ Viz např. Jan Macků, *K vývoji strukturalismu v české filosofii a humanitních vědách*, Sborník prací FF UJEP, Brno, B 15, 1968.

ciologie otázky týkající se sociologie vědy. Domníváme se, že právě tato problematika je u nás z hlediska sociologie zcela nepropracována.

Čtvrtá část práce se týká vztahu industrializace a kulturní struktury společnosti. Autoři sem zařadili jednak problematiku „masové kultury“, jednak některé problémy „odcizení“ v moderní společnosti. Pokud jde o první okruh otázek, orientují se autoři téměř výlučně na americkou a západoevropskou literaturu, jako konečně v celé své práci. U otázek řešených ve čtvrté části však by bylo možné připomenout, že i v literatuře socialistických zemí existují pozoruhodné práce s toutou tematikou. Je např. prospěšné, že krátce před vydáním druhého dílu *Soudobé sociologie* byl u nás vydán překlad práce Antoniny Kłosowské, *Masová kultura*. Autoři — a to je nutné vyzdvihnout ve srovnání s prvním dílem — si více všimají též naší původní tvorby. Tak např. k problému odcizení připomínají studie L. Sochora a M. Průchy ve sborníku *Sedmkrát o smyslu filosofie*. Bylo by možné dodat, že zajímavě řešil tuto problematiku též náš „tradiční“ sociolog Emanuel Chalupný v souvislosti s problémem „rozvoje druhotvarů“. Polští autoři by nepochybně neopomenuli citovat názory starších polských autorů.

Jestliže první čtyři části *Soudobé sociologie* jsou cenné zejména tím, že podávají reprezentativní přehled řešení probíraných otázek v soudobé světové sociologii, pak pátá část přináší poměrně nejvíce z vlastní teoretické tvorby obou našich předních teoretiků v oblasti filosofie a sociologie. Je věnována otázce typů průmyslových společností. Autoři se v ní pokoušejí mj. o charakteristiku kapitalistického a socialistického typu průmyslové společnosti. Zejména část věnovaná charakteristice socialistického společenského systému je neobyčejně podnětná. Autoři usilují o nové vymezení pojetí socialistické společnosti při kritice starších dogmatických představ. Vidí nezbytnost charakteristiky socialismu v pluralitě různých faktorů, které postupně analyzují. V tom spatřujeme značný pokrok ve způsobu zpracování druhého dílu oproti způsobu zpracování dílu prvního.

III.

Studium až dosud dvoudílné (další díl je připravován) *Soudobé sociologie* obou předních českých teoretiků přímo vnučuje otázku, z jakých noetických hledisek vycházejí při zpracování této nejobsáhlejší a nejrepresentativnější české sociologické práce přítomnosti, jaký je jejich sociologický systém, či přesněji: k jakému systému jejich dosavadní práce tendují. Je to otázka tím naléhavější, že v přítomnosti je u nás pocíována potřeba vytváření různých modelů socialistických systémů, které by odpovídaly soudobé vědě a soudobým znalostem moderních společností. Zatím máme nemno-

ho pokusů o vytvoření podobných systémů. Ponecháme-li stranou starší koncepce naší tradiční sociologie (A. Bláha, J. L. Fischer, E. Chalupný), pak existuje u nás pouze práce Andreje Siráckého *Sociológia*, první část práce Zdeňka Strmisky *Společnost, její systém a struktura* (ve formě učebního textu o 150 stranách) a koncepce Pavla Machonina a jeho kolektivu, z níž vychází dnes u nás nejrozsáhlejší výzkum sociální struktury soudobé společnosti.

Odpovědět na nadhozenou otázku není ovšem lehké. Je sice známo, že se jeden z naší autorské dvojice, Jaroslav Klofáč, pokusil vysvětlit obrysy své koncepce marxistické sociologie,⁵ nepokusil se však dosud o ucelený výklad svého sociologického systému. Nechceme ovšem skutečnost, že oba autoři dosud nenapsali svůj nástin systém sociologie, považovat za výtku. Domníváme se však, že oba díly jejich *Soudobé sociologie* vytvářejí k případnému pozdějšímu pokusu o to vhodné předpoklady.

Z jejich dosavadních prací lze ovšem vysledovat některé základní rysy jejich přístupu k sociologickým teoriím. Již první díl *Soudobé sociologie* naznačil, že autoři spatřují cestu k vytvoření integrálního systému moderní sociologie v ústrojném spojení hledisek dvou významných sociologických směrů — funkcionalismu a teorií konfliktů. To je cesta, kterou naznačují i jiní autoři ze socialistických zemí, např. Z. Bauman, M. Hirszowiczová, A. Hegedüs aj. V této snaze je podle našeho názoru možno nejlépe využít i metodologických podnětů Karla Marxe, jak konečně ukazují u nás zejména studie M. Kalába a Z. Strmisky.⁶

Dosavadní práce obou autorů naznačují podle našeho názoru i některé jiné aspekty jejich přístupu k sociologickým teoriím. Říci totiž, že usilují o vytvoření konfliktuálního modelu společenské struktury, je dosti málo. Víme, že pojem struktura je aplikovatelný v nejrůznějších filosofických a sociologických směrech a školách. Pokud jde o oba naše autory, zdá se, že je jim bližší funkcionalismus, jak byl vytvořen školou T. Parsonse, než kupříkladu pojetí G. Gurvitche či Lévi-Strausse, k němuž má podle našeho názoru blíže Z. Strmiska. Pokud jde o teorie konfliktů, je zřejmé, že Klofáčovi a Tlustému je blíže koncepce R. Dahrendorfa než koncepce T. Adorna a jeho školy.

Závěrem těchto úvah chceme proto vyslovit přání, aby oba autoři napsali — ať již jako poslední díl *Soudobé sociologie*, či jako další soubornou práci — svůj sociologický systém. Bylo by to prospěšné nejen vzhledem k jejich rozsáhlým znalostem současné světové sociologie, ale i proto, že jejich přístupy jsou nesporně odlišné od přístupů druhých zmíněných našich systematicků v oblasti sociologie. A možnost konfrontace různých hledisek a systémů je pro naši sociologii naprosto nutností.

Jan Macků

⁵ Srovnej např. Klofáčovu studii ve sborníku Praha 1963.

⁶ Viz Sociologický časopis 1967, č. 1.

Sociologický výzkum

Matilda W. Rileyová: *Sociological Research* I, II, New York and Burlingame - Harcourt, Brace and World, Inc. 1963, 777 a 195 s.

Dvoudílná učebnice americké autorky, profesorky Rutgers University, je příkladem netradičního pojetí studijního programu teoretického a praktického seznámení s metodami sociologického výzkumu. „Kniha nepoužívá nové učební formy pro získání nálepky novosti a originality, ale pro umožnění praktického zvládnutí metodologických problémů.“ Tato slova R. K. Mertona, pod jehož záštitou byla kniha vydána, charakterizují její význam skutečně bez nadsázky. V čem spočívá tento specifický systém „autentické výchovy“ budoucích sociologů, který byl několik let sestavován a prakticky ověřován na dvou amerických univerzitách?

Základními dvěma částmi, zamýšlenými jako studijní paralela, jsou popis a analýza typických příkladů konkretizovaných výzkumů a soustava cvičení. Toto dělení odpovídá koncipování učebnice do dvou dílů (*A Case Approach a Exercises and Manual*). Obě části jsou uspořádány podle metodologických okruhů s přihlédnutím k postupnému růstu obtížnosti a komplikovanosti. Počáteční kapitoly se soustřeďují na otázky shromažďování údajů v terénu, na problémy tabulování a kódování a interpretace v rámci jednodušších popisných výzkumů. Další kapitoly se zabývají různými technikami kvantifikace, metodami statistického výběru a testování. Poslední kapitoly se týkají některých speciálních problémů sociologické analýzy a experimentálních výzkumů. Náplň prvního dílu je určena „ke čtení, studiu a diskusím“. Jednotlivé kapitoly, obsahující dvě až čtyři výzkumné studie od různých autorů, jsou doprovázeny obsáhlým komentářem k výsledkům uvedených výzkumů a rozбором problémů, které se v nich vyskytují. Zároveň je studující odkázán na příslušné cvičení v druhém dílu knihy. Druhý díl je typickou „cvičebnicí“ s podrobnými návody, jak postupovat při použití jednotlivých technik, s upozorněními na možné těžkosti a způsoby jejich překonávání. Cvičení jsou uvedena odděleně od připomínek k nim, aby byli studenti vedeni k samostatné práci s dodatečnou možností sebekontroly. Literární forma bezprostředního rozhovoru a napomínání čtenáře působí poněkud školáckým dojmem, ale je jistě pedagogicky účinná.

Šíří tematiky a její systematickou a metodickou koncentrovanost v stěžejním prvním svazku práce lze nejlépe zhodnotit podle meritorní charakteristiky:

Východiskem každého výzkumu je sestavení počátečního pojmového modelu, tj. výzkumníkovou obrazu zkoumaného jevu. Proto se úvodní kapitola zabývá modelováním společenských jevů jako sociálních systémů. Jedním jeho metodologickým důsledkem je rozpad výzkumného procesu na fázi empirickou, zahrnující shromažďování a organizaci informací, a na fázi interpretační. — V rámci výkladu první fáze je čtenářova

pozornost soustřeďována na sestavení projektu výzkumu a cvičena k schopnosti rozhodovat mezi jeho alternativními možnostmi. Druhá fáze zahrnuje jednak explorativní proces postupné interpretace od získaných údajů k modelu, jednak proces ověřování hypotézy vyžadující interpretaci směrem od modelu k údajům. Úvod je tedy klíčem a vodítkem k obsahu celé knihy.

Následující tři kapitoly demonstrují a analyzují různé varianty pozorovacích technik, vždy v kontextu celého výzkumu. Příkladem přímého zúčastněného pozorování je studie B. Malinowského o tradicích necivilizované Trobriandské společnosti a W. F. Whyta o společenské struktuře italské periferie Cornervillu. Přístup Malinowského je intuitivnější, bez logického systému sběru informací, s účelem detailně popsat vybrané vlastnosti skupiny, jako je dělba funkcí, smysl pro povinnost, realizace osobních zájmů a podobné. Whytův přístup je systematictější, spojuje metodu zúčastněného pozorování s interviewy a pokouší se o „informativní syntetickou analýzu“, tj. o vyčerpávající záběr vlastností skupiny s postižením společenského systému. Další dvě studie jsou už založeny na koncepci přímého pozorování s možností jednoduchého měření údajů. Le Playova práce *Evropští dělníci* vychází ze systematického pozorování dělnické rodiny a z explicitního plánu klasifikace údajů. Balesova studie o chování malých společenských skupin je příkladem laboratorní analýzy interakčních procesů, kde součástí konceptního modelu kromě přesně vymezených pozorovacích kategorií je také predikce použití interakčních matic. Poslední dvě studie jsou zároveň úvodem k metodice práce s tabulkami a grafy. Technika interviewu je dominantním problémem práce L. S. Cottrella o vyrovnávání rolí partnerů v manželství, sociometrické studie G. A. Lundberga a M. Lawsingové zabývající se strukturou společenských vztahů města Vermony a Mertonova výzkumu interpersonálního ovlivňování přijímání komunikací masových sdělovacích prostředků lokálním společenstvím. Zajímává je zejména Mertonova metoda dvoustupňového interviewu: v prvním stupni jsou lokalizováni jednotlivci, kteří ovlivňují přijímání masových komunikací ostatními členy skupiny, v druhém stupni jsou tito jednotlivci dotazováni na představu vlastního vlivu na zmíněné chování ostatních členů skupiny. Mertonova studie slouží také k seznámení s problémy budování typologie interpersonálních vztahů.

K problematice pozorovacích technik se svým způsobem řadí i výklad použití analýzy hotových dostupných údajů (kapitola V). Známa populární studie Thomase a Znanieckého *Polský sedlák v Evropě a Americe* slouží jako příklad popisné formy zpracování dopisů, které poskytne obraz interakcí mezi dopisujícími. Zároveň je podnětem k diskusi o reliabilitě takto získaných informací, a to hlavně ve srovnání s metodami experimentálního získávání podobných informací. Důmyslnou analýzu historických do-

kumentů provádí Sorokin při výzkumu kolísání myšlenkového a citového systému pravdy a znalostí. Autorka učebnice ji používá také k vymezení obecných pravidel sekundární analýzy přístupných údajů. Nejmodernějším typem výzkumu tohoto druhu je Zelditchova analýza deviantních případů, založená na zkoumání typu rolí v moderní rodině. S pomocí etnografických materiálů a jednoduchého matematického modelu je zde ukázán systematický postup hledání a testování hypotéz.

Další čtyři kapitoly instruují především o použití statistických a matematických metod. Na základě prací S. A. Stouffera o konformitě a občanských svobodách a J. A. Kahla o aspiracích ve výchově a zaměstňávání mládeže je vysvětlen pravděpodobnostní statistický výběr ve třech prováděcích etapách: sestavení opory výběru, provedení výběru z opory a pokrytí obdrženého vzorku. Obsahem diskuse jsou zdroje výběrových chyb a vhodnost použití jednotlivých typů výběru v konkrétních situacích. Různé typy měření a kombinování naměřených ukazatelů představuje použití matematiky v dalších fázích výzkumu. Rozmanitost technik demonstřují tři studie: P. W. Massinga o působení rozhlasového vysílání, D. J. Boguea o složení a příjmech obyvatelstva a M. Webera o protestantské morálce a duchu kapitalismu. Od měření vlastností proměnných se autorka vrací k systematickému studiu vztahů mezi vlastnostmi a k měření konzistence znaků. Metodu použití vzorku ke kontrole klíčových proměnných při testování hypotéz ukazuje na výzkumu F. L. Strodbecka o vztazích v manželství. Zároveň na této proceduře ilustruje využití logiky matematického modelu při zjišťování adekvátnosti empirických údajů ke konceptu modelu. Jako další typickou práci vybrala výzkum sebevraždy, provedený pod vedením P. Lazarsfelda, kterou rozebírá z hlediska statistické interakce proměnných (měření efektu jedné proměnné efektem dalších proměnných) a z hlediska analýzy poměru sil dvou proměnných k závislé proměnné. V této souvislosti je věnována úvaha o kombinaci empirické analýzy s matematickými metodami také Durkheimově *Sebevraždě*. Poslední ucelenou matematickou problematikou jsou metody post-analýzy jako prostředek k objevení latentních znaků kolektivního jednání. K tomu se váže speciální metoda odhalování rolí ve struktuře systému pomocí Guttmanova skalogramu. Příklady pro tuto oblast studia poskytli: S. A. Stouffer, J. Toby, U. G. Foa, M. W. Rileyová, R. Cohn, J. W. Riley a H. C. Selvin.

Metodologickou komplexnost empirického výzkumu dovršují vývojové studie desáté kapitoly knihy. Zkoumáním různých systémů v čase se zabývá práce W. F. Ogburna a D. S. Thomase o vlivu obchodních cyklů na společenské podmínky, P. F. Lazarsfelda

a R. K. Mertonu o přátelství jako společenském procesu, J. Colemanu o šíření noviněk mezi lékaři a A. P. Harea o strojových simulacích interakcí v malých skupinkách. Dověršením knihy z metodického hlediska a z hlediska pedagogické náročnosti je však poslední kapitola, jejímž úkolem je seznámení se speciální analýzou sociálních systémů, která je komplexním rozbořením všech vzájemných souvislostí charakteristik systému ve všech jeho rovinách. Čtenář je ke komplexnímu rozboru přiváděn postupně přes analýzu individuální, kontextuální, skupinovou a strukturální. Za nejučinnější studijní příspěvek této závěrečné části knihy lze považovat postup charakterizování systému jako celku pomocí kolektivních měr kombinujících charakteristiky jeho částí.

Knihy M. Rileyové může aspirovat na úspěšné vyrovnání se s úkolem, který by chtěla plnit každá základní učebnice ve společenských vědách: vstřípit studentovi základní metody výzkumu, naučit ho orientaci mezi výzkumnými možnostmi a samostatnému přístupu k transformaci teoretických znalostí na bázi empirického zkoumání.

Alena Vodáková

Alain Touraine, Sociologie de l'action.
Paris-Seuil 1965, 506 s.

Alain Touraine¹ je sociolog průmyslu. V seznamu jeho prací (do roku 1966 zahrnuje tento seznam — vedle čtyř zcela samostatně zpracovaných knih — 62 položek) je většina textů věnována sociologickým aspektům průmyslové práce, vývoji dělnického vědomí, problémům industrializace, podnikové organizace atd. — velmi logicky však toto vědecké úsilí vyústilo v obecnou a ryze teoretickou koncepci *sociologie jednání*.

V Tourainově pojetí je sociologie jednání — či *akcionalismus* — jednou z obecných metod sociologie (jež sama je opět definována jako věda o sociálním jednání — akcionalismus tak nabývá svého širšího a užšího smyslu) vedle funkcionalismu a strukturalismu, přičemž historicky se vytváří nejpozději. Funkcionalismus se zabývá zkoumáním sociálních systémů a strukturalismus analyzuje symbolické systémy komunikace; úkolem akcionalismu pak je analýza samotných normativních orientací, kulturních hodnot, ve vztahu k nimž je sociální jednání definováno. Teprve vývojem industriální civilizace je rozrušeno tzv. konstitutivní vědomí, jehož výtvozem byly metasociální záruky sociálního řádu a jednání může být vysvětleno ze sebe samého — tedy bez hledání jeho významu mimo oblast sociálního (jak to činí naturalismus) či postulování smyslu a priori (idealismus). V tomto smyslu se tedy sociologie jednání zabývá společnostími ležícími na opačném pólu vývoje civilizace než strukturalismus, jenž je preferovanou metodou

¹ A. Touraine, nar. 1925, absolvent Ecole Normale Supérieure, po výzkumné práci v C. N. R. S. hostoval na univerzitách v Chilly, Sao Paolo a New Yorku (Columbia University). V současné době je ředitelem studií na Ecole Pratique des Hautes

Etudes, profesorem na Institut des Sciences Sociales du Travail a Institut des Hautes Etudes d'Amérique Latine. Je spoluzakladatelem a nyní i vydavatelem časopisu Sociologie du Travail.

výzkumu společnosti bez historie (tedy bez interiorizovaného vědomí vývoje), v podstatě společností statických, jimiž se zabývá etnologie. Vedeme-li dále tuto diachronickou část definice (historická fixace ovšem nikterak neruší paralelní užití všech tří metod na jediný typ civilizace, každý přístup je definován několikanásobně a — jak autor přiznává — definice nejsou vždy zcela symetrické), pak zatímco Parsonsův funkcionalismus analyzuje přechod od pre-sociálního jednání k sociálnímu, zabývá se Touraine přechodem od jednání sociálního k historickému, konstruuje jakousi „sociologii historie“ či, jak sám jinde říká, sociologii historicity.

Ústředním pojmem tohoto pojetí je *historický subjekt*, nástroj akcionalistické analýzy, ideální typ stricto sensu. (Právě v neuznání této ideálně typické povahy spočívá omyl základní námitky J. D. Reynauda a P. Bourdieu, kteří tvrdí, že Touraine vytváří novou filosofii dějin, že pouze laicizuje Hegelova ducha, že konstruuje objektivní jednání — viz polemickou stať obou autorů *Une sociologie de l'action est-elle possible?* v *Revue française de sociologie*, čís. 4 1966, str. 508—514.) Úhrnná definice tohoto pojmu není snadnou záležitostí: autor věnuje jeho vymezení desítky stránek. Zběžně řečeno, participace na historickém subjektu je možná tehdy, jestliže tvůrčí akt je tvorbou vývoje (tedy už v samé podstatě je historický) a aktér je subjektem této historicity, tj. vědomě organizuje svou tvorbu a kontroluje její výsledky. „Nikoli již tedy vně člověka, nýbrž právě v jeho jednání je uchopen historický subjekt a dialektika tohoto historického subjektu je dialektikou tvorby a kontroly. Právě v tvorbě, ve výrobě se člověk chápe jako historický subjekt, jehož požadavkem je kontrola vlastních výtvorů na všech stupních“ (str. 142). Ovšem historický subjekt nemůže být ztotožněn s žádným konkrétním, individuálním či kolektivním aktérem — Touraine v průběhu celé knihy neustává zdůrazňovat kvalitativní přerýv mezi prostředky deskripce a explikace. (V odpovědi na zmíněnou kritickou stať hovoří např. o „kouzlu konkrétního“, které na dlouhou dobu opanovalo sociologii — viz *Revue française de sociologie*, cit. č. str. 527). O vztahu mezi konkrétním sociálním jednáním a jeho výkladem hovoří v pojmech významové participace („Historický subjekt je... interpretace celku historické situace, význam nějaké kolektivní zkušenosti,... způsob definování a organizace pole definovaného prací...“ str. 39) nebo — při analýze tzv. personálního subjektu — v pojmech stupňů projekce.

Historický subjekt je tak výkladovým principem, jehož vlastním obsahem je analýza práce. Už sama práce v sobě obsahuje základní charakteristiky aktivity historického subjektu, totiž onu postulovanou jednotu tvorby a kontroly, je — v definování důvěrně známém — historickým jednáním par excellence: „...práce... není ani situace, ani intence, je to přirozená aktivita člověka,

jejímž prostřednictvím se nejen transformuje je materiální okolí skupiny či společnosti, nýbrž prostřednictvím níž také skupina či tato společnost definují situaci, uvědomují si sebe samy jako historické aktéry, tj. jako tvůrce určité změny“ (str. 38). Je možno namítnout, že Touraine si vytvořil pojem historického subjektu jen z důvodů spekulativních (ono stále zdůrazňované oprostění se od faktů). Jemu je však tento pojem určitou, autenticky sociologickou interpretací pojmu práce, totiž interpretací, jež dovoluje oprostit se nejen od vlivu sociologie hodnot, nýbrž i od každého vztážení sociálního jednání k faktické situaci, determinismu materiálních podmínek, stavu výrobních sil. Vše se odehrává výhradně v rámci sociálního, historický subjekt je definován jako schopnost společnosti chápat své prostředí jako vlastní produkt, vlastní výtvor.

Toto důsledně „sociologické“ vymýcení jakéhokoli principu ne-sociálního, pohrouženost sociálního do sebe samého (jež patrně vedlo W. Ackermanna a S. Moskovického k označení Tourainovy koncepce jako existenciální sociologie — viz jejich recenzi v *Sociologie du Travail* č. 2/1966) vzbuzuje zcela pochopitelně velmi silné námitky (pro autorův velmi precizní způsob uvažování je velmi podivné, že např. bez hlubší analýzy delimitoval materiální podmínky atd. do oblasti ne-sociálního, na jiném místě však prohlašuje, že sociologie jednání je indiferentní k rozdílu základny a nadstavby), je však třeba stále věst v patrnosti, že akcionalismus považuje autor za jeden z přístupů, nikoli tedy za univerzální koncept sociologie, že preference tohoto přístupu je historicky vymezena pro období vývoje industriální civilizace, kdy padá řada materiálních a technických bariér, kdy se vytvářejí nové formy vzácnosti (v samé oblasti sociálního, ve sféře kultury) atd., a že zde nejde o postižení vlastního historického vývoje, nýbrž o jeho sociologii, o analýzu kolektivní zkušenosti tvoření, prospektivního prvku sociálního jednání. Akcionalismus také není transhistorickou vědou, je aplikovatelný především na společnost *prométeovského typu*. Toto vztážení považují — především pro hodnocení tendencí, které se objevují v renesančním stadiu naší sociologie — za velmi zajímavé a velmi důležité. „Liberální jsou ty společnosti, v nichž ekonomická expanze — je-li možno říci — představuje organizaci sociálních sil požadujících kontrolu. Sociální stratifikace a mobilita jsou v tomto typu společnosti pojmy důležitějšími než pojmy třídy nebo hnutí. Funkcionalistická analýza pomáhá těmto společnostem k vlastnímu pochopení. Jestliže se však naopak ekonomický vývoj projevuje jako vůle ke změně a překonání sociálních a kulturních překážek (jejichž postupného zmizení je možno vyčkat), pak je přirozené, že se sociální myšlení přibližuje akcionalistické sociologii“ (str. 96).

Analýze předpokladů (jde o kritiku iluzi konkrétní, Weberovy koncepce sociálního jednání a sociologického naturalismu expli-

cite, Parsonsovy teorie jednání a „technologické“ verze marxismu implicitě) vytváření místa akcionalismu vedle teorie sociálního systému a významové struktury a pozitivnímu koncipování jeho základního explikativního principu, kterým je historický subjekt, je věnována převážná část prvních dvou partií knihy (v kapitolách: *Objevení subjektu; Téma, postupy a úroveň sociologické analýzy; Principy analýzy*). Aplikace tohoto principu — např. typologie patologických forem systémů jednání, typologie zdrojů odcizení v industriální civilizaci (technicistické, byrokratické a politické ideologie, kterým odpovídají profesionální, společenstevní a liberální utopie) — jsou zde spíše na ukázkou. Avšak poslední kapitola těchto partií, jež je věnována *organizacím*, je již přechodem k další části práce, v níž už jde o akcionalistické interpretace jednotlivých dílčích témat a okruhů, jež pro tuto analýzu vyplývají z vývoje industriální civilizace.

Zkoumáme-li organizace („Každá organizace může být uvažována jako *uskutečnění* nějakého rozhodnutí...“, str. 184), pak se dostáváme ke konkrétní aplikaci historického subjektu, k formování personálního subjektu (prostřednictvím osobního projektu) a jeho přechodu k subjektu kolektivnímu. V protikladu k tradičním společnostem participuje — díky organizaci — individuum na historickém subjektu přímo, v kolektivní práci (dříve byla tato participace projekcí vně sebe sama, vstříc nějakému principu „svatého“), avšak jeho zkušenost z účasti na historickém subjektu je naproti tomu zprostředkována, i samo odcizení se depersonalizuje (v tradičních společnostech mohl mít jednotlivec osobní zkušenost z historického subjektu právě proto, že tento subjekt byl projektován mimo společnost). Optimismus bezprostřednosti vztahu člověka-tvůrce, který Touraine spojuje se vznikem a vývojem industriální civilizace, se tak zdá mít svou dialektiku: oč více tvůrce, o to méně člověk (tento optimismus je ostatně vhodnou kontrapozicí k pesimistickým vizím koncepcí masové kultury a masové společnosti). Nاپojení zkoumání o organizaci, tedy tradiční oblasti funkcionalismu (od něhož se ale Touraine příliš radikálně nedistancuje, když zkoumá typy rovnováh a nerovnováh organizací, na analýzu historického jednání vzbuzuje velmi mnoho úvah a problémů — tato primární sféra konkretizace základního principu se ještě nezdá být „vlastním živlem“ historického subjektu. Snad právě toto vědomí vedlo autora k zařazení kapitoly o organizacích do partií, které spíše postulují principy akcionalismu, než dokazují jeho aplikabilitu.

Třetí velká partie knihy zpracovává pod souhrnným názvem *Zrození industriální civilizace* (Touraine důsledně rozlišuje spíše explikativní pojem industriální civilizace a spíše deskriptivní pojem industriální společnost) některé problémy, kterými se autor již dříve podrobněji zabýval ve svých výzkumech a pracích (jde především o knihy *L'évolution du travail ouvrier aux Usines*

Renault, Paris C. N. R. S. 1959, *La Conscience ouvrière*, Paris-Seuil 1964). Zde jsou ovšem výsledky položeny do nové optiky.

V první kapitole se zabývá *vývojem průmyslové práce* (od profesionálního k technickému systému) a *vývojem dělnického vědomí* (jednotlivé fáze zde představují: *staré dělnické vědomí*, vědomí profesionální třídy, vědomí sociální třídy, *nové dělnické vědomí*). Následující kapitola je věnována *politickému systému*. Autor zavádí pojem *společnostního státu* — z rostoucí politizace veřejného mínění a sociálního hnutí na jedné straně a stále silnějšího vlivu státu na život společnosti na straně druhé vyplývá, že mizí onen starý rozdíl mezi státem a občanskou společností: sociální hnutí se stále více politizují a stát zasahuje stále hlouběji, zabírá stále šířeji, jeho moc se totalizuje. Touraine se zde podrobněji zabývá mechanismy politického odcizení a načrtává brilantní typologii (a pochopitelně i patologii) politických systémů.

Domnívám se, že sám pojem historického subjektu byl modelován na základě analýzy *dělnického hnutí*. Touraine věnuje tomuto problému obsáhlou kapitolu, v níž zkoumá *mechanismy formování* tohoto typu sociálního hnutí — permanentní reciproční pohyby mezi individuem a historickým subjektem prostřednictvím industriálních vztahů, přechod od požadavků, od nespokojenosti, k vlastnímu historickému jednání. Předkládá rovněž zajímavou typologii situací odborového hnutí v kapitalistických zemích, jež vychází z umístění v poli definovaném dvěma osami:

Avšak i v této analýze se prokazuje transhistorický relativismus sociologie jednání — dělnické hnutí není spjato s žádným sociálním systémem, jeho vývoj závisí především na vývoji dělnického vědomí. Právě zkoumáním stavů tohoto vědomí (zdůrazňují: v akcionalistické optice) se dobíráme autentického významu určitého sociálního jednání: „Sociální jednání není odrazem nějaké situace, jež by v sobě obsahovala přirozenou logiku; musí být pochopeno samo v sobě, jako se o to snaží strukturalistická a funkcionalistická bádání“ (str. 408). Tato interpretace má ještě další význam: „... jestliže se snažíme pochopit dělnické hnutí nejen jako odpověď kapitalismu, nýbrž jako přímou či nepřímou kolektivní orientaci směřující k ekonomickému rozvoji a sociální demokracii, připravujeme si také půdu k pochopení nacionalismů, které spadají do předchozí fáze ekonomického vývoje, i nových hnutí, která vyplynou ze systémů historického jednání budoucnosti“ (str. 409). Je škoda, že autor knihy alespoň nenačrtl některé prvky těchto systémů — v některých svých článcích a přednáškách hovoří o významu universit v sociálních procesech, kam

se v současné době de facto přenáší třídní konflikt.² Pojem dělnického hnutí tak nabývá obdobného postavení, jaké má v akcionalismu pojem práce: ani jeden, ani druhý nejsou centrálními pojmy této sociologie, avšak oba zprostředkují pochopení jiných sociálních hnutí, jiných sociálních jednání, jsou tedy jakýmsi komprehenzivními modely.

Poslední kapitola práce se zabývá *masovou kulturou a personálním subjektem*. Participace na masové kultuře a masové spotřebě je zároveň procesem desocializace a privatizace, „prostým aktem spotřeby“ se realizuje nejprimitivnější cestou naše „subjektová potence“. Zde tedy sestupujeme nehlouběji v hierarchii projektů, z nichž se vytváří historický subjekt — či lépe by snad bylo říci, že zde se už vlastně o žádný projekt nejedná: privatizace orientací je přece opakem jejich historizace. Tourainova koncepce tak dospívá ve svém závěru k paradoxu, jenž vyplývá z vytčení masové kultury (spojené s dezorganizací symbolických systémů, desocializací kultury) jako jedné z nejdůležitějších charakteristik průmyslové společnosti, jež vyvedla historický subjekt „ze světa bohů do světa lidí“, jež vlastně osvoďovala sociální jednání ode všech ne-sociálních a meta-sociálních vazeb. Personální subjekt, dříve koherentně začleněný do oblasti historického subjektu, je — pro čtenáře dosti neočekávaně — přetvořen ze subjektu jednání v subjekt spotřeby (tedy spíše chování, abych zachoval Tourainovu distinkci) a definován nikoli již v pojmech elevace, nýbrž spíše v pojmech degradace. (Tento paradox ovšem nemusí naprosto vyplývat z nedostatků metody, naopak, může prokazovat její dialektickou nosnost.)

Alain Touraine tedy koncipoval sociologickou teorii, jež má umět řešit novým způsobem otázky postavené sociálními doktrínami XIX. století, totiž otázky po historickém významu našeho jednání, a jež se má přitom vyhnout dvěma nebezpečím: definovat smysl dějin v úplné nezávislosti na lidském vědomí a lidském jednání a ztotožňovat tento smysl s vědomím jednotlivých aktérů, tedy na jedné straně naturalismu, na druhé voluntarismu. Z druhého požadavku vyplývá zároveň nutnost rozlišení faktu sociálního a faktu sociologického, faktu empirického a faktu vědeckého — to je smyslem definice sociologie jako vědy o sociálním jednání: „Tato roztržka s konkrétní realitou, společná všem vědeckým metodám, je v sociologii tím důležitější, že sociologie byla dlouho definována jako poznání *sociální reality*, zatímco může pouze být studiem *sociálního jednání*. Z toho vyplývá nutnost rozložení skutečnosti v řadu polí analýzy, jejichž samotná kombinace ovšem skutečnost nevychytává — skutečnost vyžaduje rovněž analýzu jednotlivých událostí“ (str. 471).

V mnohém tato koncepce připomíná sociologii Gurvitchovu: i toto je teorie par excellence, budující jakousi hlubokou strukturu sociální skutečnosti a metod jejího vědeckého uchopení, zdůrazňující změnu a pohyb, důsledně rozlišující sociální jednání a sociální chování atd. Avšak Tourainovo pojetí vyplynulo z dlouholeté „empirické“ aktivity autora a na základě akcionalistické teorie je nyní projektován rozsáhlý *výzkum sociálních hnutí* (Laboratoire de Sociologie Industrielle a VI. sekce Ecole Pratique des Hautes Etudes) — přes veškeré slabiny, které teorie prokazuje, se tedy nezdá, že by šlo o teorii akademickou. *Sociologie jednání* je prací v každém ohledu významnou a aktuální — urychlené vydání jejího překladu v češtině by bylo činem jistě více než záslužným.

Jiří Večerník

Maria Hirsowicz i Witold Morawski, Z badań nad społecznym uczestnictwem w organizacji przemysłowej
Książka i wiedza, 1967.

V bohaté polské literatuře o otázkách dělnické samosprávy zaujímá recenzovaná práce zvláštní místo. Její autoři, významná socioložka M. Hirsowiczová, známá našemu čtenáři především svými *Sociologickými konfrontacemi*, a její spolupracovník W. Morawski v ní vycházejí z kritického shrnutí dosavadních výsledků polských výzkumů v této oblasti a na základě vlastního empirického bádání v letech 1962–1965 řeší řadu klíčových otázek účasti pracujících na řízení průmyslové organizace. Nedejme se mýlit skromným titulem knihy — máme před sebou právě tak analytické jako syntetické, a přitom reprezentativní dílo polské sociologie v daném oboru. Dvě okolnosti je činí pro nás zvlášť zajímavým. Jsou to jednak specifické rysy dělnické samosprávy v Polsku, kterou bychom mohli na rozdíl od jugoslávské charakterizovat jako dělnickou samosprávu fungující v podmínkách administrativní soustavy řízení, jednak je to široké a v polské literatuře neobvyklé chápání samosprávy, zahrnující nejen dělnické rady a konferenci dělnické samosprávy, nýbrž i stranické a odborové organizace.

Práce, doprovázená více než stovkou tabulek, je rozdělena do čtyř kapitol. První z nich má převážně historický ráz. Sleduje vznik a vývoj dělnické samosprávy v Polsku v letech 1956–1962 a diskusi, která se v dením i odborném tisku okolo této problematiky rozvinula.

Druhá kapitola analyzuje strukturu a formy činnosti dělnických rad, jejich vztah k hospodářskému vedení a možnosti samosprávných orgánů vzhledem k výrobně ekonomické situaci podniku. Na základě tohoto rozboru určují autoři pořadí činitelů ovliv-

² Tento názor — v poněkud jiné podobě — sdílí ve Francii i P. Bourdieu. Na druhé straně J. Duvergnaud se ve své poznámce o nových proletářích (*Le Nouvel Observateur* č. 111/1967) vyslovuje o řetězu hnutí mládeže jako o nejvýznamnějším

sociálním jevu XX. století: „Zde je třeba hovořit o novém proletariátu, který se na okraji definovaných a ztuhlých struktur pokouší přímo působit na společnost a měnit ji podle své představy plnosti“ (cit. č. str. 17).

ňujících fungování dělnické samosprávy, zejména dělnických rad. Zjišťují souvislost mezi rostoucí úlohou reprezentativní, avšak málo operativní konference dělnické samosprávy, stoupajícím významem operativního předsednictva dělnické rady, zmenšující se úlohou pléna dělnické rady a malou aktivitou dílenských dělnických rad.

Aktivita samosprávy závisí ani ne tak na jejím osobním složení a na iniciativě a energii jejích orgánů — vyvozují autoři dále —, jako na obecných podmínkách činnosti podniku a závodu. Je-li dosažení maximálního objemu výroby nejdůležitějším úkolem závodu nebo podniku, podřizuje si tato skutečnost i činnost společenských organizací. V prioritě výrobně ekonomických úkolů podniku spatřují také autoři příčinu toho, že pracovníci samosprávy i členové osazenstva chápou samosprávu v první řadě jako prostředek obhajoby zájmů pracujících.

V třetí kapitole si M. Hirszowiczová a W. Morawski kladou otázku, do jaké míry může společenská participace čelit dezintegrujícím účinkům dělby práce. Zjišťují živý zájem dělníka o pracovní podmínky v dílně, hlavně o otázky materiálního zásobování, kooperace mezi hospodářskými středisky a organizace práce. Tento zájem považují za základ, na němž je dělník ochoten projevit značnou aktivitu při formulování vlastních názorů a návrhů.

Značnému počtu dělníků jsou však zároveň cizí obecnější problémy závodu, jako jsou např. ukazatele hospodářského plánu nebo výrobně ekonomické směrnice. Na znalost těchto otázek má nejpodstatnější vliv vertikální a horizontální dělba práce, dále pak rozdíly pohlaví a vzdělání, a v menší míře i odlišnosti délky práce v závodě a příslušnost k stranické organizaci. V jiné rovině má v tomto směru vliv velikost závodu, ráz technologie a systém práce a součinnosti mezi hospodářskými středisky. Zvlášť významným faktorem podle předpokladu autorů může být systém ekonomických stimulů a způsob jejich sepětí s výrobními úspěchy závodu. Malá znalost pracujících o obecných otázkách závodu plyne totiž spíše z nezájmu o určité informace, způsobené malou souvislostí s otázkami skutečně důležitými pro dělníka, než z nedostatku informací.

Vyjmenované faktory ovlivňují informovanost pracujících a tím i jejich aktivitu v orgánech společenské participace. Samy tyto orgány jsou dalším faktorem, který ve značné míře působí na zájem pracujících o problémy závodu, a to hlavně tehdy, když se orgány samosprávy ve své činnosti opírají o široký okruh pracovníků, když se díky jim nevytvářejí organizační bariéry mezi různými stupni průmyslové hierarchie a když svou činností zajišťují faktickou účast dělníka při rozhodování na úrovních a o otázkách, které jsou mu dostupné a skutečně ho zajímají.

Autoři však zároveň konstatují, že instituce samosprávy v závodech podrobených výzkumu soustřeďují své úsilí na rovině závodu a omezují je na rovině provozu nebo dílny, a že se jejich činnost opírá o poměrně

úzký aktiv funkcionářů, mezi nimiž je více četářů a mistrů než řadových dělníků. To přispívá k tomu, že hromadění činitelů dezintegrujících osazenstvo závodu se nejen nesetkává s účinným protipůsobením, nýbrž se tímto způsobem může v krajních případech i posílit.

Uvedené jevy kladou autoři do souvislosti s procesy centralizace, které způsobují, že těžiště rozhodnutí významných z hlediska zájmů pracujících se přesouvá stále výš. Problémy závodu nebo společenské organizace, která v něm působí, ztrácejí svou autonomnost a jsou v rostoucí míře začleňovány do širších procesů a řešeny na úrovni značně vzdálené od závodů a podniků.

Výzkum, který se stal podkladem čtvrté kapitoly, ukázal, že v popředí činnosti společenských organizací je spolupráce s hospodářským vedením v oblasti manažeriálních funkcí, a to zejména při řešení běžných problémů vznikajících při operativním řízení provozů a dílen. Soustředění pozornosti na tyto otázky vede na jedné straně k omezení jiných typů činnosti, na druhé straně pak komplikovanost řešených otázek a jejich časová náročnost způsobují, že se v běžné praktické činnosti samosprávných institucí uplatňuje především hledisko efektivnosti, jež vyžaduje činnost malých kolektivů zběhlých v organizačních záležitostech. V důsledku toho získávají v každodenní činnosti společenských organizací převahu lidé se vzděláním vyšším, než je průměrné vzdělání osazenstva — jsou to hlavně četáři, mistři a fidiči, resp. administrativní pracovníci — a účast řadových dělníků je relativně omezena. Struktura institucí samosprávy je tedy dána jejími funkcemi a základními směry činnosti, i když lze předpokládat, že sama struktura zpětně působí na pracovní styl těchto institucí.

Autoři z toho vyvozují, že představa společnosti jako souhrnu plně autonomních průmyslových korporací, řízených výrobci, je v polských podmínkách utopická. V společnostech s převládajícím velkopřemyslem se rozhodování v rostoucí míře centralizuje, a to bez ohledu na společenské zřízení. Z toho plyne dalekosáhlé omezení samostatnosti jednotlivých článků národního hospodářství. Společenské organizace v závodech jsou v důsledku toho jednak považovány za nástroje rozvoje vnitrozávodní demokracie, jednak se od nich očekává, že budou plnit ústředně stanovené úkoly a cíle. Sladit obě tyto funkce není snadné. Čím menší je autonomie organizace, tím omezenější je svoboda rozhodování jejího členstva, jež se převážně řídí pravidly stanovenými mimo organizaci, plní úkoly dané shora a vystupuje ve výkonné a pomocné roli.

Při rozboru činnosti institucí společenské účasti nutno rovněž brát v úvahu, že uplatnění obecných organizačních principů spolu s existencí protichůdných dílčích zájmů v závodech vyžaduje — kromě centralizace rozhodování — jak vybudování systému hierarchických závislostí s odstupňováním moci, kvalifikace a přístupu k informacím, tak

i používání jednostranné manipulace a organizačního nátlaku.

Proto podle názoru autorů nelze operovat polárními modely demokracie a autokracie ve vztahu k socialistickým podnikům. Ty totiž nepředstavují čisté typy; je jen možno řadit je podle konkrétních podmínek blíže k jedné či druhé krajnosti.

Zásadní roli přitom hraje systém institucí společenské účasti, díky němuž jednotlivec podrobený služebním závislostem má prostřednictvím společenských organizací možnost vystupovat v roli spoluhospodáře a působit na rozhodování v závodě. Autoři tedy — na rozdíl od koncepcí vycházejících z teorie a praxe tzv. human relations — nechápou společenskou participaci jako psychologicky určenou ochotu pracovníků činně se angažovat při uskutečňování cílů závodu. Společenská účast je pro ně především existence institucionálních podmínek, umožňujících řadovému pracovníku projevit svou aktivitu ve faktické účasti na řízení. Dodejme ještě, že zahrnuje dvě podstatné složky: představuje jednak spoluřízení a společenskou kontrolu při realizování cílů prů-

myslové organizace, jednak platformu k reprezentaci zájmů pracujících.

Podle mínění autorů je dokonce i přidalekosáhlé centralizaci řízení možná aktivní účast pracujících a jejich organizací v řadě významných oblastí. Omezení podílu dělníků na rozhodování ve sféře technologie a při řešení manažeriálních otázek vůbec nevylučuje demokratické posuzování sociální problematiky, pracovních podmínek, osobních záležitostí atd. Autoři proto doporučují rozpracovat institucionální formy umožňující pracovníkům působit na rozhodování těch otázek, které si přejí ovlivňovat s ohledem na svou kompetenci nebo na své zájmy.

Recenzovaná práce, jejíž každá kapitola je opřena o speciální výzkum, široce překračuje pouhý výklad empirických údajů a neustále ho dovádí k teoretickým zobecněním. Myšlenkově bohatá a metodicky zajímavá, podává mnohostranný obraz současných základních problémů společenské účasti na řízení polských závodů a rozhodně si zasluhuje pozornosti našich čtenářů.

Miloš Bárta

Za P. A. Sorokinem*

„Cokoli se může přihodit v budoucnu, vím, že jsem se naučil třem věcem, které provždy zůstanou přesvědčením mého srdce i mé mysli. Život, i nejtvrďší život, je nejkrásnějším, nejpodivuhodnějším a nejzáračnějším pokladem na světě. Plnění povinností je druhou krásnou věcí, jež činí život šťastným a dává duši nezdolatelnou sílu zachovat ideály – to je mé druhé přesvědčení. A moje třetí je, že krutost, nenávisť a nespravedlnost nikdy nemohou a nebudou moci stvořit duševní, mravní nebo hmotné milénium.“

Závěr Listů z Ruského deníku, 1924.

Pitirim Alexandrovič Sorokin narodil se 21. ledna 1889 ve vesnici Turja v provincii Vologda jako syn „mistra zlatých, stříbrných a cizelovaných děl“ ruské národnosti a Pelagie rolnického původu z ugrofinské etnické skupiny Komi (Zyrané). Čítající tehdy asi 180 000 členů. Matku ztratil asi ve třech letech, do deseti let žil s otcem, a pak se s bratrem starším o čtyři leta živili otcovým řemeslem – po kraji malovali kostely, pozlacovali a postříbřovali předměty kultu a zhotovovali kovové ozdoby ikon. První začátky školního vzdělání si osvojil na různých venkovských místech, v r. 1903 vychodil vyšší školu v Gam a pak s vynikajícím prospěchem absolvoval tříletý kurs v učitelském semináři pro elementární synodní školy v Chrenovu v provincii Kostroma. Stýkal se tam s lidmi nejružnějších zaměstnání a politických směrů. Svě názory, i politické, opíral hlavně o učení sociálních revolucionářů, ve škole byl hlavou sociálně revoluční strany. Velmi na něho působila rusko-japonská válka svými následky a ruská revoluce roku 1905. Působil záhy jako odpůrce carského režimu („misionář proticarské revoluce“) a za tuto revoluční činnost byl za carského režimu třikrát uvězněn (poprvé roku 1906). To dalo mu poznat z vlastního názoru svět zločinů i zločinců, poskytlo mu látku k jeho první knize (*Prestuplenie i kara, Zločin a trest*, 1913) a později ho vedlo k volbě kriminologie a penologie jako první specializace na právnické fakultě. Roku 1907 odešel do Petrohradu, kde navštěvoval večerní kursy, aby se připravil na maturitní zkoušku jako podmínku k návštěvě university. Od roku 1909 navštěvoval přednášky na psychoneurologickém ústavu, kde přednášel Bechtěrev, sociologii Kovalevskij a de Roberty a morálku a právo Petražyckij, a od r. 1910 na právnické fakultě, kde od r. 1914

byl vybrán pro přípravu na profesora (s ním také Gurvič, Timašev aj.). Po úspěšných ústních zkouškách r. 1916 se stal „magistrantem“ trestního práva a měl právo zvát se soukromým docentem. Chtěl podat disertaci pro získání hodnosti magistra trestního práva, ale pro politické změny bylo nutno to odložit. Účastnil se živé politické činnosti, zápasu s bolševiky, byl členem rady ruské republiky, ruského ústavodárného shromáždění, sekretářem ministra Kerenského, kdy ho také navštívil Masaryk, jenž na něho učinil hluboký dojem; byl třikrát uvězněn, přitom jednou pro chystaný převrat v Archangelsku odsouzen komunistickou vládou ve Vologdě k smrti, ale po šesti týdnech čekání na popravu na přimluvu přátel-bolševiků a po příznivém Leninově článku v Pravdě byl na jeho rozkaz propuštěn.

Vedle této politické činnosti stále studoval, po studii L. N. Tolstoj *kak filosof*, 1915, napsal *Učebnici obecné teorie práva*, 1919, a připravoval přednášky o sociologii, jež byly z nejnavštěvovanějších (sociologie byla zavedena na universitu za Kerenského v roce 1917 a v r. 1919 rozšířena na celé oddělení, v němž byl Sorokin voleným předsedou). Roku 1920 vydal *Obščedostupnyj učebnik sociologii* a dvousvazkovou *Sistemu sociologii*, jež obsahovala jeho první soustavnou a empiricky podloženou teorii struktury jednoduchých i složitých sociálních systémů a rovněž kostru teorie sociální mobility, rozpracované podrobně v pozdějších spisech. Když na podzim 1921 mu nebylo dovoleno přednášet, jal se studovat v součinnosti s Pavlovem a Bechtěrevem vliv hladu na lidské chování, sociální život a organizaci a sám pozoroval účinky hladu v hladovějících okresech provincie Samarské a Saratovské, ale ze studie *Hlad jako činitel*, dané do tisku v květnu 1922, zbyly po provedené cenzuře toliko nepatrné části. Jako disertaci pro hodnost doktora sociologie předložil *Systém sociologie* a pro veřejnou obhajobu práce byl stanoven den 22. dubna 1922. Oficiálními oponenty byli sociolog Tachtarev, historik a sociolog Karějev a filosof Lapšin, vedle nich se účastnili diskuse jiní vědci, a práce i obhajoba byly jednomyslně schváleny, což bylo čestným posluCHAČSTVEM přijato s bouřlivými ovacemi (*Economist*, 1922, č. 4–5). Vědecká hodnota nebyla stanovena, protože tyto hodnosti byly tehdy zrušeny.

V září byl vypovězen, opustil Moskvu s první skupinou a po několikadenním po-

* Dne 28. února t. r. se konala v sekci Čs. sociologické společnosti přednáška o poslední knize Sorokinové (viz její obsah v tomto čísle), když

před ní došla zpráva, že Sorokin 12. února zemřel. Shromáždění uctilo obvyklým způsobem památku zesnulého vědce.

bytu v Berlíně dostal pozvání od prezidenta Masaryka, aby přišel do Prahy jako host republiky. Jako jiní ruští emigranti obdržel stipendium (přednášet na universitě nechtěl, až se zotaví), bydlil v Černošicích, odkud dojížděl do Prahy hlavně do knihoven, a jeho choť Helena roz. Baratynská, studující cytologii, dojížděla do Prahy do laboratoře prof. B. Němce. V Praze uveřejnil několik ruských esejí, mj. *Současná situace v Rusku*, 1922, *Populární studie ze sociální pedagogiky a politiky*, Užhorod, 1923, články o rurální sociologii a hlavně vypracoval ruský koncept *Sociologie revoluce*, který dostal autor této zprávy k recenzi.

Na podzim r. 1923 dostal pozvání od sociologů prof. Hayese z university v Illinois a prof. Rosse z university ve Wisconsinu, aby tam přednášel o ruské revoluci. V říjnu se vydal na cestu, doufaje také, že se mu podaří najít tam vhodné místo pro svou další vědeckou činnost, jinak počítaje s pobytem v „přátelském Československu“. Přednášky konané v březnu 1924 vzbudily značnou pozornost, ale setkaly se pro ličení krutosti a destruktivnosti prvních pěti let revoluce s ostrou kritikou těch, kdo idealizovali komunistickou revoluci. Projevovalo se to také několik let v jejich úsilí diskreditovat jeho akademickou a publikační činnost. Proti nim se Sorokina zastávali četní vynikající sociologové, jako Ellwood, Cooley, Ross (ač byl jiného mínění), Giddings aj., a nakonec je umlčel světový prestiž jeho publikací. R. 1924 byl povolán na katedru sociologie na universitě v Minnesotě a tím se upevnila jeho životní dráha, věnovaná hlavně vědě. Výhody, jež mu poskytla jeho nová působiště, sám ocenil: „Nemohli-li jsme žít v Rusku, byli jsme opravdu šťastni, že jsme se usadili ve Spojených státech: žádná jiná země nemohla nám dát tolik této svobody, jako naše nová vlast“ (A. L. J. 220).

Po dobu šesti let, kdy zde působil, vyvinul neobyčejnou vědeckou činnost. Dokončil a vydal *Sociologii revoluce*, 1925, napsal průkopnickou monografii *Sociální mobilita*, 1927, která zařadila tento problém a jeho řešení mezi hlavní sociologické problémy doby, *Současné sociologické teorie*, 1928, přeložené do jedenácti řečí (do češtiny pod názvem *Sociologické nauky přítomnosti*, 1936), nejúplnější a nejkritičtější přehled sociologických teorií, užívaný až dosud v mnoha zemích, jakož i po metodické stránce vhodná učebnice, a posléze spolu s C. C. Zimmermanem *Principles of Rural-Urban Sociology*, 1929, všestranný rozbor této odlišné a přece neoddelitelné dvojice osídlení. Je to práce jednak již založená na hojném sebraném materiálu, jednak ještě jej doplňující v třísvazkovém souboru ukázek jako *A Systematic Source Book in Rural Sociology*, 1930-32, ještě za spolupráce C. J. Galpina.

Sorokinova vědecká a akademická činnost se ještě stupňovala a rozrůstala, když byl vybrán za profesora a hlavu nově založené katedry sociologie na universitě Harvardské, kteroužto katedru rozšířil na oddělení (department) a za svého dvanáctiletého řízení

(dobu mimořádně dlouhou) povzněl na úroveň starších proslulých oddělení, jako byla na universitě Chicagské, Kolumbijské aj. V letech 1937-41 vyšlo jeho čtyřsvazkové dílo *Cultural and Social Dynamics*, právem označované za monumentální, v němž na základě materiálu sebraného četnými specialisty, většinou ruskými, podle jeho programu a bez cíle jim udaného sestavil fluktuaci jednotlivých kulturních oblastí, a to umění, systémů pravdy, etiky a práva, sociálních vztahů, válek a revolucí mezi třemi kulturními typy: ideálním, idealistickým a smyslovým, aby se pokusil o soustavnou teorii sociokulturní změny v jejích základních problémech, v jejím průběhu a v jejích příčinách. Jakýmsi výtahem tohoto díla se speciálním cílem sledovat rozpad nyní převládající smyslové kultury je spis *Crisis of Our Age*, 1941, přeložený do osmi jazyků (do češtiny v r. 1948 jako *Krise našeho věku*). Dalším jeho základním dílem je integrální soustava sociologie podaná ve spise *Society, Culture and Personality*, 1947 (*Společnost, kultura a osobnost*), označující již svým názvem rozdělení základních sociologických problémů. Jemu předcházely nástin metodologie sociálních věd, *Sociocultural Causality, Space and Time*, 1943 (*Sociokulturní příčinnost, prostor a čas*).

Druhá světová válka ho přivedla ke studiu účinků válek, hladomorů, epidemií, krvavých revolucí a podobných katastrof na celý život národů jimi postižených, jež vyličil v knize *Man and Society in Calamity*, 1942 (*Člověk a společnost v katastrofě*), aby jimi varoval lidstvo. Po doplnění svého systému sociologie přemýšlel o prostředcích, jak předejít válkám a jiným krvavým konfliktům, jak zavést lepší řád do lidského světa, a základního činitele nápravy věcí lidských viděl v zesílení nesobecké, tvořivé lásky, v tvořivém altruismu, jak dovozoval ve spise *Reconstruction of Humanity*, 1948. Tento jeho spis a jeho humanitní snahy upoutaly pozornost Elli Lillyho, průmyslníka, filantropa a archeologa, který značnou finanční podporou (celkem 145 000 dolarů) mu umožnil založit a udržovat při universitě výzkumné středisko pro studium altruistické lásky po všech jejích stránkách a ve všech jejích projevech v historii i v náboženském životě (The Harvard Research Center in Creative Altruism). Sám je řídil od založení roku 1949 do roku 1959, do svého odchodu na odpočinek, kdy bylo přičleněno k Americké akademii umění a věd. Uveřejnil o tomto tématu řadu studií spolu s jinými autory v *Symposiums*, 1950, 1954, z větších *The Ways and Power of Love*, 1954 (*Cesty a síla lásky*). V souladu s těmito snahami byly práce *The American Sex Revolution*, 1957, *Power and Morality*, 1959 (spolu s W. A. Lundenem) o nižší mravní úrovni vládců a vládnoucích vrstev, konstatování rostoucího vlivu lásky v *Basic Trends of Our Time*, 1964 a plánovaná práce *Sociology of Moral Phenomena and Values*, k níž asi nedošlo.

Na okraj úvah s touto tematikou patří i kniha *Russia and the United States*, 1944,

svým námětem Sorokinovi osobně velmi blízká, v níž konstatuje četné obdoby ve vývoji i v přítomné době mezi oběma zeměmi a jejich kulturními i sociálními hodnotami, takže, ježto války vznikají tam, kde jsou velké rozdíly mezi národy, není v tomto případě důvodu k válečnému konfliktu. Je pochopitelné, že Sorokin do poslední doby, jak ukazuje článek *The Essential Characteristics of the Russian Nation in the Twentieth Century* (v *Análech Americké akademie politické a sociální vědy*, 1967, str. 99–115), sleduje vývoj v SSSR a velmi oceňuje mezi jiným vysokou úroveň a tvořivost ruského národa ve všech oborech kultury, v politickém životě a v mravní oblasti s její svobodnou vzájemnou pomocí a aspirací pro společné cíle, a pokládá ruský národ za jeden ze dvou nejpřednějších.

Jako doplněk jeho hlavních spisů možno uvést *Social Philosophies of an Age of Crisis*, 1950, a *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences*, 1956 (*Koničky a slabůstky v moderní sociologii a příbuzných vědách*) kritizující jednostrannosti v novějších sociálních vědách. Kritické výsledky těchto dvou prací jsou zahrnuty v jeho posledním díle, *Sociological Theories of Today*, 1966, jehož rozbor je předestlán této vzpomínce. Autobiografie *A Long Journey* 1963 (*Dlouhá cesta*) bylo použito jako důležitého pramene.

Tyto práce, jež byly téměř všechny přeloženy, a ne jednou, do cizích řečí, evropských i asijských, byly doplňovány četnými články (bibliografie jich do r. 1960 uvádí 90) v různých světových revuích a sbornících, bohatou činností přednáškovou, též mimo USA, a účastí v sociologických společnostech a na kongresech. Sorokin zůstal věren Mezinárodnímu sociologickému institutu a jeho kongresům, byl předsedou pařížského kongresu v r. 1937, kde se s ním setkala většina tehdejších českých sociologů. Účastnil se 18. kongresu v Norimberku, 19. kongresu v Mexico City, v r. 1961 kongresu Mezinárodní společnosti pro srovnávací studium civilizací, jejímž prvním předsedou byl, v Salcburku, a posléze v r. 1962 V. mezinárodního světového kongresu ve Washingtonu, kde ho delegace ruská, polská a československá vyhledaly k přátelským rozhovorům; kongresu v Evianu r. 1966 se již pro nemoc neúčastnil a obeslal jej jen přednáškou. Pro své zásluhy o rozvoj sociologie byl volen za čestného člena četných společností, mezi nimi také československé, a za předsedu Americké sociologické asociace, kde r. 1965 pronesl jako prezident zahajovací přednášku (viz o ní v tomto časopise, r. 1966, str. 714 a n.).

Od roku 1966 churavěl, zákeřná nemoc omezovala čím dál více jeho činnost, až jí konečně dne 12. února 1968 podlehl.

Jeho poslední dopis pisateli z 21. prosince 1967 ukazuje, s jak obdivuhodnou rezignací očekával tuto tragickou chvíli. „Moje zdraví se naneštěstí v mém pokročilém věku dále zhoršuje a není žádná naděje na skutečné uzdravení. Lékaři mi odhadem dávají toliko jeden rok života. Jsem smířen s tímto nadcházejícím »odchodem« z života. Chorá exi-

stence v mém stáří není skutečný život, nýbrž něco jako bolestivá existence, již prodloužovat na dlouhý čas není zvláště lákavé ani žádoucí. Tolik o této věci.

Jako útěcha v této situaci docházejí mne opožděně rozmanité »pocty«... a uvádí společnosti (především americké) a četné univerzity, které zřizují na jeho počest roční přednášky, ceny a „Sorokinova“ střediska nebo archívy. Zvláště jej těšilo, že již dříve se chystala jeho alma mater, Leningradská universita, a universita Harvardská zřídít „Sorokinův archív“ (dopis z 11. III. 1966)... „Tak se zdá, že památka na mne a má »povídaní« potrvá ještě nějaký čas po mé smrti“.

Toto skromné očekávání bude jistě více než splněno. Sorokin se přiřadil svými pracemi k těm velkým sociologickým systematikům předešlého období, jež tak pohřešoval, a bude povinností historiků sociologie, zejména americké a ruské, objektivně zhodnotit jeho přínos sociologické vědě, který nebude malý.

Josef Král

Zpráva o konferenci „Sociologie intelligence“ (Brno, prosinec 1967)

Ve dnech 14. a 15. prosince 1967 pořádala katedra sociologie filosofické fakulty UJEP v Brně, Čs. sociologická společnost při ČSAV a brněnské pracoviště Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy vědeckou konferenci na téma „Sociologie intelligence“.

Pokud jde o výše uvedenou problematiku, jednalo se v pořadí o druhou konferenci — první proběhla na Vysoké škole politické v Praze. Jednotlivé příspěvky a závěry z ní byly uveřejněny v časopise *Věda, škola, praxe*, 1966/4. Vzhledem k tomu, že katedra sociologie na filosofické fakultě UJEP je koordinujícím pracovištěm státního úkolu Sociologie intelligence (X - 10 - 6), kladla si brněnská konference za úkol shrnout výsledky dosavadní práce, získat přehled o nejbližších perspektivách, event. zvážit otázky účasti dalších pracovníků v úkolu.

První část konference byla věnována obecné problematice — tj. otázkám vymezení předmětu sociologie intelligence, postavení intelligence ve společnosti, vertikální mobility intelligence. Další referáty se pak zabývaly jednotlivými socioprofesionálními skupinami intelligence, určitými stránkami jejich postavení ve společnosti (prestíž, status apod.).

Úvodní přednášku měl M. Ovesný z katedry sociologie filosofické fakulty, který vymezil předmět sociologie intelligence jako speciální sociologické disciplíny. Uvedl (ve shodě s Baumanem), že vědu lze v zásadě definovat dvojím způsobem: 1. inventarizačním, 2. postulujícím, modelováním; zde se M. Ovesný jednak odvolal na starší pokusy vymezit speciální sociologické disciplíny (práce J. Šímy a J. Popelové v předválečné Sociologické revui), jednak uvedl vlastní výklad, přičemž vyšel z pojmu referenční systém. V důsledku tohoto pojetí pak sociologii intelligence vysvětlil jako studium intelligence (tj. určitého sociálního jevu) z hle-

diska jejího vztahu k totalitě společnosti. V tomto smyslu by pak do sociologie inteligence patřilo následujících pět problémových oblastí: 1. Výklad pojmu inteligence. 2. Vznik a vývoj inteligence jako společenské skupiny. 3. Inteligence ve sférové struktuře společnosti (technické, ekonomické, politicko-právní, duchovně kulturní a přírodně společenské). 4. Inteligence ve skupinové struktuře (např. inteligence a jiné sociální, profesionální, teritoriální, biosociální skupiny, inteligence a třídy, vrstvy, národ). 5. Postavení inteligence ve společnosti, její historická úloha a perspektivy, které by měly z této analýzy vyplývat. Zatím je tato problematika u nás málo řešena.

Dále referoval J. Macků na téma *Některá kritéria statusu inteligence v socialistické společnosti*. Poukázal na nejednotnost a problematičnost pojetí inteligence jak v marxistické, tak i v nemarxistické literatuře — není shody v tom, co inteligence vlastně je. J. Macků sám vychází z funkčního pojetí inteligence, tzn. že v jeho koncepci je inteligence „ona vrstva, jejíž příslušníci plní v rámci společenské struktury činnosti určité základní funkce, jež se vztahují k různým sférám duchovní kultury“. Jedná se především o sféru světónázorovou (filosofie, náboženství), umění, vědu a technickou teorii. Inteligence tak plní funkci 1. tvorby hodnot v jednotlivých oblastech, 2. tvořivého šíření hodnot těchto oblastí, 3. tvořivé aplikace těchto hodnot.

Dále se referent zabýval otázkami hlavních kritérií statusu kterékoliv socioprofesionální skupiny a uvedl následující kritéria:

1. Složitost práce a požadovaná kvalifikace.
2. Podíl na národním důchodu, připadající na příslušníka té které socioprofesionální skupiny a formy jeho získání.
3. Formy prestiže.
4. Účast na organizaci a řízení společnosti a na moci.
5. Funkce skupiny v duchovním životě společnosti.

Současně se J. Macků pokusil o nástin určité aplikace tohoto modelu na postavení některých skupin inteligence v dnešní společnosti a zabýval se i některými aspekty vztahu inteligence k jiným sociálním vrstvám, třídám — např. otázkami určité výlučnosti, projevy antiintelektualismu atd.

Vůči skepsi, zda lze pojem inteligence vůbec vymezit, kontrastoval referát *Sociální funkce inteligence* J. Obrdlíkové, která vyšla z pojetí inteligence, jak je nastínil Bláha v r. 1937.

J. Obrdlíková uvedla následující základní funkce inteligence: racionalizační, solidariizační, etizující (humanizační), sociálně kritickou. Pokud jde o tyto jednotlivé funkce, zdůraznila, že k jejich výkonu má předpoklady všechna humanitně vzdělaná inteligence — ovšem toto je nutno chápat ideálně ve smyslu Weberově. To znamená, že možnost je u každého, ale její uskutečnění je závislé na individuálních a společenských předpokladech. V závěru uvedla, že neexistuje společnost, kde by se tyto funkce humanitní in-

teligence neměly možností uplatňovat a že i pro dnešek platí platonovský ideál — filosoficky a sociologicky vzdělaný člověk státníkem.

Mezi referáty spadající do obecné části konference patřil i příspěvek D. Slávika (externí spolupracovník katedry sociologie na filosofické fakultě UJEP) na téma *Vertikální sociální mobilita a inteligence*.

V úvodu se D. Slávik zabýval problematikou pojmu inteligence, a to ve světle prací J. Malanowského a J. Szczepańskiego. V této části došel k závěru, že pojem inteligence nelze jednoznačně definovat, a v souvislosti s tím navrhl pojetí, které by vycházelo z množiny znaků, přičemž by každá kombinace relevantních znaků, jež by ta která socioprofesionální skupina měla, určovala, zda skupina má či nemá být řazena k inteligenci.

Nejpodrobněji se D. Slávik zabýval otázkami společenské vertikální mobility. V této souvislosti udělal zajímavý exkurs do poválečné historie Polska.

Velmi podnětná byla úvaha D. Slávika o problematice společenského arivismu. Upozornil na nutnost studia sociálně psychologických a jiných reziduí u osob na vzestupu, na to, jak tato rezidua jednak ustupují, jednak ovlivňují nové prostředí, a na společensky patologické jevy, které mohou v souvislosti s tím vzniknout. S otázkou arivismu je spjata i problematika tzv. marginálních skupin — tj. těch, které v rámci daného systému nemají možnost realizovat své cíle a ambice.

Druhá část konference byla věnována problematice speciálních profesionálních skupin inteligence. Jako první vystoupil dr. Polcer, vedoucí nově zřízené katedry sociologie na VAAZ, který přítomné podrobně seznámil s plánem práce katedry, jenž je rovněž součástí státního úkolu X - 10 - 6. V současné době si vojenští společenskovoědci pracovníci kladou za úkol charakterizovat místo vojáků z povolání — tj. důstojníků — jako zvláštní skupiny inteligence jak ve struktuře armády, tak v celospolečenské struktuře, a dále určit hodnotovou orientaci vojenské inteligence a procesy její identifikace s rolí vojáka z povolání. (V současné době připravují řadu konkrétních výzkumů.)

Vojenští sociologové se tak za pomoci historickogenetické metody budou snažit postihnout vojenskou inteligenci již v období, kdy se rozhoduje pro volbu povolání důstojníka, dále v období, kdy se studiem na vojenské akademii připravuje na roli příslušníka vojenské inteligence, a nakonec v období, kdy tuto roli ve svých funkcích profesionálních důstojníků plní.

H. Steiner z katedry filosofie a metodologie věd na filosofické fakultě UJEP přenesl několik poznámek na téma *Postavení a funkce propagandisty*. Nejprve vysvětlil teorii profilu propagandisty, jak se s ní lze setkat v zahraniční literatuře, kde propagandisté (zvláště v tzv. oideologizovaných společnostech) jsou charakterizováni jako lidé se způsobilostí ovlivňovat mínění druhých (tj.

musí ovládat různé manipulační techniky), kteří nemusí být spjati s určitou ideologií. Tím se liší od propagandistů klasického typu, kteří nejsou jen šířitelé určitých myšlenek o sociální realitě, ale přesvědčují a působí proti opačným názorům. Propagandista klasického typu je tedy sám přesvědčen o tom, co propaguje, identifikuje se s názory a cíli mocenských, center. Měl by být erudován a vzdělán ve své ideologii.

V závěru H. Steiner hovořil o situaci u nás s ohledem na problematiku socializace masových sdělovacích prostředků a na vztah této skutečnosti k praxi řízené propagandy.

D. Cahová z katedry vědeckého komunismu na přírodovědecké fakultě UJEP referovala na téma *Studenti jako speciální skupina mladé inteligence*. Poukázala na fakt, že studentstvem jako samostatnou sociální skupinou se zabývají převážně sociologové mládeže (event. historikové studentského hnutí), zatímco sociologové inteligence berou tyto otázky v úvahu obvykle jen ve vztahu ke zdroji inteligence. Podrobně rozvedla základní charakteristiky studentstva a zdůraznila, že pro studentstvo jako součást inteligence je charakteristická zejména funkce sociálně kritická, která podle J. Szczepańskiego je základní sociální funkcí tvůrčí inteligence vůbec. Ovšem tato funkce se projevuje v modifikované podobě, právě se zřetelem na skutečnost, že studenti jsou zároveň podskupinou mládeže. Příznačný je fakt, že v názorech studentstva se odrážejí zájmy těch tříd a sociálních vrstev, ze kterých pocházejí. Zde se autorka odvolala na výsledky některých empirických výzkumů.

K. Achrer z katedry marxistické filosofie lékařské fakulty UJEP se zabýval otázkou, zda lékaři jsou či nejsou skupinou inteligence v klasickém slova smyslu (lékař — příslušník humanitní inteligence), nebo zda mají blíže k technické inteligenci, a to v důsledku nezbytnosti používat stále složitějších aparatur, vynakládat značné množství manuální práce, orientovat se ve studiu více přírodovědeckém, apod.

K. Achrer se vyslovil pro širší pojetí inteligence, v níž lékaři tvoří důležitou složku a uvedl řadu znaků charakteristických pro lékaře jako zvláštní profesionální skupinu.

Pokud jde o prestiž a roli lékařů v dnešní společnosti, zdůraznil autor nezbytnost nápravy; úlohu lékařů již nelze dále redukovat na otázku pouhé reprodukce pracovní síly.

A. Kolínek z VAAZ přednášel o problematice vztahu vojáků a inteligence a o prestiži důstojníka. Provedl analýzu změn v charakteru povolání důstojníka, ke kterým došlo v důsledku postupující vědeckotechnické revoluce v armádě. V povědomí veřejnosti je totiž představa důstojníka fixována jako představa důstojníka-velitele, což neodpovídá dnešní skutečnosti, kdy důstojníci jsou výrazně diferencováni podle nejrůznějších profesí — např. konstruktér, lékař, pedagog, vědec. Tato skutečnost je příčinou konfliktů hodnotových systémů důstojníků a zároveň tendence k sblížení s civilními profesionálními skupinami.

Při rozboru otázek prestiže důstojnického povolání vyšel A. Kolínek z vysvětlení rozpornosti postavení armády za socialismu. Armáda patří k institucím, jež nejsou součástí podstaty socialistického a komunistického státu — ovšem její existenci je třeba udržovat se zřetelem na potenciální nebezpečí války. Zdá se, že tato skutečnost se odráží i v hodnocení důstojnického povolání, kdy se lze setkat s celou řadou negativních, až nihilistických postojů vůči němu.

V závěrečné části konference vystoupil J. Solař s příspěvkem *Intelektuálové a politikové*. Vyšel především z poznatků získaných rozsáhlým studiem zahraniční literatury, přičemž uvedl, že v socialistické společnosti nebylo uskutečněno v této oblasti dostatek výzkumů. Tato skutečnost ho proto donutila analyzovat převážně kapitalistickou společnost. (Současně upozornil, že jihomoravské krajské orgány KSČ již po určitou dobu uskutečňují rozsáhlejší průzkum vztahu strany a inteligence, který však ještě není dokončen).

J. Solař nejprve rozebral pojem intelektuála, který je v západní sociologii analyzován z pozic funkčního přístupu. Dále se zabýval otázkou, zda jsou intelektuálové homogenní skupinou, třídou, ve smyslu Moscové a Michelsové. Teorie marxistická a neoliberalistické teorie odpovídají negativně, vzhledem k tomu, že intelektuálům chybějí základní prvky konstituující třídu (identický sociálně ekonomický status, vědomí třídy apod.), i když na druhé straně je sjednocuje např. výchova, jež zmenšuje rozdíly v původu, zámožnosti atd. V současné době mizí humanitní intelektuál klasického typu (který např. nesměřoval k řídícím funkcím ve společnosti) a je nahrazován typem subordinovaného pracovníka zastávajícího funkce exekutivní. Tito pracovníci (obzvláště technici) se třídou stávají a zajímají se o podíl na řízení společnosti. V tomto smyslu se obracejí proti politikům a žádají, aby politikové byli nahrazení experty.

Velmi podnětná byla ta část projevu, která se týkala charakteristiky intelektuálů, jak ji pro své účely potřebuje politika, jež také usiluje o její formování: konformita, soustředěnost na ekonomické, politické a mocenské otázky, opomíjení kultury orientované na hodnoty absolutní a univerzální. Pokud jde o vztah politiky a kultury, dnešní neoliberalistické koncepce zdůrazňují, že intelektuálové mají politiku zkulturnit, nesnažit se o marne vytváření politické strany, to je nevydělovat se ze stran, ale proniknout do nich.

Toto chápání tedy překonává chápání výlučnosti intelektuála a usiluje o typ intelektuála zaangažovaného ve společenském dění.

Příspěvek J. Hůska z katedry vědeckého komunismu VUT se vztahoval k základním otázkám výzkumu technické inteligence. Soustředil se na problematiku bližšího vymezení technické inteligence, jejího postavení, až již na závodě či ve společnosti vůbec. Zdůraznil nutnost hlubšího zkoumání následujících okruhů: 1. Bližší určení vědeckotechnického rozvoje vůbec, zvláště v socialistické spo-

lečnosti. 2. Analýza jednotlivých skupin inteligence, spolu s vyčleněním těch skupin, které jsou spjaty s technikou (jde o klasifikaci a hledání určitých společných znaků jak v materiální, tak v nemateriální produkci). 3. Analýza procesu společenské dělby práce a vymezení místa technických pracovníků.

J. Húsek v podstatě předložil komplexní plán výzkumu, který připravuje katedra vědeckého komunismu na technice v rámci státního úkolu X - 10 - 6.

M. Hájek zevrubně referoval o problémech mimovyučovací zátěže učitelů II. cyklu. Zabýval se pozicí učitelů se zřetelem na funkce ve škole a v komunitě, v níž žijí. Poukázal na skutečnost, že snahy o zlepšení pedagogického procesu mohou mít efekt jen tehdy, budou-li brány v úvahu i širší sociální kontexty. M. Hájek rozebral problémy soustavného pracovního přepětí učitelstva, otázky feminizace učitelského povolání a problémů s tím souvisejících. Dokázal, že i při relativně nízkém pracovním úvazku (19—24 hodin týdně) je učitel nesmírně zatížen.

K. Linhart z katedry marxismu-leninismu na pedagogické fakultě v Brně se zabýval některými obecnějšími otázkami vymezení pojmu inteligence, přičemž zdůvodnil potřebu historického přístupu k této problematice. V soulase s tím provedl rozbor ideových postojů inteligence v letech 1945—1948.

Především poukázal na vztah inteligence a KSC v období, kdy probíhal zápas jednotlivých stran o získání inteligence pro svůj program. Řada příslušníků tehdejší inteligence chápala demokratické ideály netřídně, obávala se násilí, totalitarismu. KSC, která se tehdy výrazně orientovala na vzdělané lidi, byla ve svém úsilí úspěšná — podařilo se jí získat důvěru jak pracujících, tak i značné části inteligence. Analýza příčin tehdejšího úspěchu strany by mohla přispět při řešení některých aktuálních otázek současnosti.

V závěru konference bylo uvedeno, že pořadatelé budou jednotlivé přednesené příspěvky publikovat v r. 1968 ve zvláštním sborníku.

Alena Hromádková

Zpráva o poradě redakcí filosofických a sociologických časopisů socialistických zemí

Ve dnech 14.—16. prosince 1967 se konala v Opatiji (Jugoslávie) už pátá porada redakcí filosofických a sociologických časopisů socialistických zemí. První porada byla uspořádána z iniciativy pražských a berlínských redakcí v roce 1962 v Lipsku, další pak v Liblicích u Prahy, v Sofii a v Budapešti. Na budapeštské konferenci bylo usneseno projednat na poradě v roce 1967 1. problémy vnitřní diferenciace soudobé marxistické filosofie a 2. metodologické problémy sociologických výzkumů. O druhém tématu se v Opatiji diskutovalo v sociologické sekci: ve věci prvního (filosofického) tématu vznikly nejasnosti v důsledku toho, že u nás — a zjevně i v některých jiných zemích — byla rozšířena zpráva, že první bod se má týkat „Padesáti let vývoje marxistické filosofie“ (tedy tématu po-

výtce z dějin marxistické filosofie). Tato obšahová nejasnost vtiskla jednání plná i filosofické sekce jednak některé pozitivní rysy (otevřelo se velké množství závažných a aktuálních filosofických problémů), jednak však také některé rysy negativní (žádný z těchto problémů se nemohl analyzovat do hloubky).

Porady se účastnila delegace bulharská (G. Conkov, G. Gerginov, V. Dobrianov, M. Markov), maďarská (J. Szigeti, A. Hege-düs, A. Wirth), německá (R. Kirchhoff, A. Kosing, W. Eichhorn, H. Ley, R. Weiding), polská (H. Eilsteinová, Z. Bauman, H. Janowski, S. Morawski), rumunská (O. Chetan, S. Popescu, D. Stojanovici) sovětská (B. Kedrov, M. Iovčuk, V. Kelle, V. Kuzmin, I. Narskij, M. Rutkevič), československá (L. Tošenovský, M. Hejlová, M. Jodl, R. Roško, J. Strinka, Z. Šafář, J. Uher) a patnáctičlenná delegace jugoslávská, tj. delegace hostitelské země, která neobyčejně pečlivě po organizační a materiální stránce zabezpečila průběh porady. Z členů jugoslávské delegace nejaktivnější na konferenci vystupovali P. Vranicki, S. Stojanovici, M. Životić, V. Korač, B. Debenjak, B. Bošnjak, R. Supek, Z. Pešićová-Golubovi-ćová, R. Petrović, M. Popović, a I. Kuvačić. Delegáti, které jsme uvedli na prvním místě, byli vedoucími jednotlivých delegací. Kromě jmenovaných se porady zúčastnili také M. Spinella, redaktor teoretického časopisu Italské KS Rinascity.

* * *

Po krátké domluvě mezi vedoucími delegací, kteří upřesnili program konference, byla vlastní porada zahájena v plénu hlavním referátem P. Vranického, který hovořil o filosofii v naší době. Jedna z nových myšlenek, kterou formuloval, může s našim komentářem být označena přímo za symbol nejen celého jednání opatijské porady, jak se dále rozvinulo, ale současně také za výstižnou — částečně metaforickou — charakteristiku soudobé situace ve veškeré marxistické filosofii. Referent totiž konstatoval, že nutnou podmínkou rozvoje naší filosofie je tvůrčí rozlet, smělost a odvaha filosofů, což vyjádřil metaforicky větou, že by naše filosofie měla mít „ikarská křídla“. V duchu další probíhající diskuse nelze se s touto tezí neztotožnit, ba dokonce je ji nutno plně akceptovat a vycházet z toho, že hlavní hranice v marxistické filosofii dnes probíhá mezi těmi, kdo poctivě usilují o skutečný její rozmach a rozlet, a mezi těmi, jejichž úsilí v tomto směru je nedostatečné. Současně však je třeba tuto tezi upřesnit v tom smyslu, že ikarskou tvůrčí odvahu a smělost by naše filosofie rozhodně měla mít, její křídla by však už mohla a měla být spolehlivější, než byla křídla Ikarova.

P. Vranicki vyzýval k řešení živých problémů současnosti. Vyslovil názor, že pokrokové síly kapitalismu si často lépe uvědomují, které teoretické problémy odpovídají na životní otázky člověka, než teoretická fronta v socialistických zemích. Vystoupil ostře proti tabuizování některých řešení, na-

příklad určité koncepce teorie odrazu a některých stanovisek historického materialismu, proti vulgárnímu ekonomismu, fetišizaci státu a strany, proti různým zákazům a autoritářství v oblasti teorie, apod. To vše označil za projevy aktualnosti nebezpečí, že by mohlo dojít k návratu k metodám stalinismu. Především volal po svobodě otevřených diskusí a vyzýval k tomu, aby marxističtí filosofové měli kritický vztah ke všemu. Vystupoval proti zakazování a šikanování idejí takových marxistických myslitelů, jako jsou Bloch, Lukács, Lefebvre, Marcuse aj. Hájil v zásadě široké pojetí marxistické filosofie. Kritická otevřenost proti všemu existujícímu musí snést všechny překážky. Kapitalismus se vyznačuje byrokratickým etatismem a tím, že manipuluje člověkem; je třeba vynaložit všechno úsilí, aby se v něco podobného nezvrhl také socialismus. V dalším zaujal postoj k některým diskusím v našich časopisech. Např. sovětskou diskusi o dialektice přírody označil za dětinskou polemiku. V závěru vyzval filosofy k všestranné kritičnosti a konstatoval, že své úkoly splníme pouze tenkrát, budeme-li ve filosofii tak radikální, jako byl Říjen radikální v historii.

G. Conkov chtěl hovořit o vývoji marxistické filosofie v uplynulých padesáti letech, věnoval se však především interpretaci některých myšlenek z Leninových filosofických děl. Zdůrazňoval, že leninská etapa, to je nejen Lenin, ale i současnost marxistické filosofie. Přitom však téměř celý referát věnoval Leninovu dílu (o ostatní marxistické filosofii se zmínil jen stručně v závěru svého referátu), což mnozí účastníci porady považovali za jistý vnitřní rozpor, skrytý v autorových vývodech.

Na začátku diskuse k oběma referátům rozdala československá delegace všem účastníkům porady německé nebo ruské znění zprávy o konferenci na téma *Koncepce leninismu ve filosofii* (konala se v Praze v říjnu minulého roku; rozdaná zpráva, napsaná Z. Javůrkem, je v podstatě totožná s Javůrkovou zprávou o téže konferenci, která byla uveřejněna ve Filosofickém časopise ČSAV, 1968, 1). Před polední přestávkou vystoupil v diskusi ještě R. Kirchhoff, který hovořil o některých diskusích, jež probíhaly v NDR v poslední době, tj. v podmínkách nastupující vědeckotechnické revoluce. Poznamenal, že němečtí filosofové se snaží napomáhat své zemi zvládnout všechny její úkoly, zvláště při řešení otázek teorie a praxe řízení společnosti.

Odpolední jednání prvního dne (ještě v plénu porady) bylo zahájeno referátem B. Kedrova, který hovořil o dialektice. V první části svého referátu se obíral některými aspekty historie otázky. Mimo jiné zdůraznil, že Lenin v době první světové války a v letech bezprostředně předcházejících Říjnové revoluci věnoval pozornost studiu a rozpracování dialektiky. V souvislosti s osudy teorie dialektiky v období kulturní osobnosti vyzvedl skutečnost, že hlavní tíhu negativních důsledků tohoto období ve filosofii nesli a zakoušeli na svých zádech především sově-

ští filosofové, a proto je pochopitelné, že vyvíjejí také velké úsilí při odstraňování chyb a všech deformací. O tvůrčím rozvoji problémů dialektiky svědčí současná různost názorů sovětských filosofů na jednotlivé otázky dialektiky. V druhé části se referent obíral různými stránkami marxistické filosofie, konkrétně vztahem dialektiky ke gnosologii a k dialektické logice. V té souvislosti naznačil, v jakém smyslu řešení tohoto vztahu souvisí s problémy systematizace filosofických kategorií. V dalším uvedl, že za zdroje dialektiky pokládá materiál speciálních věd, veškerou praxi a také teorii vědy, obecně pak zevšeobecněnou lidskou činnost (materiálně praktickou i poznávací). V závěru označil rozvíjení dialektiky za jeden z hlavních úkolů soudobé marxistické filosofie.

Kromě všech tří zmíněných referentů, kteří se ještě přihlásili o slovo v závěru plenárního zasedání prvního dne, vystoupilo v plénu v diskusi ještě jedenáct delegátů. H. Eilsteinová zdůraznila, že nelze redukovat dialektiku na kategorii totality, že je třeba brát v úvahu také praxi. Zdůraznila, že sebekvalitnější teorie sama o sobě nezaručuje kvalitu praxe. Doporučovala, aby proti tendencím udržovat charismatický model života a práce v našich zemích byl prosazován model racionálně demokratický. M. Spinella navrhoval, aby se při řešení otázky, které problémy jsou hlavní, brala v úvahu také situace a potřeba tzv. třetího světa, kde se lidé ptají, co přináší člověku kapitalismus a co socialismus. V. Kelle se obíral otázkou kritické funkce filosofie. Odmítl stavění filosofie proti všemu a proti všem. Nelze ji např. stavět proti speciálním vědám, i když se pochopitelně filosofie od speciální vědy liší. Kritičnost marxistického filosofa a sociologa ke kapitalismu a k socialismu by se měla zásadně lišit (odmítáme kapitalismus a přejímáme z něho jednotlivosti, přijímáme socialismus a odmítáme jeho nedostatky, proti nimž bojujeme). Kritika by měla být vždy realistická. V té souvislosti zdůraznil, že SSSR má za sebou těžkou historii (období kultu); přesto se sovětské filosofové hrdě hlásí k celé historii své země. Svůj diskusní příspěvek zakončil formulací svého přesvědčení, že filosofii nelze redukovat jen na její kritickou funkci. R. Supek vystoupil s kritickými výhradami proti teorii odrazu (podle něho nerespektuje aktivitu subjektu a nelze prý ji aplikovat ani na historii, ani na kritiku současně nemarxistické filosofie) a proti názoru, že by rozvíjení dialektiky patřilo dnes k hlavním úkolům filosofie. Dialektika podle něho splnila svou funkci v boji proti kapitalismu; dnes se marxistická filosofie přeměnila v otevřený systém, v němž kategorie totality má centrální úlohu. H. Ley podtrhl význam studia speciálních věd pro tvůrčí rozvoj filosofie. S. Stojanović ukázal na některé složité a dosud neřešené otázky teorie poznání (kriticky hodnotil běžnou koncepci teorie odrazu), na problém praxe, zvláště pak na její verifikační funkci.

S. Morawski ve svém diskusním při-

spěvku vyzvedl nutnost kritičnosti filosofie pro vytváření filosoficko-teoretických předpokladů pro kvalitní politiku a s poukazem na stanovisko M. Spinelly odmítl považovat rozvíjení dialektiky za hlavní úkol filosofie (B. Kedrov je však označil za jeden z hlavních úkolů filosofie). Filosofie by se neměla redukovat na vědu a neměla by spatřovat ani ve službě speciálním vědám (třeba teorii řízení společnosti; to kontra Kirchhoff) svůj hlavní úkol. M. Rutkevici obhajoval Kedrovovo stanovisko a požadoval, aby se usilovalo o jednotu filosofických závěrů, inspirovaných přírodními a humanitními vědami. Proti názoru, že je třeba zrušit schéma dialektického materialismu (Vranicki, Supek), vytyčoval úkol dále dialektický materialismus rozvíjet. I. Kuvačič se obíral vztahem filosofie a speciálních věd. Z. Bauman konstatoval, že filosofie, která by se spokojovala s výčtem výsledků dosažených asi před půl stoletím a další svůj vývoj by pouze komentovala několika větami, neměla by právo být tak spokojena sama se sebou, jak to bylo citit z referátu G. Conkova. B. Bošnjak požadoval dialektičtější pohled na praxi, zvláště na praxi politickou, především s ohledem na její funkci být kritériem pravdy.

V odpovědi na diskusní příspěvky zdůraznil P. Vranicki, že nechť stavět filosofii proti speciální vědě, že chtěl pouze ukázat na rozdíly mezi nimi, přičemž je si vědom toho, že i filosofie, i speciální věda jsou formami lidské aktivity. Znovu podtrhl význam filosoficko-antropologických problémů v marxistické filosofii; důležitý úkol filosofie spatřuje v postihování lidské společnosti a jejich dějin jako totality (Marx). Kritičnost filosofie považuje Vranicki za předpoklad pozitivních filosofických úvah. G. Conkov neagoval na nejpodstatnější připomínky k svému referátu. Zmínil se za všeobecného podivu o tom, že období kultu osobnosti trvalo (v celém socialistickém světě?) jenom deset let. Znovu se vracel k Leninovu dílu, které označil za vzor kritiky buržoazní filosofie. B. Kedrov především upozornil, že rozvíjení dialektiky nepovažuje za jediný hlavní úkol naší filosofie. Souhlasí s tím, že je velmi naléhavě třeba řešit také problémy filosoficko-antropologické. Je však nutno brát v úvahu, že dialektika je prostředek, nástroj řešení všech filosofických otázek. Jenom filosofie se obírá gnoseologickým vztahem. — Proti Supkovu názoru vyzvedl myšlenku, že dialektika ani zdaleka dosud nesplnila všechen své úkoly.

* * *

Druhý den probíhalo jednání ve dvou sekcích, ve filosofické a v sociologické. Filosofická sekce se soustředila na tři tematické okruhy (na některé problémy dějin marxistické filosofie, na otázky humanismu a filosofie člověka a na úvahy o historickém materialismu); prvému z těchto okruhů byly věnovány dva referáty, druhému tři a třetímu jeden referát. Jednáni sekce neobyčejně šťastně a dovedně řídil B. Kedrov, což při různých příležitostech konstatovali shodně zá-

stupci všech delegací. Zvláště se osvědčila možnost formulovat velmi krátké repliky bezprostředně po každém diskusním příspěvku.

J. Uher se ve svém referátu obíral úvahami o některých otázkách vývoje marxistické filosofie. Dotkl se mnoha otázek, při jejichž řešení se opíral o své poslední práce (srovnej Filozofija, 1967, 5, a zprávu Zdeňka Javůrka ve Filosofickém časopise ČSAV, 1968, 1). G. Gerginov se pokusil dokazovat aktuálnost Leninova díla, charakterizovat jeho přínos a interpretovat teorii odrazu (to poslední, bohužel, dosti jednostranně).

V. Korač se ve svém referátu o konkrétním a abstraktním humanismu pokoušel do jisté míry paralyzovat výtku, že filosofické úvahy o člověku, jak je pěstují mnozí jugoslávští filosofové, jsou příliš abstraktní a postrádají žádoucí konkrétnost. Činil tak metodou kritiky analytického rozumu, který sice v našem století převládá, nicméně jeho koncepce humanismu je nutně nekonkrétní. To vše demonstroval kritickým rozбором názorů některých strukturalistů. Althusserovu knihu *Pour Marx* označil za útok proti Marxovu humanismu. J. Strinka kritizoval krajnosti jak scientického, tak antropocentrického přístupu k člověku. V pozitivní části svého referátu zdůraznil, že nám nemůže jít jen o jakési kázání o člověku, ale že je třeba se obírat podmínkami realizace ideálu, který jsme si o člověku a jeho životě vytvořili. I. Narskij ve svém referátu vysoko vyzvedl potřebu zkoumat filosoficko-antropologické problémy konkrétně. Konkrétní přístup k otázce člověka demonstroval přehledem faktorů ovlivňujících život člověka. Mimo jiné zdůraznil rostoucí význam vědy a centralizace, předpokládající stále hlubší demokratizaci. Také svými poznámkami k problému odcizení směřoval k zvýraznění požadavku maximální konkrétnosti filosofické analýzy. Nelze přistupovat k řešení závažných problémů z pozic příslušníků klubu inteligentů, ale je třeba o nich pojednávat v jednotě s politikou. Postavil se ostře proti povýšenec-kému vztahu k diskusím o seriózních problémech, proti označování problémů dialektiky přírody, historie apod. za dětinskosti (mířil tím proti příslušné pasáži v referátu P. Vranického). V závěru svého referátu hovořil o dvou tradicích v dějinách filosofie: o tradici pohledu na svět očima člověka a očima vědy.

Kritikou zdogmatizovaného historického materialismu se obíral M. Životić. Výslovně úvodem zdůraznil, že bude hovořit o historickém materialismu, jak byl pojímán v Jugoslávii v období byrokraticko-dogmatického rozvoje jugoslávské společnosti. Tento historický materialismus nebyl důsledně historický, chyběla v něm kritika všeho existujícího, což souviselo s mechanistickou koncepcí teorie odrazu, svoboda se v něm redukovala na možnost oslavovat existující společenskou skutečnost (skutečná svoboda se odsouvala do komunistické budoucnosti), byl negací autentického marxismu, připouštěl charismatický model společnosti, voluntarismus, pseudo-konkrétnost, člověk se podle něho jevil jen

jako výtvar objektivních zákonů a norem, v jeho duchu se kritika buržoazní společnosti a její teorie prováděla neadekvátně a podporovala se nekritičnost k socialistické současnosti. Filosofie se stávala hluchou ozvěnou praxe. V nové etapě svého vývoje jugoslávská filosofie bojovala a bojuje proti fetišizaci zákona hodnoty, proti hedonismu, proti autoritářským tendencím, proti manipulaci lidmi a za nástup epochy sociálních inženýrů.

V diskusi se J. Szigeti vyslovil pro jednotu vědeckosti a humanismu a označil vědecky fundovanou praxi za náš cíl. O. Čechtan stručně seznámil účastníky porady (filosofickou sekci) s rumunskými pokusy řešit některé filosoficko-antropologické problémy. Informoval o tom, že někteří rumunští filosofové pracují francouzské strukturálně marxistické koncepce (N. Bellu). W. Eichhorn se mimo jiné vrátil k otázce kritiky a zdůraznil, že kritická kritika, která nevede k žádné změně kritizovaného, je prázdna kritika. B. Debenjak vyzýval k neustálému povyšování teorie na úroveň skutečné teorie. Byl proti směšování teorie a praxe (neprávem ji spatřoval také v myšlence, že je žádoucí praktická politická aktivita filosofů; reagoval tím na jednu formuliaci J. Srovnala z rozdaného československého materiálu).

M. Iovčuk se především pokusil ukázat na některé méně známé skutečnosti marxistické filosofie z období kultu. Jmenoval autory, jejichž díla z tohoto období mají trvalou hodnotu. Jen mimochodem vyjádřil svůj nesouhlas s pojetím leninské etapy ve vývoji marxistické filosofie jako kryjící se s dobou, kdy vznikala Leninova filosofická díla. — Tvrdil, že Gramsci se nikdy nepostavil proti Leninovi. Vyjádřil svůj nesouhlas s širokým pojetím marxistické filosofie. Marxisty rozdělil na skutečné a mýlící se. Za nejceněnější Lukaczsovo dílo označil *Die Zerstörung der Vernunft*. Lefebvra nepovažuje v souhlase s ÚV Komunistické strany Francie za marxistu. Referát M. Živočiće označil za abstraktní proto, že neobsahoval žádnou konkrétní argumentaci proti historickému materialismu. V následujících replikách položil S. Stojanović otázku, kdo z přítomných se považuje za nemýlícího se marxistu. Od předsednického stolu jsme konstatovali, že všichni jsme „mýlící se“. P. Vranicki poukázal na formu přípravy usnesení o nemarxistickém charakteru Lefebvroy filosofie a uzavřel, že s ohledem na ni nemůže být pro něho takové usnesení směrodatné. Varoval před panstvím politiky ve filosofii. M. Spinella zdůraznil, že Gramsci vystupoval proti teorii odrazu.

H. Eilsteinová ve svém diskusním příspěvku vyzvala k tomu, aby se skončilo se sakralizací názorů klasiků nebo kteréhokoliv jednoho autora. Vyslovila nesouhlas s názorem, že kult osobnosti trval jen deset let. Prohlásila, že rozdělování filosofie na marxistickou a buržoazní nemá nic společného s marxismem. Základní otázku v Marxově filosofii spatřuje v problému, jak spo-

jit humanismus a naturalismus. S. Morawski ve svém diskusním příspěvku vyslovil názor, že o odrazu je vhodné hovořit jen na půdě psychofyziologie. Za hlavní úkol filosofie označil rozvíjení kritického sebevědomí. A. Kosing se pokusil v podstatě úspěšně hájit teorii odrazu. S. Popescu doplnil jeho diskusní příspěvek poukazem na tvořivou sílu subjektu. V diskusním příspěvku B. Kedrova šlo o seriózní pokus vymezit marxistický charakter naší filosofie. Přiznání se k marxismu označil za nutný, ale nepostačující rys tohoto charakteru. Jde o sepětí s praxí a aspoň o minimum materialistického a dialektického přístupu ke skutečnosti. V závěru také B. Kedrov polemizoval s M. Živočicem. L. Tošenovský konstatoval, že k vytvoření skutečné jednoty marxistické filosofie je nutné podrobně rozlišovat nejen základní proudy naší filosofie, ale také různé linie v těchto proudech. Vyzval k tolerantnosti, předpokládající kritickou výměnu názorů, a k úsilí o dialektickou syntézu všeho pozitivního v naší filosofii.

Autoři referátů v podstatě doplnili svůj výklad. J. Strinka vyzvedl demokratické tradice naší země a nutnost řešení otázek praktického humanismu cestou dalšího prohlubování demokracie u nás. M. Živočić poděkoval za to, že vedoucí československé delegace vyslovil o předsednického stolu politování, že sovětským delegátům uniklo, že mu (M. Živočicovi) šlo o kritiku nedostatků v jugoslávské filosofii. Podívoval se tomu, že někteří sovětské filosofové tyto nedostatky tak ohnivě obhajují.

Jednání filosofické sekce zakončil B. Kedrov zjištěním neobyčejné živosti diskuse; konstatoval, že v Opatiji nebylo zjevné místo pro apatii.

* * *

Sociologická sekce měla na programu čtyři základní témata, jimž bylo věnováno deset referátů. Tento rozsáhlý program byl spolu s diskusí, uskutečněný během jednoho konferenčního dne. Je tedy zcela přirozené, že tento konferenční den měl výrazný charakter agregace a že v něm převládaly monology. Možnosti diskuse byly časově omezeny, takže diskuse nevedla k vyjasnění stanovisek, tím méně k řešení problémů. Znovu se ukázalo, že podobné konference, mají-li mít vůbec nějaký jiný smysl než reprezentační, musí být jinak časově i obsahově strukturovány.

Tematická náplň byla rozvrstvena do těchto okruhů: vztah teorie a empirického výzkumu, stav, rozvoj a perspektivy sociologické práce, struktura socialistické společnosti a pomoc sociologie v plánování sociálních procesů.

Autory referátů byli: V. Kelle (SSSR), Z. Pešicová-Golubovićová (Jugoslávie), M. Jodl (ČSSR), R. Petrovićová (Jugoslávie), Z. Šafář (ČSSR), V. Dobrianov (Bulharsko), M. Rutkivič (SSSR), M. Popović (Jugoslávie), M. Markov (Bulharsko) a R. Weiding (NDR).

Úvodní referát akademika V. Kelle se zabýval rozvojem historického materialismu

v SSSR v uplynulých padesáti letech a měl charakter povýšle oslavný a slavnostní. Historický materialismus, jak řekl akademik Kelle, je teoretickým základem výstavby socialistické společnosti, konkrétních výzkumů a vůbec všech společenských věd v SSSR. Hlavní společenskovědní linie v SSSR spočívá v obhacování tradice historického materialismu. Období kultu znamenalo dočasnou dogmatizaci, fetišizaci Stalinových výroků a zjednodušování. Po překonání tohoto období se objevují nové problémy: výstavba komunismu, analýza problémů třetího světa, soudobý kapitalismus, vědeckotechnická revoluce, souvztah sociologie a filosofie. Z. Pešičová-Golubovičová hovořila o cestách a dilematech jugoslávské sociologie. Pokusila se o typizaci jednotlivých základních trendů v jugoslávské sociologii. Její referát byl zkratkou rozsáhlého, předem předloženého materiálu, který by — alespoň ve výtahu — měl být uveřejněn v našem sociologickém tisku. M. Jodl se z důvodů časové tísne omezil na deskripci současné sociologické práce v ČSSR a nárys jejích perspektiv. Z. Šafář se ve svém sdělení dotkl kompetence empirické sociologie a jejího vztahu k sociologické teorii. V. Dobrianov podal v obšáhlém přehledu stav sociologických názorů v Bulharsku. Definoval sociologii jako vědu o „sociologických zákonitostech společnosti“, přičemž sociologické zákonitosti definoval jako vazbu komponentů sociologické struktury společnosti. V další části svého referátu hovořil o problematice konkrétní výzkumné práce v Bulharsku. M. Rutkievič zaměřil svůj referát k otázkám sociální struktury socialistické společnosti v SSSR. Podle jeho názoru je i tato společnost třídní, podstatné kritérium je však dělba práce. Rozdíl mezi dělníky a inteligencí spočívá v rozdílném charakteru práce. Vývojové cesty jdou přes sblížování dělníků a rolníků, dělníků a inteligence. Autor referátu zdůrazňoval nutnost boje proti byrokratickým deformacím a zmínil se i o problematice tvorby vedoucích kádrů; v této souvislosti zdůraznil význam kvality řídicí práce a význam zvyšování kvalifikace. Popovičův referát byl teoretickou úvahou o společenské struktuře socialistické společnosti. Autor odmítl ztotožňování této struktury se strukturou třídní jako nemístnou simplifikaci. Diferenciace podle charakteru práce je diferenciací pouze horizontální. Vertikální stratifikace společnosti se musí nutně koncentrovat kolem problému sociální moci. Vztahy mezi třídami a vrstvami socialistické společnosti jsou interpretovány v kategorii „družby“, zcela se však zapomíná na konkrétní konfliktnost zájmů; je to podle Popoviče paradoxní projev funkcionalismu. V další části svého referátu se Popovič zabýval dichotomií kontrapozicí, která se dnes v Jugoslávii objevuje: čistá samospráva kontra etatismus. Tuto kontrapozici nelze podle autora absolutizovat, rozdíly je třeba chápat dialekticky, je třeba analyzovat konkrétní projevy různých trendů. Pak se Popovič vrátil k otázce distribuce sociální moci. Ekonomika je v socialis-

tické společnosti podřízena politické moci. Proto je nutná demokratizace, která spočívá v decentralizaci a „depolitizaci“ politické moci.

M. Markov se ve svém referátu zabýval pohybem třídnosti v socialistické společnosti (neexistují zde už třídy v původním slova smyslu) a konkrétním výzkumem v oblasti třídní struktury. R. Weiding zdůraznil ve svém pojmově velmi přesně koncipovaném referátu úkol už dnes vědomě jednat v zájmu budoucnosti. Výzkumy mají být koncipovány tak, aby pozitivně ovlivnily prognostiku, plánování a řízení. Předpokladem vědecké práce dnešní doby je analýza stavu, podmínek dosavadního vývoje. Předpokladem je znát „informace“, výchozí data. Pohyb vědecké práce se musí díť v jednotě analýzy a prognózy. Výzkum plní svou funkci jediné tehdy, jestliže podává komplexní analýzu tak, aby mohla být umožněna maximální jistota prognózy.

Vzhledem k množství referátů byla diskuse ovlivněna časovou tísni. Z diskusních příspěvků zaslouží pozornost vystoupení A. Hegedüse (Maďarsko), R. Roška (ČSSR) a R. Supka (Jugoslávie). Hegedüs konstatoval v některých referátech tendenci k homogenizaci. Upozornil, že se zcela nutně rozvíjejí různé školy a směry. Tyto školy v marxistické sociologii jsou podle jeho názoru spojeny s různými směry v marxistické filosofii. Dnes je nereálné preferovat integraci, homogenizaci marxistické sociologie. Důležitá je tolerance mezi různými směry, tolerance, která předpokládá i vzájemnou kritiku. R. Roško si ve svém diskusním vystoupení položil otázku, co to je sociologický element. Sociologie, má-li být exaktní, se musí snažit najít jakési „elementární částice“. Ty jsou obsaženy empiricky v sociální skutečnosti. Jde v podstatě o společenské role. Bez společenských rolí se člověk nestává společenským člověkem. Člověk plní ve společnosti různé role a zároveň může v systému (například politickém) delegovat svou roli na jiného; nositelem společenské role však může být i věc, předmět.

R. Supek se ve svém diskusním příspěvku zabýval vztahem marxismu a funkcionalismu, vztahem strukturalismu a historismu. Sociologie se zabývá totálními sociálními fakty, přičemž platí, že jednu totalitu nelze redukovat na druhou. Strukturalní přístup by se měl doplňovat historickým přístupem. Dnes nám spíše hrozí nebezpečí, že se stane obětí strukturalismu.

Popovičův referát vyvolal diskusi, které se velmi vášnivě zúčastnil Rutkievič. Podle jeho názoru přečňuje Popovič význam „moci“ a nedoceňuje kritérium třídnosti. Zajímavá diskuse musela být brzy ukončena pro časovou tiseň.

* * *

Sobotní závěrečné zasedání pléna bylo věnováno výměně redakčních zkušeností a diskusi o formách spolupráce mezi redakcemi různých zemí. Plénům také schválilo návrh, aby příští, v pořadí již šestá porada se konala v Polsku, a to koncem října 1968.

I tato porada bude třídní, přičemž první den dopoledne bude přednesen referát (připraví jej polská delegace) na téma *Poznání a hodnocení* a pouze dopoledne se k němu bude diskutovat v plénu, a to jen z nejobecnějších hledisek, která mohou zaujmout také sociology. První den odpoledne v plénu porady se počítá s referátem (má jej připravit československá delegace) na téma *Vědeckotechnická revoluce a společenský pokrok*. Zásadní diskuse k tomuto referátu, která může zaujmout i filosofy, bude probíhat ještě první den v plénu. Druhý den připravované porady bude věnován jednání ve filosofické a v sociologické sekci. V obou sekcích budou předneseny kratší referáty na výše uvedená témata a bude probíhat speciální diskuse. Třetí den budou na pořadu organizační otázky.

Opatijská porada, třebaže měla také některé nedostatky (pro plénium nebyl připraven žádný sociologický referát), představuje nemalý krok v sérii dosavadních porad. Snad na žádné z nich nebyl dosud tak naléhavě formulován požadavek tvůrčího a smělého řešení všech otázek naší filosofie. Výměna názorů na této konferenci byla velmi otevřená a místy i bojovná. Přistoupilo se k jednání ve zvláštní sociologické sekci, kteréžto vymoženosti se sociologové na těchto poradách jistě už nikdy nevzdají.

Ke kladu porady také patří, že byly dohodnuty velmi konkrétní a realizovatelné formy spolupráce mezi některými redakcemi. My jsme se zavázali, že do konce září t. r. naše filosofické časopisy dodají deset článků (asi po 20 stránkách), které vyjdou jako zvláštní číslo bělehradské *Filosofie*.

Miroslav Jodl, Ludvík Tošenovský

Archív společenskovedních informací — nový pomocník empirické sociologie

Pravděpodobně ve všech zemích, které prodělávají konjunkturu empirických sociálních výzkumů, přijde okamžik, kdy si lidé odpovědňi za tuto činnost uvědomí, jak marnotratně zacházejí s pracně získanými informacemi. Jediným dokumentem, který obvykle po výzkumu zůstává a ke kterému se někdy někdo ještě vrátí, je výzkumná zpráva. Data, na nichž je tato zpráva založena (přesněji řečeno, nosiče těchto dat), totiž děrné štítky, děrné nebo magnetické pásky a příslušné kódovací klíče, většinou zapadnou v archívech nebo se skartují. S nimi se také ztrácí mnoho dalších, obvykle nikde nezachycených metodologických a organizačních zkušeností výzkumníků.

Objeví-li se pak, často až dávno po uzavření výzkumu, problémy při jeho praktickém využití nebo při odborné diskusi, a je-li v této souvislosti zapotřebí některé závěry přezkoušet nebo přeformulovat, například na základě jiného třídění, není již primární materiál k dispozici, nebo je-li, nelze se v něm orientovat. Tato marnotratnost má negativní důsledky i pro vědecký status empirického společenského výzkumu. Je přece známo, jak mnohoznačnou interpretaci mnohdy primární materiál dovoluje a že do jeho zpracování

lze promítnout značnou dávku tendenčnosti. Právě tímto směrem je také vedena řada námitek proti platnosti závěrů sociologického výzkumu. Protože data o společenských jevech pravděpodobně vždy budou této povahy, je jednou z cest k zachování vědeckého statusu výzkumu vytvoření takové situace, kdy každý krok při analýze a interpretaci získaného materiálu bude možné kdykoliv opakovat a prověřovat. K tomu je ovšem zapotřebí mít tento primární materiál k dispozici.

Ukazuje se, že zachování primárního materiálu by mohlo ušetřit námahu i při pozdějších výzkumech stejných nebo podobných problémů. — Vzhledem k velké variabilitě zkoumaných situací nelze obvykle převzít výsledky již provedených výzkumů beze zbytku, mj. také proto, že původní způsob zpracování byl pravděpodobně zaměřen na poněkud odlišné podmínky. Potřebné informace by však někdy bylo možné získat pozmeněnými metodami analýzy z již existujícího materiálu — kdyby zůstal zachován. Mimoto z množství informací, které lze z primárního materiálu vytěžit, jich jedna analýza obvykle bere v úvahu jen malý zlomek a bylo by tedy přirozené ponechat tento materiál v rezervě pro další použití. Je celá řada dalších důvodů mluvících pro jeho zachování, např. možnost zevšeobecňovat z něho určité metodologické poznatky, poskytovat jej pro výcvik v analýze aj. Je samozřejmé, že s meritorními informacemi by bylo nutné uchovávat i informace o metodách a kontextu jejich získávání.

Abyste ovšem uchované informace mohly plnit právě vypočítané funkce, je nutné zabezpečit jejich centralizované uložení a přístupnost. Jen tehdy, bude-li materiál z většího počtu výzkumů různých autorů soustředěn na jednom místě, je prakticky možné pokoušet se o jeho zobecnění po stránce obsahové i metodické. Pro centralizaci mluví i další zřetele: soustředění finančních a hmotných prostředků si vyžadují značné náklady spojené se samotným archivováním a vybudováním systému zpětného získávání informací, stejně jako s informační službou, kterou by takové centrum — má-li sloužit svému účelu — mělo poskytovat. Mluví pro ni i zájem případných uživatelů, kteří chtějí najít na jednom místě maximum informací, a mnoho dalších důvodů, které nevypočítáváme.

Tak se zrodila myšlenka vybudování „archívů“, „bank“ nebo „knihoven“ primárních informací, která však přes svou zřejmou účelnost zůstávala po řadu let nerealizována. Teprve dosažení určité technologické a organizační úrovně společenského výzkumu zřejmě vytváří podmínky pro její uskutečnění. Patří k nim: rozvoj extenzivních a statistickou procedurou prováděných výzkumů (surveys. Umfragen) v době po 2. světové válce, poskytujících objektivizovaná a prakticky archivovatelná data, jejich jistá standardizace plynoucí z přijetí základních metodologických pravidel a vývoj technických prostředků, které umožňují získané informace

uchovat v kdykoli použitelné a snadno zpracovatelné formě (děrné štítky, děrné pásy, magnetické pásy atd.). Je to dále rozvoj výpočetní techniky, která dovoluje relativně snadno a kdykoli s uloženým materiálem podle potřeby manipulovat.

Po organizační stránce hrála roli pokračující institucionalizace společenského výzkumu, růst jeho prestiže, praktická aplikace jeho výsledků a zájem vedoucích výzkumných institucí na vzájemné výměně informací, koordinaci a kontrole.

Podmínky dozrály nejdříve ve Spojených státech koncem padesátých let. První archiv, *The Roper Center*, byl zde založen v roce 1957 a v roce 1962 vzniká při universitě v Michiganu *Výbor osmi (Committee of Eight)*, který si již klade za cíl podporovat rozvoj existujících a stimulovat vytváření dalších archivů informací získaných společenskými výzkumy (ve výboru se objevují jména jako Lipset, Glock, K. W. Deutsch, Coleman aj.). V roce 1965, kdy se pocituje potřeba činnosti značného počtu mezitím ustavených archivů vzájemně koordinovat, zakládá devatenáct severoamerických archivů ve Washingtonu *Radu archivů společenskovědních informací (Council of Social Science Data Archives)* s rozsáhlým koordinacím, informačním a výzkumným programem.

V současné době existuje ve Spojených státech dvacet devět archivů. K nejvýznamnějším patří *The Roper Public Opinion Research Center*, z dalších uvedme *The Inter-University Consortium for Political Research*, *International Data Library and Reference Service* při University of California, *Center for International Studies* při Massachusetts Institute of Technology, *Political Science Library and Political Data Program* při universitě v Yale, *National Opinion Research Center* při Columbia University, *International Development Data Bank* při Michigan State University. Některé archivy se specializují jen na určité informační okruhy.

Vývoj v evropských zemích jde pomalejším tempem. První archiv na evropské půdě byl zřízen v r. 1960 v Kolíně n./R., a dnes fungují kromě tohoto pracoviště archivy v Amsterdamu (*Steinmetz Stichting*), v Bergenu (*Rokkanův archiv při Michelse- nově ústavu*), v Bad Godesberg (*Datum*), archiv soustřeďující informace z výzkumů sociálně demokratického výzkumného ústavu INFAS, konkurující archivu kolínskému) a v Colchesteru (*Social Science Research Council Data Bank* při University of Essex). Podle našich informací neexistuje dosud žádný archiv např. ve Francii a Itálii, ani v socialistických státech. Podle neúplných zpráv jsou ze socialistických zemí při jeho přípravě nejdále Poláci a určité organizační kroky byly již podniknuty v Maďarsku.

Lze tvrdit, že po desetiletém vývoji se archiv společenskovědních informací stal stabilní, v odborném světě uznávanou a stále nezbytnější institucí společenskovědního výzkumu. Fungování archivů dalo popud k řešení specifické problematiky spojené se zpra-

cováním přijímaného materiálu (popis, třídění, kódovací systémy, kontrola konzistence aj.), se zpětným získáváním uložených informací (použití *General Inquirer* a vývoj různých jiných systémů odvolávání dat) a s jeho analýzou a zobecněním (vývoj příslušných programů pro počítače aj.). Hledalo se optimální řešení často velmi obtížných problémů spojených se získáváním materiálu od autorů výzkumu — v cestě stojí jejich komerční zájmy, obavy před kritikou nebo prostě nezájem — a s použitím materiálu externími zájemci, a formulovaly se odpovídající právní a ekonomické vztahy. Jde o otázky, které ještě zdaleka nejsou jasné a jejichž uspokojivé řešení vždy znovu naráží na individualismus vědecké práce a ekonomický systém společnosti.

Hledají se i cesty ke spojení výzkumných pracovišť s archivy a případně archivů navzájem telekomunikačními systémy, které by umožňovaly rychlý a nenákladný přísun informací. Stejně se vyvíjejí i organizační formy jejich spolupráce. Evropské archivy se scházejí ve *Stálé komisi archivů společenskovědních informací (Standing Committee of Social Science Data Archives)*, jejíž založení stimulovalo UNESCO a která dosud vytvořila tři pracovní skupiny. Každé dva roky se schází *Evropská konference archivů společenskovědních informací (European Conference of Social Science Data Archives)*, pořádaná Mezinárodní radou společenských věd (*International Social Science Council*), a koná se *Evropský seminář o využití extenzivních výzkumů (Europäisches Seminar über die Anwendung der Umfrageforschung)*. Účastníci těchto čtyřtýdenních seminářů pořádáných UNESCO se školí v sekundární analýze materiálu uloženého v některých z evropských archivů. Americké archivy, jak již bylo uvedeno, vytvořily *Radu archivů společenskovědních informací (Council of Social Science Data Archives)*, která má i internacionální ambice a jejímiž členy se stávají i některé archivy evropské.

Pro konkrétnější představu o funkcích, činnosti a organizaci těchto archivů uvedme několik aktuálních informací o *Ústředním archivu pro empirický sociální výzkum* při universitě v Kolíně n./R. (*Zentralarchiv für empirische Sozialforschung*). Údaje o tomto pracovišti jsou pro nás z hlediska srovnatelnosti s našimi podmínkami podstatně zajímavější než informace o archivech amerických. Zajímavou zprávu o kolínském archivu uveřejnil na tomto místě před časem (viz bibliografie) již D. Slejška. Aniž bychom opakovali, co již bylo uvedeno, chceme jinyňmi doplnit dalšími údaji ilustrujícími fungování a organizaci tohoto pracoviště, a to ve světle zkušeností posledních dvou let. Domníváme se, že právě tento typ informace by mohl být užitečný pro přípravu podobné instituce u nás. Úkolem tohoto pracoviště je shromažďovat, archivovat a zájemcem komunikovat informace získané empirickými společenskými výzkumy a informace o těchto výzkumech. Jde o tyto hlavní typy informací:

(a) základní identifikační údaje o konaných a zakončených výzkumech (evidence a základní popis výzkumů),

(b) primární materiál z výzkumů, které jejich autoři předali k archivaci,

(c) metodologické informace o těchto výzkumech,

(d) výzkumné nástroje (dotazníky, záznamní listy) v nich použité,

(e) výzkumné zprávy z těchto výzkumů,

(f) hotové statistiky,

(g) časopisy,

(h) odborná literatura.

K jednotlivým činnostem archívu:

(a) *Akvizice informací*: archív se zajímá o primární materiál ze všech společenských výzkumů extenzivního typu konaných v německy hovořících zemích, pokud splňuje určité minimální požadavky (metodická úroveň výzkumu, úplnost, uspořádanost, přehlednost aj.). Pojem společenského výzkumu se dále nespécifikuje, takže kromě výzkumů sociologických se zahrnují i výzkumy ekonomické, politické apod. Zdrojem jsou výzkumné instituce vědecké (většinou university) i komerční (většinou ústavy pro výzkum trhu a veřejného mínění). U žádné z obou skupin se archív neseťkává s velkým pochopením, dva největší západoněmecké komerční ústavy jej např. bojkotují. Autor poskytuje materiál dobrovolně a zdarma a zachovává si k němu vlastnické právo. Archív se stává pouze držitelem, jehož dispoziční práva jsou vymezena dohodou s vlastním.

(b) *Archivace informací*: převzetí materiálu se účastní zástupce autorské organizace, s nímž pracovníci archívu doplní potřebné informace. Dále se materiál kontroluje co do úplnosti, konzistence a správnosti (některé tyto operace jsou automatizovány). Jednotkami archivace jsou jednak jednotlivé výzkumy, jednak jednotlivé otázky ve výzkumech respondentům položené. Tomu odpovídá i způsob evidence. V současné době archív soustřeďuje informace z asi dvou set výzkumů, které jsou uloženy na cca 1 000 000 děrných štítků. Roční přírůstek je nyní asi padesát výzkumů, což je jen malá část skutečného počtu výzkumů každoročně v NSR probíhajících. Kromě výzkumů z německy hovořících zemí jsou k dispozici (pro výcvik v sekundární analýze) i duplikáty primárního materiálu z některých klasických výzkumů amerických.

(c) *Informační a poradenská služba*: archivovaný primární materiál a podklady z něho v archívu vypracované jsou k dispozici pouze pro vědecké, pedagogické a studijní účely. Komerční organizace k němu přístup nemají. Zájemci mohou používat všech kartoték, souhrnných podkladů i samotných děrných štítků, které si mohou přímo v archívu sami strojně třídit nebo duplikovat.

Bez omezení je přístupná knihovna archívu. Mimoto pracovníci archívu poskytují k problematice empirického společenského výzkumu konzultace. Na vlastní funkci archívu navazuje informační služba o výzku-

mech konaných v NSR. Každoročně se archív obrací na všechna známá mu výzkumná pracoviště s dotazem, jaké výzkumy byly v daném roce dokončeny, jaké byly rozpracovány a jaké naplánovány. Z takto shromážděných informací se sestavuje seznam, který participující organizace dostávají k dispozici a jehož funkcí je usnadňovat vzájemné kontakty a koordinaci.

Archív slouží převážně vědeckým a studijním účelům. V loňském roce (přesněji v období od 1. 11. 66 do 31. 10. 67) využilo jeho služeb 240 jedinců a institucí, z toho studenti 40 %, vědecké ústavy 42 %, komerční organizace 8 %, úřední místa a ostatní 10 procent.

Činnost archívu zabezpečuje patnáct pracovníků, tento počet však neumožňuje rozvinout všechny jeho funkce. Za současných podmínek by ideálním stavem bylo cca dvacet pracovníků, z toho cca sedm vysokoškoláků, zbytek administrativní a technické síly. Archív je vybaven řadou strojů a má k dispozici služby universitního výpočetního střediska se samočinným počítačem a programátory.

Kolínský archív tedy zatím plní především servisní funkce a vlastní vědeckou činností (kromě řešení problematiky spojené s archivací a zpětným získáváním dat) se nezabývá. Perspektivně by své služby chtěl rozšířit i na další typy výzkumu (připomeňme si, že dosud archivuje jen extenzivní výzkumy provedené statistickou procedurou — Umfragen), převést veškerý primární materiál na děrné nebo magnetické pásky (aby jej bez dalších mezioperací bylo možno zavádět na vstup počítače) a zřídil experimentální laboratoř, která by vyvíjela a zkoušela různé technické novinky a vypracovávala také metodiku pro zevšeobecnování a hodnocení archivovaného materiálu. Mimoto se plánuje vývoj standardních programů pro výcvik studentů v sekundární analýze. Archív participuje ve zmíněných mezinárodních organizacích a aktivně se účastní jejich konferencí.

Je pravděpodobné, že v podmínkách našeho společenského zřízení by archív společenskovědních informací mohl navíc plnit řadu dalších funkcí, které v západních státech v úvahu nepřicházejí nebo přicházejí jen částečně, jako poskytovat podklady pro potřeby hospodářského plánování, řízení a sociální politiky; současně by se jeho zřízení a provoz měly setkávat s podstatně menšími obtížemi (k jeho zřízení lze centrálně koordinovat úsilí více vědeckých institucí, poskytování primárního materiálu autory nenaráží na konkurenční komerční zájmy, apod.).

Informační literatura

1. M. J. Lefcowitz, R. M. O'Shea, *A Proposal to Establish a National Archives for Social Science Survey Data*, The American Behavioral Scientist VI/7, 1963, str. 27–31.
2. R. L. Bisco, *Social Science Data Archives*, The American Political Science Review LX/1, 1966.
3. W. A. Glaser, R. L. Bisco, *Plans of the Council of Social Science Data Archives*, Social Science Information, vol. V, č. 4, prosinec 1966.
4. P. E. Converse, *The Availability and Quality of Sample Survey Data in Archives within the*

United States, v Merritt, Rokkan (vyd.), Comparing Nations, New Haven, 1966, Yale University Press.

5. G. Schmölders, *Das Zentralarchiv für empirische Sozialforschung in Köln*, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, roč. 1963, č. 2.
6. D. Slejska, *Ústřední archiv empirických sociálních výzkumů v Kolíně nad Rýnem*, Sociologický časopis, roč. 2, 1966, č. 5, str. 726–728.

Michal Illner

K I. celostátnímu sjezdu Polské společnosti politických věd

Ve dnech 18. a 20. prosince 1967 se konal ve Varšavě I. celostátní sjezd Polské společnosti politických věd. Probíhal za soustředěné pozornosti odborných kruhů i širší veřejnosti, jak o tom svědčí mj. zprávy v polském dením tisku. Uzavíral jednu etapu ve vývoji společnosti, sdružující pracovníky různých vědních disciplín, předmětem jejichž studia jsou politické jevy. „Polskie towarzystwo nauk politycznych“ je totiž *integrací interdisciplinární organizace*. I. celostátní sjezd Polské společnosti politických věd byl — na rozdíl od mnoha jiných podniků této společnosti — vnitropolskou záležitostí a jen shodou okolností jsem se stala jeho jediným zahraničním pozorovatelem.

Vzhledem k tomu, že se v Československu rozvíjely již delší dobu diskuse o „politické vědě“ či „politických vědách“, v nichž bývá též kladena otázka o vztahu „politologie“ a „sociologie politiky“¹, nebude na škodu úvodem této zprávy stručně připomenout historii vzniku Polské společnosti politických věd a koncepci, z níž její činnost vychází. Domnívám se, že diskuse, které předcházely a provázely vznik této Společnosti, mohou být podnětné i pro naše pracovníky v oborech politických věd.

V letech 1956 a 1957 došlo v Polsku v souvislosti s reakcí na obrodný proces vyvolaný XX. sjezdem KSSS jednak k plné institucionalizaci *sociologie*², jednak k diskusím o *politických vědách*. I když podnětem k těmto diskusím byly snahy o reorganizaci a novou obsahovou náplň výuky společenských věd na vysokých školách, přešly diskuse od problematiky „vyučovacích předmětů“ k diskusím o *vědeckém předmětu* těch disciplín, které se zabývají některými stránkami politiky. Diskuse vyústily předně v konkrétní změny výuky na většině vysokých škol v Polsku³, dále pak ve snahu vytvořit „střešovou“ organizaci, která by sdružovala všechna pracoviště, jež se zabývají některými stránkami politického života. V roce 1960 byla změněna tato organizace v asociaci s individuálním členstvím, jež se stala základem dnešní Polské společnosti politických věd.

V té době dochází též k diskusi u kulatého stolu o pojetí „politických věd“. Polští teoretikové se vesměs přiklánějí k názoru, že není správné „konstituovat“ jednotnou politickou vědu — „politologii“, že je nutné *zachovat systém politických věd*. Zdůrazňují přitom, že se přiklánějí k francouzské a odmítají americkou koncepci political science.⁴ Proto sdružuje Polská společnost politických věd sociology politiky i historiky politiky a politických teorií, ekonomy — pokud se zabývají otázkami vnitřní či mezinárodní hospodářské politiky, právníky i filosofy politiky atd. Má dnes 295 členů, kteří pracují v šesti odbočkách: varšavské, krakovské, poznaňské, vratislavské, lublinské a toruňské, tedy v místech, kde je soustředěno nejvíce pracovníků z oboru politických věd, to jest v universitních městech. Je příznačné, že i polští sociologové politiky, například Jerzy J. Wiatr, zastávají multidisciplinární pojetí politických věd, zatímco se velká část našich sociologů, např. v diskusi u kulatého stolu při I. celostátní poradě ve Spindlerově Mlýně,⁵ klonila k názoru, že integraci vědům zkoumající politické procesy je *sociologie politiky*.

Ustavení Polské společnosti politických věd mělo ovšem pro polské vědce zabývající se otázkami politiky velký význam, zvláště pokud jde o možnosti navazování mezinárodních kontaktů. Polská společnost politických věd se stala členem Mezinárodní asociace politických věd (IPSA). Profesor S. Ehrlich, který byl v letech 1962–1964 předsedou Polské společnosti politických věd, je místopředsedou IPSA. Početná delegace polských „politologů“ se zúčastnila VI. i VII. světového kongresu politických věd i řady konferencí, které pořádala IPSA.⁶

Poměrně rozsáhlá vnitřní i mezinárodní činnost Polské společnosti politických věd, v jejímž čele stál v letech 1964–1967 Jerzy J. Wiatr, mohla být proto na svém I. celostátním sjezdu příznivě hodnocena. Sjezd se ovšem nesusoustřeďoval na otázky „organizací“, ale k diskusi ke dvěma závažným tematickým okruhům politických věd: *národ a socialismus* a *socialistická demokracie*. K oběma tematickým okruhům byly rozeslány delegátům sjezdu předem rozmnožené hlavní referáty, takže většina zasedání mohla být věnována diskusi, mnohdy velmi živě a bezprostřední. Jejím kladem bylo i to, že k jednotlivým otázkám diskutovali pracovníci různých oborů, z nichž mnozí dosti nekonvenčně.

Aby bylo možné učinit si představu o zaměření diskuse, uvedeme nejdříve přehled hlavních referátů k oběma tématům a poté

¹ Za nejpodnětnější z těchto úvah považují stať Jaroslava Klofáče a Vojtěcha Tlustého, *Poznámky ke vztahu politické vědy a sociologie politiky*, Sociologický časopis, 1967, č. 3, s. 245 a n.

² Podrobně se zabývá procesem obnovení sociologie v Polsku Jan Szczepański, *Současný stav polské sociologie*, Sociologický časopis, 1965, č. 2, s. 152.

³ Srovnej blíže stať Ivana Koiesára, *Výuka společenských věd a zejména politických věd na polských vysokých školách*, Přehled, 1967, č. 1, s. 66 a n.

⁴ Pojetím politických věd a jejich vztahem k sociologii politiky a politologii se zabývá Jan Macků. *Ke koncepci výuky politických věd na universitě ve Vratislavi*, Přehled, 1967, č. 1, s. 74 a n.

⁵ Srovnej Pavel Machonin, *I. celostátní poradě československých sociologů ve Spindlerově Mlýně*, Sociologický časopis, 1967, č. 3, zvláště s. 355.

⁶ Polská společnost politických věd vydává četné publikace anglicky. Upozornuji zvláště na *Polish Round Table, Year-book 1967*, Polish Association of Political Sciences, Warszawa, 1967.

některá hlediska jednotlivých referentů či diskutujících. K prvému tematickému okruhu byly předneseny tyto referáty: Adam Kruczkowski *Význam Rijnové revoluce pro národnostní otázku*, Jerzy J. Wiatr *Problematika národa z hlediska politických věd*, Stanisław Ehrlich *Národ a stát*, Marian Dobrosielski *O místě a úloze Polska v současném světě* a Ignacy Sachs *Konstituování národů a otázka společnosti v třetím světě*. K druhému tematickému okruhu, který v mnoha otázkách dosti úzce souvisel i s tematikou některých referátů prvního tematického okruhu, byly předloženy a diskutovány přednášky: Zygmunt Rybicki *Aktuální otázky socialistické státnosti*, Adam Łopatka *Role strany v socialistickém systému v Polsku*, Sylwester Zawadzki *Technický pokrok a rozvoj socialistické demokracie*, Kazimierz Doktor *Problémy demokracie v průmyslovém podniku*.

Z referátů k tématu „národ a socialismus“ vzbudil největší pozornost — souhlasnou i kritickou — referát J. J. Wiatra. Z hlediska situace u nás je pozoruhodné, že se otázkami vymezení pojmu národ zabýval sociolog, zatímco se touto problematikou zabývají především naši historikové. Wiatr charakterizoval nejdříve různé typy pojetí národa, jak se vytvářela v sociologii a historiografii v XX. století. Přitom analyzoval velmi důkladně zejména názory Floriana Znanieckého, Jos. Chalasińskiego, Stanisława Ossowského a dalších polských autorů. Závěrem rozvedl a zdůvodnil svou koncepci národa jako sociálního jevu, která je dnes často považována za nejpracovnější definici národa v soudobé marxistické literatuře⁷. Podle jeho názoru je hlavním znakem národa jako sociálního jevu „národní sebevědomí“, které se vytváří u každého národa v procesu historického vývoje působením vždy různých souborů faktorů. Národ tedy představuje „historicky vzniklou pevnou pospolitost, formovanou na základě společných historických osudů, jež je charakterizována vědomím vlastní odlišnosti jako národa.“ Tak se například rozvinulo národní uvědomění polského národa v době, kdy příslušníci této pospolitosti žili na území tří státních útvarů, v nichž existovaly zcela odlišné — ve dvou z těchto útvarů feudální — hospodářské a politické struktury a z nichž každý náležel ke zcela jiné kulturní oblasti.

I když se ozvaly k Wiatrovu pojetí národa některé kritické hlasy, připomínající například, že jeho pojetí „národního vědomí“ má „mýtický charakter“, přesto je nutné uznat, že dnes většina historiků — včetně některých sovětských — nejen odmítá Stalinovy „rýsy“ národa jako neudržitelné pro charakteristiku většiny národů, ale přiklání se k zdůraznění „národního sebeuvědomění“ jako hlavnímu sociálnímu znaku národa. Podnětný byl v

tomto směru i referát Stanisława Ehrlicha, který se mimo jiné zabýval působením politických institucí na formování „charakteru“ a kultury národa. Ukázal, že kulturu národa mohou formovat pouze takové státní instituce, které jsou demokraticky uznávány „celým národním společenstvím“, jinak mohou formovat nanejvýš „folklor“.

Obdobně jako v diskusích o otázkách národa se ukázalo, že směr diskuse polských pracovníků politických věd je obdobný zaměření diskusí mezi našimi historiky novodobých dějin, tak se ukázaly shody i v diskusích k druhému tematickému okruhu, tj. v diskusích o otázkách socialistické demokracie. Tak byly kupříkladu jednoznačně odmítány stalinistické představy o vedoucí úloze strany jako jakéhosi „motorického centra“, které pomoci „transmisí“ — masových organizací — řídí každého člověka jako „kolečko“ státního stroje; bylo zdůrazněno, že problémy „odcizení“ se týkají institucí nejen v kapitalismu, ale i v socialistickém společenském systému. V některých příspěvcích — např. v referátě F. Zawadzského — se objevily velmi podnětné úvahy o funkci specialistů při řízení moderní společnosti, které však, jak ukázala i diskuse, někdy poněkud idealizovaly možnosti „automatizovaných“ řídicích center v budoucí společnosti, podobně jako je tomu v některých názorech autorů Richtova kolektivu u nás.

Za nejpodnětnější příspěvek z tohoto tematického okruhu považuji vystoupení Włodzimierze Brusa, který nejen vyslovil názor o nutnosti „depolitizace“ ekonomického řízení, jež je stává aktuálním tématem i u nás, ale také požadoval vytvoření „integrální demokracie“ s odůvodněním, že v každé národní či státní společnosti existuje trvalá potřeba ústrojné spojovat pluralitu politických zájmů různých složek příslušné pospolitosti.

Vcelku vzato se domnívám, že diskuse k otázkám národa byla z našeho hlediska podnětnější než diskuse k otázkám socialistické demokracie. V jistých směrech se mi zdají názory našich teoretiků na určité otázky politického systému promyšlenější a progresivnější než některé diskusní příspěvky přednesené na tomto sjezdu. Mám na mysli zejména dílo kolektivu O. Šika, pokud jde o otázky řízení ekonomických procesů, názory F. Šamalika na otázky sociologie práva a vztah člověka a institucí, apod. Tím více ovšem vysvítá potřeba institucionalizace politických věd u nás, aby se tak usnadnily vnitrostátní kontakty mezi jednotlivými pracovníky a pracovišti různých politických disciplín⁸ a aby byly umožněny i styky mezinárodní. Mezi českými i slovenskými vědeckými pracovníky v oboru sociologie politiky, dějin současnosti, politické ekonomie a hospodářské politiky i teorie státu a práva apod. je dosti myslivých lidí, kteří by svými zna-

⁷ Srovnej Jiří Kořalka. *K diskusím o pojmu národ*. Československý časopis historický, 1967, č. 6, s. 873 a n.

⁸ Pojetí národa Jerzy Wiatra pokládá např. za nejpracovnější historik Josef Kojeka, *Národ a nacionalismus — národnostní otázka*, vydala Filozofická fakulta, Brno 1967, stran 114.

⁹ Užitečnost interdisciplinárních kontaktů právě v oblasti politických věd se projevila například na semináři „Marx a 20. století“, který pořádal za účasti filosofů, ekonomů, sociologů a historiků Slovenský výbor Socialistické akademie v listopadu 1967 v Jasně pod Chopkom.

lostní mohli nejlépe reprezentovat na mezi-narodním fóru politické vědy v Československu stejně úspěšně jako jejich polští kolegové, ale kteří by mohli společně podstatnou měrou přispět k vypracování nových modelů politického systému socialistické industriální společnosti, z nichž by pak mohl být zvolen adekvátní model politického řízení, který by odpovídal prosazované nové soustavě hospodářské.

Dagmar Cahová

Průzkum chat ve Švédsku

Švédsko je jednou z nemnohých evropských zemí s tradicí chatření, které se tam těší značné oblibě, obdobně jako je tomu u nás.

Institut pro výstavbu měst při Vysoké škole technické ve Stockholmu provedl v letech 1964–65 průzkum devíti chatářských osad, z nichž osm bylo ve stockholmské oblasti (ve vzdálenosti 20–140 km od Stockholmu) a jedna ležela na západním pobřeží, 500 km od hlavního města. Tato osada byla do souboru zahrnuta pouze pro srovnání.

Data byla získána inventarizací v těchto devíti osadách, dále z dotazníku rozeslaného poštou cca 650 majitelům chat a z výsledků týdenní studie o způsobu trávení volného času na chatě u šedesáti domácností. Tato studie byla provedena během jednoho týdne v červenci 1964 na základě dotazníku obsahujícího 10 (!) otázek.

Ve sledovaných chatářských osadách funguje družstvo pozemkových vlastníků (tj. chatářů), které pečuje o lesy, louky a veškerá společná zařízení, která v osadě jsou, jako koupaliště, hřiště, telefonní budky, pumpy, ploty, shromažďovací místnosti. Tato organizace je běžná ve většině chatářských osad ve Švédsku. Před zahájením výstavby takové osady vypracuje dosavadní vlastník půdy situační plán se zakreslením sítě cest a rozdělením stavebních parcel. Součástí tohoto plánu je tak zvaný popis (beskrivning), který obsahuje závazné pokyny pro stavbu chat a sanitárních zařízení. Vlastník půdy vybudoje cesty a studně, někdy i společnou místnost a nabídne jednotlivé pozemky na prodej. Proto spolupracuje od začátku často s družstvem a přenechá veřejné pozemky mezi jednotlivými stavebními parcelami (které jsou v soukromém vlastnictví) tomuto chatářskému družstvu, někdy též s počátečním kapitálem. Záleží proto na iniciativě těchto družstev, jak vypadá celková úprava

osady a jaká společná zařízení se budují. V některých oblastech se družstva zasloužila o výstavbu dalších společných zařízení, v jiných se naopak úroveň zařízení postupně zhoršovala. Největší potíže jsou s údržbou lesů a luk, kterých se nevyužívá více pro zemědělské účely. Cesty, které jsou zpravidla 2–4 m široké, spravuje a udržuje tzv. silniční družstvo.

Ze základních charakteristik sledovaného souboru uvádíme: pozemky všech chat měly minimální rozlohu 2000 m², tj. pětikrát vyšší než jakou připouští naše právní úprava (400 m² pro rekreační účely, příp. pro stavbu chaty). Tento značný rozdíl má svůj důvod zejména v tom, že Švédsko má nesrovnatelně více neplodné půdy než ČSSR, což umožňuje věnovat též větší pozemky chatářům. Pro srovnání uvádíme několik dat (viz tab. 1).

Na jednom pozemku je obvykle kromě obytné chaty ještě další chata pro hosty, přístavek pro skladování potravin a ostatních zásob, přístřešek pro provozování různých her, garáž apod. Obytná plocha chaty, včetně kuchyně, je v průměru 45 m² a bývá členěna na 3–4 pokoje. Chaty se vytápějí buď otevřeným krbem nebo elektricky; posléze i petrolejem. K zdravotním instalacím patří suchý nebo chemický WC a odpad z kuchyně. Více než polovina chat je vybavena elektrickým proudem a třetina telefonem.

Z demografických údajů poznamenáváme velikost „chatářské“ rodiny, které se pohybuje mezi 2,2–3,7 členů. K tomu přistupuje dalších 0,7 osob, příbuzných a známých, které tráví volný čas na chatách, takže celkový roční průměr je 3,4 osob na jednu chatu (v létě se zvyšuje na 4 osoby). Podíl dětí ve věku 0–10 let je ve všech osadách konstantní – 15 %. 80 % hlav rodin má volnou sobotu v letních měsících, 55 % v zimních. Průměrný příjem sledovaných rodin je 40 000 švédských korun ročně.

Účelem průzkumu bylo jednak popsat výběr chatářských oblastí a využití chat v průběhu roku, jednak hledat vztah mezi využitím a komunikačními možnostmi.

Chat se využívá přirozeně nejvíce v letních měsících, a to pokud jde jak o četnost návštěv, tak i o délku pobytu. Frekvence je nejvyšší v květnu a v srpnu, kdy 70–75 % majitelů chat navštíví chatu více než třikrát za měsíc, nejnižší je v zimních měsících (leden) – 5 %. Délka pobytu je největší opět v letních měsících (délka než jeden týden pobývá na chatě v srpnu 75 % chatářů, v červnu 80 % a v červenci 85 %). Vzdálenost

Tabulka 1

	Švédsko	ČSSR	Rok
Hustota obyvatelstva	17/km ²	111/km ²	1965
Rozloha území	449 793 km ²	127 869 km ²	1964, 1965
Zemědělská půda	38 670 km ²	71 230 km ²	1963

(Pozn.: Pro zjednodušení porovnání jsme zde uvedli plochu zemědělské půdy, která se obvykle uvádí v tisících ha, v km².)

chat od trvalého bydliště v rozmezí 20 až 100 km neovlivňuje nijak výrazně délku využití chaty v letních měsících. Teprve u chat vzdálených více než 100 km platí, že s přibývajícím vzdáleností klesá celkový čas strávený v létě na chatě.

Je zajímavé, že nebyla prokázána závislost mezi druhem používaného dopravního prostředku (auto, autobus, vlak, loď — u chat na ostrovech) a délkou obývání chaty.

Pro průzkumy, které se provádějí u nás v oblasti volného času, budou zajímavé výsledky studie o trávení volného času na chatách.

Rodiny chodí nakupovat v průměru čtyřikrát týdně, přičemž vlastního automobilu se používá pro tyto nákupy cca v polovině případů. Práce na chatě a pozemku představuje v průměru minimálně po dvou hodinách třikrát týdně. Výlety do okolí třikrát týdně, koupání rovněž třikrát týdně, míčové hry jednou týdně. Sousedské styky se uskutečňují v průměru dvakrát týdně. Přitom nákupní příležitost je v průměrné vzdálenosti 4 km od chaty. Rovněž výlety se podnikají v průměru do vzdálenosti 4 km. Chataři se koupou sice nejčastěji v nejbližší vzdálenosti od své chaty, velmi rádi však používají upravené pláže, i když je dále od chaty.

Olga Vidláková

Seminář sociologie mládeže v SSSR

V rámci 1. festivalu družby československé a sovětské mládeže ve Lvově (červenec 1967) byl uspořádán seminář sociologie mládeže, na kterém se sešli sovětští a českoslovenští sociologové zabývající se problematikou mládeže. Československou delegaci tvořilo sedm pracovníků, převážně mladých začínajících sociologů, sovětská delegace byla početnější a byla složena převážně z kandidátů věd a docentů (z Moskvy, Leningradu, Minska, Lvova, Saratova, Sverdlovsk, Kijeva).

Na semináři, jedním z jehož hlavních účelů bylo navázání bližších a především osobních kontaktů, bylo předneseno celkem sedm referátů. Z československé delegace přednesl J. Vinař (přírodovědecká fakulta KU v Praze) teoreticky vysoce fundovaný příspěvek, v němž se zabýval především samotným pojmem mládež (pojmem, který díky tomu, že funguje v obecné řeči, funguje velmi různě) a zdůraznil nutnost vymezení jeho operacionální definice. Slo zde v podstatě o sémantickou analýzu. Dále se zabýval některými aspekty vztahu mládež-společnost. E. Freiová (Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy v Praze) informovala o vývoji a současném stavu sociologie vysokoškolského studentstva v ČSSR a ve světě a podala přehled dosavadní tvorby v tomto sociologickém sektoru. L. Macháček (Sociologický ústav SAV, Bratislava) referoval o výzkumu absolventů středních škol v rámci rozboru některých závažných aspektů našeho středního školství. M. Urbanová (Sociologický ústav ČSAV, Praha) hovořila na téma *Sociální adaptace mladých dělníků* a J. Vítečková (Sociologické pracoviště ÚV

ČSM, Praha) věnovala pozornost některým aspektům teorie organizace.

Členové československé delegace též podali poměrně komplexní přehled o problematice, již se v ČSSR v současné době věnuje pozornost. Zároveň upozornili na řadu problémů, na něž se českoslovenští sociologové budou muset v blízké budoucnosti zaměřit.

Vystoupení sovětských sociologů bylo ve větší míře než vystoupení československých účastníků zaměřeno na prezentaci výsledků jednotlivých sociologických výzkumů, jejichž objektem byla mládež (volný čas, životní cíle a ideály sovětské mládeže, sociální plánování na závodech apod.) V jejich vystoupení jsme postrádali hlubší teoretický přístup k dané problematice a myslím, že právě rozdílnost teoretické fundovanosti našich a sovětských příspěvků byla hlavním momentem vážnosti, kterou si českoslovenští účastníci a tím i československá sociologie mládeže ve Lvově vydobyli.

Vystoupení našich sociologů vzbudilo patřičnou odezvu účastníků semináře (asi 40), jejímž výrazem byla bohatá diskuse trvající nakonec několik dní, jež svým obsahem i významem přerostla rámec původně plánovaného jednodenního semináře. A myslím, že i přes řadu odlišností v přístupech k jednotlivým otázkám, problémům a nakonec i k sociologii samotné přispěl seminář k vytváření společného jazyka, který bude jistě i determinantou rozvoje dalších kontaktů, zintenzivnění naší spolupráce.

Eliška Freiová

Profesor Ludvík Svoboda pětadesátiletý

Při čtení či psaní vzpomínkových medailonů k určitému kulatému výročí mívám pocit viny a potřebu se omluvit jubilantovi. Vždyť vždycky jde o někoho, kdo by si naši pozornost zasloužil stále a nikoli jen v časovém rozmezí daném určitým výročím.

Přesto je to tak zavedené — a využívám příležitosti, abych připomněla čtenářské obci Sociologického časopisu pětadesátiny profesora filosofické fakulty Karlovy university, Ludvíka Svobody. Ludvík Svoboda je sice znám především jako filosof, znalec díla F. X. Šaldy, léta se zabýval i přednášející především dějiny filosofie, a teprve v pozadí stojí jeho práce sociologická. Víím, že sám profesor Svoboda se nepovažuje za sociologa, avšak přesto je jednoznačně zařazen jeho osobnosti sporné, neboť to byla právě brněnská Sociologická revue, kam pravidelně svými články přispíval a kde komentoval práce jak filosofické, tak sociologické.

Ludvík Svoboda, jako řada dalších filosofů jeho generace, nebyl nikdy jen sociologem, nebo jen estetikem či historikem. Teoretičtí pracovníci tohoto typu se vždy angažovali na několika úsecích, zabývali se filosofií, sociologií, politikou, etikou atd.

Orientace profesora Svobody na sociologii souvisela také s místem, kde vystudoval, s jeho kulturními kontakty a s atmosférou, v níž žil. Studoval totiž na filosofické fakultě v Brně klasickou filologii u profesora Františka Novotného a filosofií převážně u

docenta Josefa Tvrdeho. Měl tehdy velmi úzké styky s profesorem pedagogiky Otakarem Chlupem a také pochopitelně navštěvoval sociologický seminář profesora I. Arnošta Bláhy. Brněnskou filosofickou fakultu absolvoval v roce 1927; pak působil jako profesor na reálném gymnasiu v Hlučíně u Ostravy, ale s brněnskou fakultou zůstal i nadále v kontaktu. Vedle klasické filologie a filosofie měl zájem též o umění a estetiku, a tak je pochopitelné, že byl přitahován ke kulturnímu centru, které se vytvořilo kolem časopisu Sociologická revue, a ke skupině inteligence náležející k této redakci. Tak se stal spolupracovníkem svého bývalého učitele profesora Innocence Arnošta Bláhy a svého kolegy, tehdy ještě docenta Josefa Ludvíka Fischera i Emanuela Chalupného, Bedřicha Václavka a dalších.

Profesor Ludvík Svoboda, tak jako většina tehdejší pokrokové inteligence, se zajímal o tehdy nejprogressivnější umění, tj. o uměleckou avantgardu vzniklou v dvacátých letech v Sovětském svazu. Začátkem třicátých let také sám navštívil Sovětský svaz a navázal tam pevné kontakty. Dal si pravidelně zasílat tehdejší sovětskou filosofickou i sociologickou produkci a tedy je pochopitelné, že v Sociologické revui pravidelně komentoval sovětské práce z této oblasti. Filosofovi však nikdy nestačí o něčem druhé informovat, něco recenzovat, ale musí si celou řadu problémů sám ujasnit, konfrontovat různé koncepce, zdůvodnit určité proudy, a tak vznikla z pera Ludvíka Svobody první — a v předválečné době ve světě jediná — práce o vývoji filosofie a sociologie v Sovětském svazu (Filosofie v SSSR, 1936). Tato práce zachycovala vývoj marxistické filosofie ve dvacátých letech a na počátku let třicátých. Pojednávala tedy o tématu, které bylo tehdy velmi atraktivní a později opět dlouho tabu. To všechno — spolu s nacistickými i stalinskými selekcemi v knihovnách — z ní udělalo výtisk zcela unikátní, jež nevlastní dnes již ani autor sám.

Po válce přichází Ludvík Svoboda do Prahy a přednáší na pedagogické fakultě. Později přechází na filosofickou fakultu Karlovy university, stává se jejím řádným profesorem, vedoucím katedry filosofie na filosofické fakultě Karlovy university, ředitelem Filosofického ústavu ČSAV, členem korespondentem ČSAV a členem mnoha dalších akademických orgánů a redakčních rad.

Jako asistentka na katedře, jejímž vedoucím byl profesor Svoboda, jsem měla od roku 1961 bezprostřední příležitost být v jeho blízkosti a sledovat jeho vystupování i mnohostranné působení jak na studenty, tak na spolupracovníky. Generace, k níž Ludvík Svoboda patří, vstupovala do veřejného kulturního i politického života v době vzniku naší republiky a prožívala a spoluvytvářela plodnou kulturní atmosféru dvacátých a třicátých let, kdy náš národ opět po staletích dosáhl úrovně evropské kultury. Snad právě tato skutečnost ovlivnila rysy této generace, rysy tolik odlišné od generace naší. Tito lidé totiž dospívali a tvořili v době, která jim poskytla nejen perfektní základní vzdělání a

tvrdou pozitivistickou výuku na fakultách, ale i sebevědomí spolutvůrců plnohodnotné evropské kultury. Jen tak si dovedu vysvětlit rozhled, encyklopedické znalosti, rozvahu a sebevědomí přímo vyzařující z příslušníků této generace. Proto nám, mladším, profesor Svoboda i jeho vrstevníci imponovali především zažitostí vysoké kultury a velkorysostí, s níž rozdávali ze svých vědomostí každému, studentovi i asistentovi, beze strachu, že je někdo předběhne. Vedle těchto příslušníků starší generace působí většina jejich bezprostředních následovníků dojemem úspěšných, znervoznělých a stále něco dohánějících aktivistů. Nebyli také deformováni přílišnou specializací a omezujícím i omezeným odbornictvím, které se, bohužel, dnes stávají nutností. A snad právě proto jsme profesora Ludvíka Svobodu vždycky považovali za vynikajícího vysokoškolského pedagoga, jehož přednášky bylo krásné poslouchat.

Jiřina Siklová

65 let profesora Ludvíka Svobody

Připomenout dílo přední osobnosti naší filosofie, vědy a kultury znamená přizvat zástup gratulantů.

Moravský patriot by nemohl nezačít zjištěním, že na počátku byla Morava: rodná Čejč a studium na kroměřížském gymnasiu; filosofická fakulta Masarykovy university v Brně s jejími profesory O. Chlupem, Fr. Novotným, K. Svobodou, I. A. Bláhou; Bedřich Václavek a okruh jeho přátel; středškolská profesura v Hlučíně a v Ostravě: ostravské divadlo, příspěvky do Varu, Tvorby, Indexu, Levé fronty, U-Bloku; ovzduší kulturní levice na Moravě.

Autor dějin Karlovy university by přispěchal s údaji o tom, jak se Ludvík Svoboda stal po roce 1945 profesorem na filosofické fakultě pražské university, ředitelem Filosofického ústavu ČSAV i velvyslancem ve Švýcarsku, členem korespondentem ČSAV a doktorem filosofických věd, předsedou Jednoty filosofické, členem Vědeckého kolegia filosofie a sociologie, členem Bolzanovy společnosti...

Historik marxismu by ocenil jeho zásluhy o výchovu několika generací marxistů a o rozšíření marxismu u nás. Uvedl by zejména jeho bohatou recenzní činnost, seznamující ve třicátých letech naši veřejnost s filosofickým a kulturním životem Sovětského svazu, dále jeho překlady nejdůležitějších Leninových filosofických spisů — Materialismu a empiriokriticismu a Filosofických sešitů — a především jeho unikátní práci Filosofie v SSSR, ve které

L. Svoboda již v roce 1936 podal pohotový, podrobný a objektivní obraz o sovětských filosofických diskusích třicátých let.

Sociolog by dodal, že publikační činnost L. Svobody v Bláhově Sociologické revui významným způsobem dotvářela profil tohoto časopisu, že Svoboda patřil k marxistickému směru v Brněnské sociologické škole; jeji nemarxistický vedoucí představitel poskytoval v časopise místo marxistickým příspěvkům a Svoboda naopak zachovával k němu vztah úcty při nesouhlasu (parafrázujeme-li výrok, jímž J. L. Fischer věnoval své Základy poznání Františku Krejčímu), takže již tenkrát podala česká kultura přesvědčivý důkaz plodné spolupráce mezi marxismem a sociologickou vědou.

Historik kultury by se zabýval Svobodovými studiemi o umění a literatuře, o poslání kultury, studiemi, které se z marxistického hlediska zabývaly nejdůležitějšími tématy naší kultury, uplatnily se ve Svobodových příspěvcích na mezinárodních kongresech v Benátkách a v Mexiku a vyvrcholily zejména v jeho monografii o F. X. Šaldovi.

Životopisec by byl zaujat tím, jak se ve Svobodově díle snoubí marxismus s uměním, s antikou, s dějinami myšlení a kultury, a našel by v jeho osobnosti

uměřenost a obezřetnost klasického filologa, lásku k životu a k umění, příznačnou pro milovníka antiky, kritičnost marxisty, který se nechce smířit s nekulturními vulgarizacemi, a moudrost historika filosofie a kultury, který ví, že mnoho jest věcí mezi nebem a zemí. A karikaturista by jej nakreslil jako filosofa, ježmuž nic lidského není cizí a jenž si nad tím vším pokouše.

Nám potom již nezbyvá nic jiného než popřát jubilantovi plně zdraví a hodně klidu pro další plodnou práci a poděkovat mu za to, že nad jeho dílem si uvědomujeme význam našich tradic marxistického myšlení (které ostatně nejsou dosud náležitě zhodnoceny): vytvářely se v organickém sepětí s nejvýznamnějšími hodnotami celé naší filosofie, vědy a kultury, ve svých nejlepších představitelích přispívaly k tomu, aby myšlenky socialismu a marxismu si razily cestu především svou vnitřní silou a aby přetrvaly dobu, která ohrožovala jejich životnost. Sám Ludvík Svoboda pomáhal všude tam, kde bylo třeba vrátit kultuře její význam, rehabilitovat sociologii, obnovit svazky marxistické filosofie s dosavadní světovou a domácí myšlenkovou tradicí. I za to mu patří náš dík a naše blahopřání.

Lubomír Nový

K otázkám koncepce sociologie mládeže

Jeden známý sociolog z Německé spolkové republiky vyslovil při návštěvě Československa podiv, že máme skoro sto pracovišť zabývajících se sociologií mládeže, a požádal mne, abych mu řekla alespoň hlavní školy či koncepce, z kterých naši sociologové vycházejí. Byla to trapná rozmluva, termín „škola“ či „vlastní koncepce“ byl příliš dlouho zatracován, než aby se u nás někdo otevřeně k nějaké škole hlásil, a tak jsem mu vysvětlila základní principy marxistické sociologie, v nichž on neshledal žádnou specifickou. Pro mne byla tato rozmluva podnětem k napsání tohoto dopisu.

Já osobně jsem proti vyslovování globálních soudů a zvláště odsudků a zásadně se přimlouvám napřed za strukturovanou analýzu naší mládeže, avšak přesto se domnívám, že sociologie mládeže se u nás dostala do stadia, kdy by bylo vhodné alespoň dočasně uzavřít dosažený stav sbírání materiálu a pokusit se o syntézu a o vytyčení hlavních okruhů, na něž je třeba se zaměřit a dostat se tak ze stadia popisu do stadia tvoření teorií alespoň „středního dosahu“. Toto shrnutí potřebujeme jak po stránce pouhé evidence, tak po stránce kvalitativní, abychom měli určité zázemí, přehled, z něhož bychom vycházeli při formulování dalších hypotéz. Jinak se totiž stále pohybujeme na jednom místě, přešlapujeme a zjišťujeme jen v určitém posuvu stále totéž. Je pochopitelné, že po létech voluntarismu se každý drží empirických údajů, které jsou často krycí bariérou pro vyslovení myšlenky.

Pojem „škola“ posud mnohým zavání heréz a tak — třebaže jsme názorově různí — všichni stále používáme jen jedno zaklínadlo. Současné však empirické šetření bez teoretické analýzy a patřičného zobecnění ztrácí na ceně a stávají se pouze materiálem pro budoucí historiografy. Zároveň je plýtváním silami a zbytečností, když v každém výzkumu věnujeme několik otázek tomu, abychom mohli dokázat, že třeba ČSM skutečně nemá význam a význam odpovídající společenské funkci, která je mu přisuzována, či jiné banality. Připomíná to někdy známou definici sociologie jako vědy, která vědeckými metodami dokazuje, že lidé nosí deštníky více, když prší, než když svítí slunce.

Přestože jsem si vědoma, že každá koncepce, s níž kdokoliv dnes přijde, bude kritizována, považuji za vhodné a dokonce za vrcholně nutné to zkusit a jsem ochotna nechat si spílat. Jak je obecně známo, střetávání různých názorů a koncepcí vede k jejich vzájemnému neutralizování, lidé si

zvyknou na fakt, že o všem je možné diskutovat, porovnávají svůj názor s názorem druhého, a tak se podobná diskuse nakonec může stát katalyzátorem, na jaký již dlouho čekáme.

Vezměme jen současné západní hlavní teorie o vztahu mládeže a společnosti a teorie vysvětlující různé krizové projevy u mladých lidí. Vedle těch několika škol, které redukují celou problematiku mládeže jen na krizi dospívání, naprostá většina vychází z rozboru moderní či tzv. industriální společnosti, tedy z objektivně změněné situace, v níž se mládež nachází. Avšak přesto se od sebe jednotlivá pojetí liší. Některými jsou za hlavní příčiny považovány změny v postavení a významu rodiny, diskontinuita rodiny a společnosti, rozbor partikulárních a univerzalistických vztahů ve společnosti, akcelerace dospívání a současně ekonomická nesamostatnost a nemožnost dosažení statusu dospělého, alienace, rozpornost hlavních sfér, v nichž probíhá socializace, vyhranění subkultury atd. S krátkozrakou pořofoulostí pozorujeme, jak mládež na Západě neguje i velmi pozitivní stránky tamější civilizace a odmítáme Tenbruckovy teze o konvergenci mládeže Západu a Východu, patrně z obavy, že přiznáním této konvergence se u nás budou podobné jevy projevovat více. A tak prohlásíme, že z hlediska marxistické sociologie mládeže jsou tyto teze nepřijatelné a aniž vymezíme skutečné specifikum marxistické sociologie mládeže, začínáme s „vlastním“ rozbořem, a „vlastními“ metodami konstatujeme přibližně totéž, co na Západě. Vycházíme z apriorního předpokladu, že jsme něco jiného a že i naše mládež je jiná a na tom trváme, i když fakta tomu neodpovídají. Bezesporně jsme něco jiného, ale bylo by vhodné si ujasnit, v čem se naše skutečnost a naše marxistická sociologie mládeže (existuje-li) liší od tzv. buržoazní či západní sociologie mládeže. Jsme-li či nejsme průmyslovou společností, a jestliže nejsme, ale chceme-li jí být, pak musíme počítat s tím, že s normalizací poměrů budou se také normalizovat obtíže s mládeží a obvyklý, na Západě již konstatovaný model vztahu mládež-spoolečnost bude plně platit i u nás.

Při analýze mládeže je zcela nevyhovující uplatňovat dnes třídní přístup. Vedle strukturálních odlišností vystupují do popředí především biologické, věkové a psychologické znaky dospívání, a ty jsou při sociologické analýze mládeže, ať marxistické či nemarxistické, velmi významné. Naši skutečnosti je socialismus (na jehož bližších přívrastcích momentálně nezáleží), a tak tradiční vlastnosti

psychiky mládeže u nás dostaly nechtě charakter odporu proti socialismu a jsou z obou stran ideologicky interpretovány. Ze zcela běžné a samozřejmé skutečnosti, že značná část mládeže neguje naše společenské zřízení, se dělá politikum u nás i za hranicemi. Možnost této ideologií zkreslené interpretace jsme zčásti zavinili sami zdůrazňováním své výlučnosti a z vědeckého primitivismu vyplývající troulalosti svého přesvědčení, že můžeme změnou hospodářských podmínek změnit i prenatální vývoj, a když ne ten, tak alespoň takové konstanty, jaké představuje lidská psychika. Proto je třeba, abychom *především my sami zase odideologizovali* svůj vlastní přístup k mládeži a tak vytvořili prostor pro skutečné vědeckou analýzu. Normalizace musí začít především od terminu „marxistická“ sociologie mládeže, který rádi používáme a blíže nevymežujeme. Přesto jej však postulujeme, abychom se apriorně odlišili. Podíváme-li se blíže na tento termín, zjistíme, že tzv. marxistická sociologie mládeže se hlásí k dosti běžným a samozřejmým heuristickým postupům, z nichž není nutné (ba ani možné) dělat centrální body programu. Osobně se domnívám, že například socializace mládeže probíhá u nás stejným způsobem jako socializace v kapitalistických státech, a že domněnka, že můžeme odstranit a vyřešit problémy s ní spojené, je pouze další iluzí, již tipíme. A kdyby to i slo, bylo by vhodné tuto cestu dokonale bez tření upravit? Vždyť i nám, jako každé fungující společnosti, nejde o nic jiného než o zachování statu quo.

Podle mého názoru můžeme dělat pouze jediné, a sice sledovat míru rozdílu v postojích a názorech mládeže u nás a na Západě, sledovat, v čem jsou výkyvy a posuny — ale obecné teorie budou asi platné pro obě části poměrně nedávno rozdělené civilizace. A nebudou-li, tak nejlépe poznáme, zda a v čem se lišíme. Psychika je relativně konstantní a uznáme-li, že pro pochopení a vysvětlení mladého člověka je rozhodující právě tato sféra, pak musíme uznat, že není zásadní odlišnosti mezi mládeží naší a mládeží ve státech kapitalistických. Velké pozitivní změny, k nimž došlo v naší společnosti, se stávají pro naši mládež ihned samozřejmostí a jsou pro ni stejně kritizovatelné, jako jakákoliv jiná skutečnost. V letech společenských převratů došlo u nás k posunu kritérií a ke změně hodnot, ale s normalizací a stabilizací poměrů tato porevoluční odlišnost postupně mizí a my můžeme pouze sledovat *specifikum naší varianty obecných problémů*. Avšak které z těchto rysů jsou podmíněny výlučně naší skutečností, a které jsou obecné? I u nás dochází „k odtvořivění“ práce, k přesunu osobního uspokojení do oblasti volného času, i u nás chce mládež stát mimo společnost a déle setrávat v postavení mimo hru, i u nás má pocit, že není pochopena, že nemá prostor kladně a významně se manifestovat v naší společnosti.

Prostudovala jsem v poslední době celou řadu výsledků našich současných empirických šetření a došla jsem k řadě závěrů, či

lépe jen hypotéz, které zde záměrně formuluji ostřeji a vyhraněněji. Bezesporně se lišíme, a liší se i naše mládež od Západu i Východu. Především nejíme ještě průmyslovou společností a socialistickou — bereme-li za kritérium teorii — také ne. Navíc náš specifický historický vývoj znásobil některé rozdíly. Například sociálně adaptační význam rodiny byl u nás ještě více snížen změnou sociálního statusu dvou třetin našeho obyvatelstva po roce 1948, masovým odchodem žen do zaměstnání a výrazným posunem postavení muže a ženy v rodině. Vedle obecných tendencí ovlivňujících význam rodiny v univerzalistické společnosti byly tyto tendence u nás znásobeny ještě zrušením soukromého vlastnictví jako faktoru upevňujícího vztah rodičů a dětí a rodinnou tradici v povolání. V důsledku reorganizací, nuceného měnění zaměstnání i přesídlení byly narušeny nejen vazby na rodinu, ale i na pracoviště, kraj bydliště a tedy i domov. Současně ze všech socialistických států jsme byli strukturou hospodářství i stupněm kultury i demokracie nejbliže západoevropskému pojetí, a proto socialistická revoluce narušila u nás soukromé i společenské tradice více než v ostatních zemích, kde došlo k převratu. Vertikální členění a diskontinuita generací, kníž dnes v průmyslových společnostech dochází, byla u nás vedle politických aspektů ještě znásobena dočasným vyškrcnutím určitých kulturních hodnot (našich i světových) z veřejného života a tím i z možnosti ovlivňování a vytváření pochoopení a společného kulturního zázemí, a současně byla provázána periodickou frustrací společenských hodnot a ideálů. Mládež si proto vytvořila celou řadu náhradních potřeb a hodnot, tak neočekávaných, že je starší generace pravděpodobně není ani schopna evidovat. Metodické obtíže jejich zjišťování jsou u nás o to větší, že naši sociologové ihned přešli do stadia empirické sociologie a začali pro sebe naprosto neznámou skutečnost redukovat a poznávat především pomocí kvantifikovatelných faktorů. Nově vytvářený systém potřeb a hodnotových vzorů není ani tak charakterizován úmyslnou protikladností vůči hodnotovému systému rodičů (domnívám se, že míra odporu a také potřeba odlišit se je mezi naší mládeží menší než na Západě), jako spíše *totálním nezájmem o starší generaci*. U nás totiž, kromě v oblasti politické, nebylo co výrazně negovat, neboť nové hodnoty v myšlení rodičů se ještě natolik nestabilizovaly, aby mohly mladé lidi provokovat. Distance tedy nepramení ani tak z kvantitativní odlišnosti, jako spíše z nezájmu a izolovanosti. Tato izolovanost je nejen intergenerační, ale existuje i mezi jednotlivými sociálně ekonomickými skupinami mládeže, nemá třídní pozadí, není dána sociálním původem, ale byla vyvolána rozbitím všech bývalých forem komunikace mládeže různých vrstev mezi sebou a jejich náslitým, přísně funkčním rozdělením do zájmových organizací podle školy či pracoviště. Po rozrušení dřívějších forem sdružování mládeže třeba na půdě Sokola, skautingu,

náboženských obcí a podobně chybí zde již po dvě desetiletí (a dodnes chybí) prostor pro neformální a sociálně nestratifikované organizování mládeže. A z tohoto faktu vyplývá nejen vysoká izolovanost jednotlivých sociálních skupin mládeže, ale i jejich vzájemná neznalost, nezájem a neschopnost sebe organizovat, a současně i přecenění faktoru vzdělání jako jediného trpěné a možné diferenciace lidí.

Tyto hypotézy jsou jen zvláštní modifikací obecných, ve světě již konstatovaných rysů současné mládeže, ale nejsou podle mého názoru ničím kvalitativně odlišným, co by opravňovalo konstituování zvláštní, vydělené marxistické sociologie mládeže. A jestliže si toto přiznáme a dohodneme se na tom, pak je zbytečné pracně objevovat objevené a stačí dělat obdobná šetření jako na Západě i u nás a komparovat empirické údaje. Poslouží to k lepšímu poznání mládeže i celé společnosti (případně její specifičnosti) než současné sice osobité, ale bezkonceptní šrafování různých ploch a plošek. A jestliže se mýlím a skutečně existuje odlišná marxistická sociologie mládeže, pak bude chvályhodné, poskytne-li tento časopis pár stránek k diskusi.

Jiřina Šiklová

První zkušenosti a poznatky z činnosti sociologa v závodě

Úkolem sociologa podniku je sledovat společenské podmínky podniku a co možná napomáhat k jejich zlepšení. Hlavním činitelem v naší nové soustavě ekonomického řízení jsou lidé. Oni realizují všechny články socialistického plánování. Proto se jeví stále větší nutnost vědeckého výzkumu společenských vztahů, které se vytvořily uvnitř podniku, a uplatňování sociologických zákonů v řízení.

V souvislosti se znovuzrozením československé sociologie v posledních letech dochází také — zatím jen ve velkých závodech — k zřizování sociologických pracovišť. Protože však přestávka v sociologické činnosti u nás byla přece jen dosti dlouhá, tato restaurace neprochází bez průvodních bolestí. A tyto bolesti se právě projevují často na sociologických pracovištích podniků.

Názory na činnost a začlenění podnikového sociologa jsou různé. Tyto názory mnohdy pramení v nedostatečné informovanosti pracovníků. Už funkční zařazení sociologa znesnadňuje jeho činnost a informovanost o problémech plynoucích ze společenských vztahů v podniku. Značná část socio-

logů je začleněna do zaměstnaneckého úseku, někdy ještě do sociálního oddělení. Tímto zařazením se stává, že informace, které jsou pro sociologa tak nutné, se k němu dostávají pozdě nebo i zkreslené. Mnozí vedoucí pracovníci snad ani nechápou, že mnohé potíže podniku nejsou jen záležitostmi technickými, ale často i záležitostmi společenskými. A právě v takových případech bývá sociolog nejčastěji informován jako poslední.

Z toho vyplývá, že sociolog v závodě často musí pracně shledávat informace potřebné ke své činnosti. Z toho vyplývá: dokonale a přesně informovat vedoucí pracovníky o poslání a činnosti sociologa v závodě a také o tom, jaké postavení a funkce zařazení má sociolog v závodě mít.

Stává se, že podnikový sociolog se věnuje záležitostem spíše druhořadým a nepodstatným, přičemž mu důležité společenské potřeby v podniku unikají.

Zdá se mi také, že postavení sociologa v podniku by mělo být chápáno více perspektivně. V budoucnu bude jistě činnost sociologa zasahovat nejen do oblasti zaměstnanecké, ale i do oblasti průzkumu trhů — alespoň ve velkých podnicích. To ovšem je při dnešním chápání postavení sociologa v podniku velmi znesnadněno.

My podnikoví sociologové považujeme za potřebné utvořit sekci průmyslové a podnikové sociologie, která by se zabývala speciálně našimi problémy. Bylo by třeba, aby sociologické studium bylo zaměřeno dvěma směry — teoretickým, soustředěným na katedrách sociologie filosofických fakult, a praktickým, jemuž by se kromě filosofických fakult mohly věnovat i vysoké školy ekonomické.

Z praktických zkušeností za krátkou dobu své činnosti v závodě mohu říci, že se velmi osvědčuje spolupráce na základě smlouvy s katedrou sociologie filosofické fakulty v Brně.

Vřele se přimlouvám, aby průzkumná činnost jednotlivých složek našeho veřejného života i různých orgánů byla ústředně koordinována. To proto, že příliš mnoho institucí se zabývá sociologickým průzkumem, a to i v závodech. Stává se pak, že lidé ztrácejí ochotu ke spolupráci — obzvláště, když provádějící instituce nedají výsledky svých výzkumů závodům k dispozici.

Snad těchto několik mých poznámek napomůže tomu, aby se rozvinula diskuse o postavení sociologa v závodě, a tím aby se upevnilo postavení podnikového sociologa.

*Jiří Schovanec,
podnikový sociolog ZKL, Brno*

Ústřednímu výboru KSČ
k rukám vedoucího tajemníka s. A. Dubčeka

Výbor Čs. sociologické společnosti při ČSAV vyjadřuje naprostý souhlas se současným procesem demokratizace a ozdravení našeho veřejného života.

Sociologie patří k vědním oborům, které nejvíce utrpěly v období stalinismu a dogmatismu ve vědecké práci. Sociologie byla v ČSSR rehabilitována jako samostatný vědecký obor teprve v r. 1964. Uskutěčnilo se to proti vůli odpovědných pracovníků, především prof. L. Štolla, který tehdy byl v ČSAV odpovědný za společenské vědy a který ještě dlouho po veřejném uznání sociologie byl jejím odpůrcem. Dosud však nebyla uskutečněna rehabilitace řady čs. sociologů, již důrazně požadujeme.

Za krátkou dobu získala sociologie řadu úspěchů, dosáhla mezinárodních uznání a přinesla materiály, které pomáhají k lepšímu poznání naší společnosti.

Soudíme, že nezbytným předpokladem dalšího obrodného procesu naší společnosti je nahrazení některých diskreditovaných politických osobností v klíčových státních funkcích lidmi, kteří svými činy jasně prokázali svou pokrokovost a demokratismus, a jsou schopni — nezatíženi praktikami minulosti — energicky prosazovat moderní koncepci socialistické ekonomiky a politiky. To se týká především funkcí předsedy NS a předsedy vlády, dále pak vedoucích funkcí ministerstva národní obrany a vnitra tak, aby ozbrojených sil ani jejich částí nebylo zneužito proti lidu a pokroku.

Čs. sociologové chtějí dát všechny své síly ve prospěch rozvoje naší socialistické společnosti. Považují za svou povinnost dávat seriózním a vědeckým výzkumem podložené podklady o faktickém stavu různých oblastí naší společnosti a předkládat náměty optimálního modelu socialistického sociálního systému.

Výbor Čs. sociologické společnosti

a

Redakční rada Sociologického časopisu

29. 3. 1968

Velvyslanectví
Polské lidové republiky
Valdštejnská 8
Praha 1

Vážení soudruzi,

členové Vědeckého kolegia filosofie a sociologie ČSAV nemohou mlčet ke zprávě, že z Varšavské university byli odvoláni profe-

soři a docenti B. Baczkó, Z. Bauman, W. Brus, M. Hirszwicz-Bielinska, L. Kolakowski a S. Morawski. Považujeme tyto soudruhy za přední představitele marxistické filosofie, sociologie, ekonomiky a estetiky v mezinárodním měřítku, a jejich odvolání pocítujeme jako znepokojující ohrožení rozvoje marxistické teorie i jako akt, diskreditující prestiž socialistické vědy a školství. Protestujeme proto ve jménu společných socialistických zásad proti tomuto opatření a proti kampani s ním spojené, zvláště pak proti jejímu antisemitskému zabarvení.

Se soudružským pozdravem

*prof. Jindřich Srovnal CSc.,
předseda kolegia filosofie a sociologie ČSAV*
29. 3. 1968

Polské velvyslanectví
Praha

Určeno pro Polskou sociologickou společnost

Vážení přátelé,

dozvěděli jsme se z tisku, že několik učitelů bylo vyloučeno z vysokoškolských působišť ve Varšavě. Mezi nimi jsou i známí sociologové a společenskovědní pracovníci doc. Z. Bauman, M. Hirszwicz-Bielinska, B. Baczkó, W. Brus, L. Kolakowski a S. Morawski. Většina z nich měla vědecké styky s československými sociology, mnohokrát se účastnili různých sociologických konferencí v ČSSR a jejich díla byla přeložena do češtiny a získala u nás značnou popularitu. Považujeme proto za svou kolegiální povinnost vyslovit nad touto skutečností politování. Jsme si vědomi toho, že nemáme práva vměšovat se do vnitřních záležitostí PLR. Musíme však konstatovat, že tito sociologové jsou vědeckými pracovníky známými v odborné světové veřejnosti a že jejich vyloučení z řad vysokoškolských učitelů bude mít v těchto kruzích, složených z velké části z pokrokových intelektuálů, nepříznivou odezvu. Víme také, že ve složité situaci na mezinárodním sociologickém kongresu v Evianu vystupovali jako tvůrci a principiální marxisté.

Jak je Vám, vážení přátelé, asi známo, probíhá u nás v těchto dnech velký demokratizační proces, v němž jde při zachování idejí a cílů socialismu a spolenectví s ostatními socialistickými zeměmi o očistění veřejného života od všech prvků omezování svobodného vyjadřování názorů. Přitom se i sebekriticky zamýšlíme nad některými přehmaty, které byly v minulosti udělány, často v dobrém přesvědčení, že se tím pomáhá socialismu, v represáliích vůči některým vědcům, spiso-

vatelům a jiným intelektuálním pracovníkům. Nechceme Vás ani poučovat, ani Vám vnučovat či doporučovat naše představy o demokracii a socialismu, přesto však považujeme za svou povinnost požádat Vás jako kolegy, abyste přijali naše upřímné politování nad uvedeným aktem. Velmi nás také znepokojuje, že tyto zásahy jsou spojovány se sionismem, protože nám připomínají naše chyby minulosti.

Ujišťujeme Vás svou důvěrou, že polští a českoslovenští sociologové budou i nadále úzce spolupracovat pro rozvoj sociologie v socialistických zemích.

Výbor Čs. sociologické společnosti

a
Redakční rada Sociologického časopisu

29. 3. 1968

Velvyslanectví

Německé demokratické republiky

Gottwaldovo nábřeží 32

Praha 1

Vážení soudruzi,

členové Vědeckého kolegia filosofie a sociologie ČSAV považují za nutné vyslovit svůj zásadní nesouhlas s pasážími projevu prof. K. Hagera, proneseného v Berlíně při příležitosti 150. výročí narození Karla Marxe, které se týkají Československa, a osobně J. Smrkovského. Stanovisko prof. Hagera nevychází ze znalosti skutečného průběhu demokratizačního procesu v naší zemi a musíme je považovat za znepokojující narušení vztahů mezi rovnoprávnými socialistickými státy. Protestujeme proto proti vystoupení prof. Hagera ve jménu další bratrské spolupráce obou našich socialistických zemí, kte-

rou jsme vždy považovali a nadále považujeme za velmi významnou složku v našich mezinárodních vztazích.

Se soudružským pozdravem

*prof. Jindřich Srovnal CSc.,
předseda kolegia filosofie a sociologie ČSAV*

29. 3. 1968

Velvyslanectví

Německé demokratické republiky

Praha

Čs. sociologická společnost a redakční rada Sociologického časopisu vyslovují rozhořčení nad vystoupením prof. Kurta Hagera na kongresu filosofů v Berlíně, v němž se hrubým a neomaleným způsobem vyjadřoval o vnitřních záležitostech Československa. — Domníváme se, že v NDR je řada problémů v oblasti kultury, ideologie, vědy i politického života, jimž by měl prof. Hager raději věnovat pozornost.

Naše národy mají neblahé zkušenosti se zahraničními kritikami československé demokracie. Považovali jsme a stále považujeme existenci NDR a naše spojení s NDR za významnou záruku míru v Evropě a znemožnění revanšismu i ohrožení našich státních zájmů. Avšak takovéto hrubé a netaktní vystupování předního politika a člena představenstva SED může jen narušovat tyto přátelské vztahy.

Považujeme za slušné a odpovídající přátelským vztahům mezi našimi národy, aby se prof. Hager omluvil člena představenstva ÚV KSČ ministru Smrkovskému za netaktní a nepravdivou interpretaci jeho výroků.

Výbor Čs. sociologické společnosti

a
Redakční rada Sociologického časopisu

29. 3. 1968

SOUTĚŽ

o nejlepší práce z dějin závodů k 25. výročí znárodnění v roce 1970

K 25. výročí znárodnění klíčového průmyslu, bank a peněžnictví vyhláší Komise pro dějiny závodů v ČSSR z pověření Ústavu dějin KSČ, Institutu ROH — Kabinetu dějin odborů a Historického ústavu ČSAV soutěž o nejlepší práce z dějin průmyslových závodů.

Soutěže se mohou zúčastnit syntetické, monografické i dílčí práce, které budou publikovány v době od 1. června 1967 do 31. prosince 1969, anebo rukopisy takových prací, které pošlou v uvedenou dobu do soutěže jednotlivci, vědecké ústavy i závody.

Soutěž probíhá ve dvou kategoriích; zvlášť budou hodnoceny syntetické a monografické práce, zvlášť dílčí studie.

V soutěži budou hodnoceny práce, které obohatí pravdivé poznání minulosti závodů jak v kapitalistickém, tak i v socialistickém období a také práce, které pomohou rozpracovat teoretické a metodické otázky historio-

grafie závodů a jejího poslání ve společnosti.

Porotu soutěže určí Komise pro dějiny závodů v ČSSR.

Nejlepší práce budou ohodnoceny těmito cenami:

V kategorii syntetických a monografických prací: I. cena 8 000 Kčs, II. cena 6 000 Kčs, III. cena 4 000 Kčs;

v kategorii dílčích studií: I. cena 3 000 Kčs, II. cena 2 000 Kčs, III. cena 1 000 Kčs.

Komise pro dějiny závodů v ČSSR si vyhrazuje právo některou z vyhlášených cen neudělit, případně rozdělit ceny jiným způsobem.

Práce do soutěže je třeba zaslat ve dvou exemplářích na adresu: Ústav dějin KSČ, Praha 1, Rytířská 31, nebo Institut ROH, Kabinety dějin odborů, Praha 2, Francouzská 4 a mají být označeny „Práce do soutěže o nejlepší díla dějin závodů“. Zaslány mají být nejpozději do 31. prosince 1969. Soutěže se mohou zúčastnit kolektivy i jednotlivci. Soutěž je veřejná, neanonymní.

Komise pro dějiny závodů v ČSSR

SÚŤAŽ

o práce z oblasti sociologickej problematiky

Predsedníctvo Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV vypisuje k 50. výročiu vzniku našej republiky súťaž o práce z oblasti sociologickej problematiky, v ktorých by sa riešili niektoré závažné otázky sociologickej teórie, metodológie alebo aj iné aktuálne otázky, ktoré sa viažu k vývoju našej spoločnosti v uplynulých 50 rokoch.

Práce v rozsahu 20–30 strojopisných strán majú byť pôvodné, dosiaľ neuverejnené, vyhraného vedeckého charakteru. Práce posúdi päťčlenná komisia, zložená z našich popredných sociológov, ktorých vymenuje Predsedníctvo Slovenskej sociologickej spoločnosti. Najlepšie práce sa odmenia takto:

- I. cena — 2 000 Kčs
- II. cena — 1 500 Kčs
- III. cena — 1 000 Kčs

Odmenené i ďalšie práce, ktoré budú vyhovovať podmienkam súťaže, sa uverejnia v časopise Sociológia a budú honorované podľa platných predpisov.

Autormi prác môžu byť československí štátni občania, prípadne občania iných štátov, žijúcich v tomto čase v ČSSR. Súťaž je anonymná. Rukopisy prác, označené heslom, spolu sa zapečatenou obálkou s menom autora, zašlite najneskoršie do 30. augusta 1968 na adresu: Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV, Bratislava, Legionárska 10.

Výsledky súťaže sa vyhlásia na Valnom zhromaždení Spoločnosti v októbri 1968 a budú publikované v tlači.

Predsedníctvo Slovenskej sociologickej spoločnosti pri SAV

Oznámení

V prvom týždni januára 1968 objavil sa v novinových stánkoch PNS nový časopis pod názvom VÝBER. Vydáva ho Sväz slovenských novinárov. Úlohou časopisu je poskytovať nový druh služby tým, ktorí nemajú ani čas, ani peniaze sledovať stovky časopisov vychádzajúcich u nás i vo svete a tak si zabezpečiť širšiu informovanosť. Mnoho vrcholne zaujímavých článkov ujde pozornosti čitateľov. VÝBER takéto články vystrihne a znovu uverejní raz za 14 dní. Ide tu teda o prácu tlačového tajomníka dodávanú do domu.

Redakcia Výberu, Bratislava

*

Oznámenie

Upozorňujeme své čtenáře na vznik časopisu SYNTÉZA, který bude vydávat Československý výzkumný ústav práce v Bratislavě. Tento nový čtvrtletník o rozsahu 48 stran formátu 20×26 cm bude věnován otázkám teorie a metod věd o práci. V koncepci časopisu je zahrnuta snaha zdůraznit člověka jako subjekt výrobní a ostatní pracovní činnosti, snaha pomoci realizovat humanitní variant technické civilizace, potřeba syntetizace pohledů na člověka a práci. Budou zde uveřejňovány kromě původních článků vědecké diskuse, výměny názorů a zkušeností, zprávy, recenze, zahraniční poznatky z nejposlednější doby. Kdo by měl zájem si tento časopis předplatit, může se obrátit na adresu: Vydavatelstvo Obzor, Bratislava, Volgogradská 8.

Redakce SČ

Errata v obsahu čísla 3/1968 Sociologického časopisu

Číslo stránek v obsahu uvedeného čísla našeho časopisu jsou u každého příspěvku o 6 nižší, než odpovídá stránkám v textu. Prosíme proto čtenáře, aby toto nedopatření laskavě omluvili a při hledání v obsahu k číslu stránky každého příspěvku připočetli 6.

Errata в содержании Социологического журнала № 3 на 1968 год

Пронумерование страниц, указанное в содержании социологического журнала № 3 за 1968 год у каждой статьи на 6 ниже, нежели отвечает страницам в тексте. Поэтому просим у читателей извинения за этот недосмотр. При поисках в содержании просим к каждому номеру страницы каждой статьи присчитать 6.

Errata dans la table des matières No. 3/1968 de la Revue de sociologie

La pagination donnée dans la table des matières mentionnée ne correspond pas à la pagination du texte, ayant six pages de moins. Nous prions le lecteur de vouloir bien nous excuser cette inadvertance et d'ajouter le nombre de six à la page de chaque article figurant dans la table des matières.

Errata in the Contents of No. 3/1968 of the Sociological Review

The pagination given in the Contents of the mentioned number of our Review is by six lower than would correspond to the correct pagination in the text. We therefore ask the reader kindly to excuse this inadvertancy and, when looking up an article in the contents, to increase the number indicating its page by six.

Errata im Inhaltsverzeichnis der Soziologischen Zeitschrift Nr. 3/1968

Die im oben angeführten Inhaltsverzeichnis unserer Zeitschrift angegebenen Seitenzahlen sind um sechs niedriger als die Zahlen der Textseiten. Wir bitten den Leser dieses Versehen gütigst zu entschuldigen und jeder im Inhaltsverzeichnis angeführten Seitenzahl sechs zuzurechnen.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkopu 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230—819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Šámová 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3/11/1 — DM 34,—. Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v květnu 1968. Číslo vyšlo v srpnu 1968.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1968.